

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER

TEMEL ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR - II

ARTİKEL AKADEMİ: 224

Book Chapter

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Temel Alanında Akademik Çalışmalar - II

Editor: Prof. Dr. Ayşen ETİ SİNA

HAKEM KURULU:

Prof. Dr. Fatma ETİ ASLAN
Prof. Dr. Giuseppe T. CIRELLA
Prof. Dr. Mohammed SHARAF
Prof. Dr. Targan ÜNAL
Doç. Dr. Vildan DURMAZ

ISBN 978-625-8088-20-5

Birinci Basım: Haziran - 2022

Ofset Hazırlık: Artikel Akademi

Baskı ve Cilt: Net Kırtasiye Tanıtım ve Matbaa San. Tic. Ltd. Şti.
Gümüşsuyu, İnönü Caddesi & Beytül Malcı Sokak 23/A,
34427 Beyoğlu/İstanbul
Matbaa Sertifika No: 47334

Artikel Akademi bir Karadeniz Kitap Ltd. Şti. markasıdır.

©Karadeniz Kitap - 2022

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayımcının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

KARADENİZ KİTAP LTD. ŞTİ.
Koşuyolu Mah. Mehmet Akfan Sok. No:67/3 Kadıköy-İstanbul
Tel: 0 216 428 06 54 // 0530 076 94 90

Yayıncı Sertifika No: 19708
mail: info@artikelakademi.com
www.artikelakademi.com

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER

TEMEL ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR - II

Editör: Prof. Dr. Ayşen ETİ SİNA

YAZARLAR

Bengücan FINDIK

Cansev MEŞE YAVUZ

Ertuğrul KÖSE

Figen VURAL

Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ

İhsan OLUÇ

Mehmet GEDİK

Melih ÖZHAN

Ömer Fatih TEKİN

Sercan PALAVAN

İÇİNDEKİLER

1. BÖLÜM

İnsan Hakları Bağlamında Gerontolojik Sosyal Hizmet ve Yaşlılık..... 9
- *Mehmet GEDİK*

2.BÖLÜM

Dijital Eşitsizlik ve Ayırmacılık: Toplumsal Cinsiyet, Feminizm, Çocuk İhmal ve İstismarı, Şiddet, Siber Zorbalık, Vandalizm, Bağımlılık ve Çelinme 45
- *Figen VURAL*

3. BÖLÜM

Popper'in Entelektüel Alçakgönüllülük Kavramı Bağlamında: Sokrates ve Kant'ın Kişilikleri 61
- *Ömer Fatih TEKİN*

4. BÖLÜM

Nitelikler Arasında Yapılan Ayrımın Serüveni: John Locke, George Berkeley ve David Hume 83
- *Sercan PALAVAN*

5. BÖLÜM

Türk Ordusunda Hava Savunma Tarihi 105
- *Melih ÖZHAN*

6. BÖLÜM

27 Mayıs'a Giden Süreçte Toplumsal İttifaklar 125
- *Bengücan FINDIK*

7. BÖLÜM

Göç Olgusunu Dünya Sistemleri Analiziyle Anlamak 145
- *Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ*

8. BÖLÜM

Büyüme ve Gelişme Dönemlerinde Beslenme 157
- *Cansev MEŞE YAVUZ*

9. BÖLÜM

Koronafovbinin Çalışanların İş Stresi ve
Yaşam Doyumu Algıları Üzerindeki Etkisi 189
- *Ertuğrul KÖSE*

10. BÖLÜM

Türkiye’de Küreselleşme Sürecinin Hanehalkı Tüketimine Etkileri.....211
-*İhsan OLUÇ*

SUNUŐ

Akademik camia, baş döndüren gelişmelerin yaşandığı günümüz dünyasında üretmek ve üretebildiğini paylaştığı sürece ayakta kalabilecektir.

Bu çalışmada insan hakları, dijital eşitsizlik, g sorunu, felsefi yaklaşımlar, savunma tarihi, yakın tarih, beslenme, iş stresi, küreselleşmenin tüketim üzerine etkileri ve elektronik sporun yönetimi, farklı disiplinlerden akademisyenlerin bulguları eşliğinde değerlendirilmektedir.

Türk ve dünya bilim camiası ile paylaşılan birbirinden değerli çalışmaların, yeni fikirler ve araştırmalara ıŐık tutması dileğimizdir.

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Temel Alanında Akademik alıŐmalar - II baŐlıđını taşıyan ve on farklı akademisyenin araŐtırmasının yer aldığı bu kitap siz değerli okurlara sunulmuştur.

- Prof. Dr. Ayşen ETİ SİNA

1. BÖLÜM

İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA GERONTOLOJİK SOSYAL HİZMET VE YAŞLILIK

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GEDİK

İZÜ – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Sağlık Bilimleri Fakültesi – Sosyal Hizmet

mehmet.gedik@izu.edu.tr

Orcid No: 0000-0003-2421-5092

GİRİŞ

21. yüzyıl dünyası yaşlılık ve çok yaşlı nüfusunun genel nüfus içerisindeki oranlarının gittikçe artış gösterdiği yaşlı bir dünya profili çizmektedir. İçerisinde bulunduğumuz bu yüzyılın toplum ile birlikte gelişen en önemli kavramın; “Toplumsal Yaşlanma” kavramının olduğu görülmektedir. Dünya nüfusunun hızla yaşlanması, Eko-Sistem bağlamında yaşlılık ve yaşlanma konularını ulusal ve uluslararası sosyal politikaların odağında bir çözüm arayışlarına yönlendirmiştir. Bununla birlikte mikro-düzye yaşlılık, sosyo-ekonomik, psikolojik ve sağlık sorunları noktasında disiplinler araştırmaların ana konuları arasında yerini almıştır. Makro-düzye toplum yapılanmalarında özel olarak korunması gereken “dezaavantajlı bireyler” olarak algılanan yaşlı bireylerin hak ve özgürlükleri “Evrensel Temel İnsan Hakları” perspektifinde başta “Birleşmiş Milletler (UN-United Nati-

ons)” olmak üzere “Dünya Sağlık Örgütü (WHO- World Health Organization)”, “Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO-International Labour Organization)”, “Avrupa Birliği (EU-European Union)” ve ulusal birçok kurumlarla güvence altına alınmaya çalışılmaktadır.

Ulusal ve uluslararası kuruluşlarca İnsan Hakları Evrensel Hak Bildirisi, anayasa, yasa ve eylem planları bağlamında yapılan düzenlemeler başta Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi yaşlı bireylerin Türkiye’de de korunmasına yönelik yasal düzenlemelerin gerçekleştirildiği görülmektedir. Ancak uluslararası insan haklarına ilişkin sözleşme, bildiri ve antlaşmalar dikkate alındığında gerek ulusal ve gerekse uluslararası düzeyde yaşlı bireylerin doğrudan veya dolaylı haklarının güvence altına alınmış olmasının yeterli kalmadığı ve ilgili bu hakların sözleşmelerde de yer aldığı şekli ile yaşlı bireylere “Hak Temelli” olarak sunulmasının gerekliliğini ortaya koymuştur. Yaşlı bireylere yönelik her anlamda hak ihlallerinin olduğu son dönemlerde dünyada yaşanan Covid-19 pandemi süreci daha da belirgin bir şekilde ortaya koymuştur. İşte tam da böyle bir süreçte “İnsan Hakları Bağlamında Gerontolojik Sosyal Hizmet ve Yaşlılık” konusunun İnsan Hakları Evrensel Hak Bildirisi bağlamında yeniden sosyal hizmet perspektifine ele alınarak yorumlanmasının gerekliliğini ortaya koymuştur.

Bir insan hakları mesleği olarak da tanımlanan sosyal hizmet, eklektik anlamda “politik bir varoluş”u ortaya koyarken, kavramsallaştırılması ve uygulamaları sürekli tartışmalı bir konu olduğu ve basit cevaplamalar ile anlaşılmamasının da mümkün olamayacağı görülmektedir. Neil Thompson’un ifadeleri ile; “sosyal hizmetin bir bütün olarak mikro birey insanın her alanı ile ilişkilendirilmesinin gerektiği” konusu yaşlı bireylerin temel haklarının güvence altına alınması noktasında önem arz eden ve dikkate alınması gereken bir konu olduğu dikkatleri çekmektedir. Bu çerçevede sosyal hizmet uygulamalarında başarılı olunabilmesi için kurumsal bir “Politik Varoluş”a ivedilikle ihtiyaç duyulduğu bilinmelidir (Thompson, 2016:13, 35). Küresel anlamda sosyal refah düzeyleri gelişmiş ülkenin belli başlı anayasa ve buna bağımlı olarak oluşturulan yasalar dikkate alındığında evrensel temel insan hak ve güvencelerinin gereklilikleri yazı ve kayıt altına alınmış olmasına rağmen toplum içerisinde yaşlı bireylere yönelik ayrımcılık, ötekileştirme ve dışlanmaların hat safhalara ulaştığı görülmektedir. Bu durum bilimsel veriler üzerinden analiz edildiğinde ister istemez “Sosyal hizmetin miadını doldurup doldurmadığı” konusunu da gündeme getirebilmektedir (Thompson, 2016:236).

Dolayısı ile çalışmanın genel amacının, İnsan Hakları Evrensel Hak Bildirisi, anayasa, yasa ve eylem planları bağlamında Gerontolojik Sosyal Hizmetin holistik/bütüncül anlamda neleri kapsadığı, yaşlı haklarının güvence altına alınmasının toplumların geleceği açısından nedenli önemli olduğu konularına dikkat çekmektir. Temel hak ve özgürlükler insanlar arasında çocuk, kadın, yaşlı, engelli vb. hiçbir ayırım yapılmaksızın tüm insanlığa özgü “Hak Temelli” ve doğuştan sahip olunan bireysel vazgeçilmez ve devredilmez haklar olduğunun bilinmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda yaşlı bireylere yönelik bütün eklettik sosyal hizmet uygulamalarında “Gerontolojik Sosyal Hizmet”in bir disiplin olarak insan hak ve özgürlüklerin güvence altına alabilmesi noktasında mevcut belirtilen hak ve özgürlüklerin uygulanabilirliğinin sağlanmasında gerekenlerin yapılması en öncelikli hususlar arasında olmalıdır. İnsanca yaşam hakkı tüm insanların sahip olması gereken haklar olduğu dikkate alınarak yaşlı bireylerin toplumun diğer insanlarından ayırıştırılarak ötekileştirilmesi sosyal hizmetin en önemli sorunları arasında yer almaktadır. Hayatlarını kendisi dışında diğer insanların desteği olmaksızın sürdürebilme imkanları olmayan yaşlı bireylerin yaşamlarına ilişkin güven duygusu ile sürdürebilecekleri yasamdan beklentileri genç ve dinamik bireylere göre daha farklı olması oldukça doğaldır. Kronolojik yaşlanma süreci çerçevesinde yaş düzeyleri dikkate alınarak bireyin mevcut sağlık, sosyal güvenlik, eğitim vb. hakların yanı sıra özel konumlarına özgü başta dini-manevi destek alabilmelerine imkân sağlamanın yanında rehabilitasyon, sosyal yardım ve hizmetlerden yararlanma haklarına sahip olmaları toplumsal uyum açısından bir zorunluluk olduğu dikkate alınmalıdır. İnsan yaşamı her anlamda 4. sanayi devrimiyle (Endüstri 4.0) yeni bir “yaşam döngüsü” ile karşı karşıyadır. Bu hızlı yeni yaşam döngüsü insanların duygu ve düşüncelerini de oldukça hızlı dönüştürmekte ve dijitalleşmenin hakimiyeti, esareti altına sürüklemektedir. Buna paralel toplumların modernleştirilme iddialarına paralel insanlığın değersizleştirilmesi ve bu noktada bütün bu olumsuzluklardan en çok etkilenenlerin de yaşlı bireylerin olduğu görülmektedir.

Artık toplumların mikro-düzey en değerli biyo-psiko-sosyal varlığı olan insanların kendilerinden çok daha güçlü, hızlı ve daha az hata yapabilen endüstriyel robotlarla yarışmak durumunda bırakılmışlardır. Yeni kuşakların kendilerinden daha becerikli ve daha “akıllı” olduklarına inandırılan, ve yaşamın her bir alanını işgal etmiş olan 5G yeni nesil dijital teknoloji (Yapay Zekâ) ile yarışmak durumunda bırakılmışlardır (Gedik, 2021:634). Dolayısı ile böylesine hızlı gelişen yeni nesil dijital teknolojiler toplumun bilge yaşlı insanını toplumun sorunlu bi-

reylerine dönüştürmüş ve değersizleştirmiştir. Bu değersizlik ise sosyal dışlanma üzerinden sosyal işlevselliği düşürürken varoluşsal bir anlam yitimine de kişiyi sürüklemektedir (Keleşoğlu, 2021: 212). Bütün bu gelişmeler dikkate alındığında, yaşlı bireylerin Evrensel Temel İnsan Hakları bağlamında güven çerisinde yaşamlarının sürdürebilmelerini mümkün kılabilecek bir “Gerontolojik Sosyal Hizmet”e ivedilikle ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

1. İNSAN HAKLARI EVRENSEL BİLDİRİSİ VE YAŞLI HAKLARI

10 Aralık 1948’de kabul edilen Birleşmiş Milletler “İnsan Hakları Evrensel Bildirisi” 217 A(III) sayılı Kararıyla ilan edilmiştir. 6 Nisan 1949 tarih ve 9119 Sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Resmî Gazetede yayınlanması, yayımdan sonra eğitim kurumlarında okutulması, yorumlanması ve ilgili beyanname hakkında radyo ve gazetelerde münasip neşriyatta bulunulması kararlaştırılmıştır. İnsana ilişkin bütün yaklaşımlarda bildirinin her zaman göz önünde tutulması, eğitim ve öğretim yoluyla insan hak ve özgürlüklerine saygının geliştirilmesine, giderek artan ulusal ve uluslararası önlemlerle gerek üye devletlerin halkları ve gerekse bu devletlerin yönetimleri altındaki ülkelerin halkları arasında bu hakların dünyaca etkin olarak tanınması ve uygulanmasının sağlanması amacıyla tüm bu halkların uluslar için ortak ideal ölçülerini oluşturması beklenmektedir. İnsan Hakları Evrensel Bildirisi’nde yer alan toplam 30 maddenin dokuz temel alanından birisini de önemine binaen “Yaşlı Hakları” oluşturduğu görülmektedir.

Dünya nüfusunun hızla yaşlanma sürecine girmesi ve İnsan Hakları Evrensel Bildirisi bağlamında yaşlı haklarının ihlal konuları Birleşmiş Milletler’i 26 Temmuz 6 Ağustos 1982 tarihleri arasında Avusturya’nın başkenti Viyana’da “I. Dünya Yaşlanma Asamblesi” yapmaya yönlendirmiştir. İlgili bu asamblede yaşlılara ilişkin toplumsal sorunlara dikkat çekerek önlemler almaya yönelik oturumlar gerçekleştirilmiştir. Özellikle hızla yaşlanan dünya nüfusunun yaşlanma konusundaki sorunlar ele alınarak insan hakları çerçevesinde ilkeler belirlenmiş ve bu ilkeler “Uluslararası Yaşlı Hakları” kapsamında yaşlı bağımsızlığı, yaşlı katılımı, yaşlı destek hizmetleri, yaşlının kendini gerçekleştirme ve yaşlı itibarı başlıkları altında kabul edilmiştir. 1 Ekim 1990 tarihi “Dünya Yaşlılar Günü” olarak kabul edilmiş ve 1999 yılı da “Yaşlılar Yılı” olarak ilan edilmiştir. Genel anlamda dünyanın yaşlı bireyleri İnsan Hakları Evrensel Bildirisininin 1. ve 2. Maddesi çerçevesinde, eşitlik ilkesi gereği ele alınmasının önemine dikkat çekilmiştir;

“Madde 1- Bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdana sahiptirler, birbirlerine karşı kardeşlik anlayışıyla davranmalıdırlar.

Madde 2- Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya başka bir görüş ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi başka bir ayırım gözetmeksizin bu bildirme ile ilan olunan bütün haklardan ve bütün özgürlüklerden yararlanabilir. Ayrıca, ister bağımsız olsun, ister vesayet altında veya özerk olmayan ya da başka bir egemenlik kısıtlamasına bağlı ülke yurttaşı olsun, bir kimse hakkında, uyuşunda bulunduğu devlet veya ülkenin siyasal, hukuksal veya uluslararası statüsü bakımından hiçbir ayırım gözetilmeyecektir” (United-Nations , 1948) (TBMM-KDK, 2022, s. 203-204).

Dolayısı ile yaşlı bireylere yönelik ayrımcılığın, ötekileştirilme ve dışlanmaların olmadığı Eko-Sistem bağlamında bir toplum oluşturulmasının gerekliliği insan temel hak ve özgürlüklerinin korunması olarak belirlenmiştir. Aynı zamanda bu ilkeler doğrultusunda yaşlı bireylerin sürdürülebilir güvenli yaşamlarının ve sosyal refahlarının korunması noktasında ilgili bütün ülkelere gereken çağrılar ivedilikle yapılmıştır.

1.1. İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve Yaşlılık

Avusturya'nın başkenti Viyana'da gerçekleştirilen “I. Dünya Yaşlanma Asamblesi”nin ardından toplumların yaşlı bireyler haklarının güçlendirilmesi ve korunmasına yönelik farkındalık çalışmalarının daha da somutlaştırılmış çalışmalarına dönüştürülmesi açısından, 8-12 Nisan 2002 tarihleri arasında İspanya'nın başkenti Madrid'de “II. Dünya Yaşlanma Asamblesi” gerçekleştirilmiştir. Artık hızla yaşlanan dünyanın bir gerçeği olan “Toplumsal Yaşlanma” kavramı dikkate alınarak, hızla yaşlanan toplum bireylerinin hakları Evrensel İnsan Hakları bağlamında güvence altına alınması ve sosyal refahlarının sağlanmasına yönelik “Uluslararası Eylem Planı” kararlarının alındığı ve sonrasında da yayınlandığı görülmektedir. Küresel anlamda “Gerontolojik Sosyal Hizmet ve Yaşlılık” konularının Uluslararası Eylem Planı kararlarının ardından eklektik uygulamalar çerçevesinde daha da geliştirildiği ve yaşlı bireylere yönelik bilimsel ve disiplinler çalışmalarının yoğunlaştırıldığı görülmektedir. Bu bağlamda da ülkeler yaşlılara yönelik düzenlenen Uluslararası Eylem Planı çerçevesinde kendi “Ulusal Eylem Planları”nı hazırlayarak dünya genelinde yaşlılık sorunlarına ulusal anlamda da yönelmişlerdir.

“I. Dünya Yaşlanma Asamblesi”nde yaşlı bireylerin hak ilkeleri çerçevesinde güvence altına alınması ve güçlendirilmesi konularında 16 Aralık 1991 tarihinde alınan kararlar BM’in yaşlı bireylere yönelik temel ilkeler olarak kabul görmüştür. Bütün ülkelerin mümkün olduğunca BM’in kabul gören bu kararlarının kendi ulusal programlarına uyarlamasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Uluslararası Yaşlı Hakları kapsamında düzenlenmesi ön görülen ulusal programların; yaşlı bireyin bağımsızlığı, yaşlı bireyin katılımı, yaşlı bireyin destek hizmetleri, yaşlı bireyin kendini gerçekleştirme ve yaşlı bireyin itibarı konuları olduğunun altı çizilmiştir. Yaşlı bireylere Evrensel İnsan Hakları bağlamında bütün bu belirlenen temel ilkelerin hak temelli bir yaklaşım olarak tanınmasının gerekliliğine vurgu yapılmış olması oldukça önem arz etmektedir. Danimarka’nın başkenti Kopenhag’da 6-12 Mart 1995 tarihinde gerçekleştirilen “Dünya Toplumsal Kalkınma Zirvesi”nde toplumların diğer bütün dezavantajlı gruplarında olduğu gibi, yaşlı bireylerin de özellikle yoksulluk karşısında korunmasızlıkları dikkate alınarak diğer risk grupları ile birlikte güvenliklerinin sağlanması ve koruma altına alınmasının gerekliliğine yönelik birçok hususlara dikkat çekilmiştir.

Dünya Toplumsal Kalkınma Zirvesi’nde dezavantajlı gruplar içerisinde ele alınan yaşlı bireylerin yoksulluk ve korunmalarına ilişkin konuların kısaca şu şekilde özetlenmesinde fayda vardır (Karaca, 2019:258-260);

- Madde-25: Yoksullukla mücadeleyle yönelik önlemler; yaşlılık döneminde toplum yaşlılarına yönelik ekonomik korumanın sağlanması ve sosyal politikaların belirlenmesi.
- Madde-34/h: Kentlerdeki yoksulluk sorunları; yaşlı bireylerin bütün toplumsal hizmetlerden yararlanması.
- Madde-38: Daha Etkin Toplumsal Korunma; yaşlı kadın ve erkek bireylerin diğer risk grupları ile birlikte geciktirilmeden toplumsal koruma sistemlerinden yararlanmaları.
- Madde-40: Korunmaya yönelik özel çaba; yaşlı bireylerin korunmasına yönelik alınması gereken önlemlerin neler olduğunun belirlenmesi.
  - Mezzo-düzyer aile destek sistemlerinin güçlendirilmesi.
  - Yeterli aile desteği alamayan yaşlı bireylerin, kırsal kesimde yaşayan, çalışan, silahlı çatışma ve doğal felaket ve olumsuzluklardan, bedensel veya psikolojik anlamda ihmal edilen, sömürülen, istismara uğrayanların durumlarının iyileştirilmesi.

- Güvenlik ağları ve toplumsal hizmetlerden yararlanamayan, temel doğal insani ihtiyaçlarını karşılayamayan; muhtaç/ihtiyaç durumlarında yaşlı bireylere yardım edilmesi. Aynı zamanda yaşlı bireylerin istismar ve şiddete karşı koruma altına alınması.
  - Çocukların (torunların) sorumluluklarını üstlenmesi beklenen yaşlı büyük-anne veya büyük-babalara yardım edilmesi.
  - AIDS, cüzam ve benzeri hastalıklara yakalanmış ve/veya kendilerinden diğer aile fertlerinden birisine destek/bakım hizmetleri sunması beklenen yaşlıların bu hizmetleri sunamamaları durumunda yaşlıya gereken yardımların sağlanması.
  - Yaşlılık öncesi genç bireylerin yaşlılık dönemlerinde istifade etmek üzere tasarruf (birikim) yapmalarını sağlayacak birikim sistemlerinin geliştirilmesi.
  - Emekli olan bireylerin yoksulluğa düşmemeleri noktasında koruyucu-önleyici sistemlerin geliştirilmesi. Emeklilik öncesi buldukları ülkelerin kalkınmasına yönelik girişimler dikkate alınarak, gereken önlemlerin alınması ve bu önlemlere yönelik mekanizmaların uygun bir şekilde geliştirilmesi.
  - Yaşlı bireylerin sosyal refahlarının sağlanmasına yönelik geliştirilen sosyal politikaların belirlenmesinde kararların alınmasında katkı sağlayabilecek her düzey ve her kuşaktan katılımların teşvik edilerek desteklenmesi.
- Madde-46: Yaşlı bireylerin destek/bakım hizmetleri noktasında toplumsal farkındalık oluşturmak ve teşvik etmek.
  - Madde-53: Yaşlı kadın bireylerin yeterli seviyede destek hizmetleri belirlenen uygun yöntemlerle, emek gücüne (sosyal sermaye) katılımlarının kolaylaştırılarak desteklenmesi.
  - Madde-58: Yaşlı bireylerin uzun dönem işsizlik nedenlerinin diğer risk gruplarında olduğu gibi yaşlı işçi koşullarının incelenmesi. Yaşlıların özel durumları ve gereksinimlerine çözüm sunabilecek istihdam ve diğer destekleyici sosyal politikaların geliştirilmesi.
  - Madde-65: Destek/bakım hizmetlerine muhtaç yaşlı bireylere gereken yardımların yapılması. Destek/bakım hizmetlerine ilişkin aile bireylerinin konuya ilişkin eğitim almalarının sağlanması.

- Madde-69: Yaşlı bireylere yönelik şiddete maruz kalmaları, aile ve toplum güvenliklerini tehdit eden unsurlara son verebilecek çözüme kavuşturabilecek yöntemlerin geliştirilmesi,
- Madde-74: Yaşlı bireylere yönelik temel eğitim imkanlarının sağlanması için özel önlemler alınması ve bu eğitimlerin yaygınlaştırılması.
- Madde-75: Yaşlı bireylerin topluma katkılarının en üst düzeyde sağlanarak, içinde yaşadıkları topluma mümkün olan en yüksek düzeyde entegre edilmelerinin sağlanması.

1. 2. Yaşlı Bireylere İlişkin Uluslararası Düzenlemeler

Yaşlı haklarına dair çocuk haklarında olduğu şekli ile herhangi bir uluslararası sözleşme bulunmamaktadır. Dolayısı ile yaşlı hakları uluslararası anlamda Evrensel Temel İnsan Hakları boyutlarında ele alınırken, ulusal düzeyde de anayasa ve yasalar boyutu ile gerçekleştirilen düzenlemeler ile ele alınmaktadır. Yaşlı hakları uluslararası düzeyde ülkelerin imzalamış olduğu herhangi bir uluslararası sözleşmeler olmasa da yaşlıların evrensel insan hak sözleşmeleri dikkate alınarak hazırlanmış çeşitli bölgesel ve mekanizmaların olduğu görülmektedir. Bu düzenlemeler kısaca şu şekilde özetlenebilir;

Yaşlı Haklarına Dair Uluslararası Düzenlemeler/Mekanizmalar (Martin, Pinzon-Rodriguez, & Brown, 2015).

- Asya Bölgesi Yaşlı Haklarına Dair Uluslararası Düzenlemeler
  - Macao Uygulama Planı (1999); Asya ve Pasifik bölgelerinde yaşlanmaya dair eylem planı.
  - Shanghai Uygulama Planı (2002); Madrid Uluslararası Yaşlanma ile ilgili Eylem Planının bölgesel (Shanghai) olarak uyarlanarak uygulama yöntemleri.
- Afrika Bölgesi Yaşlı Haklarına Dair Uluslararası Düzenlemeler
  - Afrika Deklarasyonu; Afrika’da Yaşlı ve Engele Sahip Bireylerin Refah ve Haklarına Dair Deklarasyon Taslağı. Yaşlı haklarına ilişkin genel tanımlamalar
- Amerika Bölgesi Yaşlı Haklarına Dair Uluslararası Düzenlemeler
  - Amerikalılar Yaşlı Sözleşmesi; Amerikalılar Arası Yaşlı İnsanların İnsan Hakları Sözleşmesi Taslak Metni. Yaşlı haklarına ilişkin genel tanımlamalar

- Brasilia Deklarasyonu; Yaşlı haklarının korunmasına yönelik Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyine özel bir raportör atanması talebi.
- Lima Deklarasyonu; Uluslararası yaşlı birey haklarına ilişkin sözleşmenin kabul edilmesinin sağlanmasına yönelik katkı.
- Karayipler ve Latin Amerika Bölgesi Yaşlı Haklarına Dair Uluslararası Düzenlemeler
  - Karayipler ve Latin Amerika Düzenlemeleri (2002); Madrid Uluslararası Eylem Planı'nın uygulamalarına ilişkin bölgesel stratejik eylem planlarının bölgesel olarak uyarlanması.
  - San José Şartı (San José Charter); Latin Amerika ve Karayipler'de yaşlı birey haklarının içeriklerine ilişkin çalışma ve şartların oluşturulması.

Uluslararası düzenlemeler incelendiğinde, 1982 yılında Avusturya'nın başkenti Viyana'da gerçekleştirilen "I. Dünya Yaşlı Asamblesi" ve daha sonra 8-12 Nisan 2002 tarihleri arasında İspanya'nın başkenti Madrid'de gerçekleştirilen "II. Dünya Yaşlanma Asamblesi" uluslararası yaşlı haklarına dair düzenlemelerin yaşlı hak ve hukuklarının korunması noktasında bütün ülkeler için oldukça belirleyici olduğu görülmektedir. 1982 ve 2002 yıllarında gerçekleştirilen her iki Dünya Yaşlanma Asamblesi'de günümüzün en büyük soruna haline gelen "Toplumsal Yaşlanma" konusuna oldukça katkı sağlayıcı görüşmeler olmuştur. Yaşlı birey hak ve hukukları Evrensel Temel İnsan Hak Sözleşmesi bağlamında güvence altına alınmış, yaşlı birey refahlarının sağlanmasında oldukça etkin rol oynamıştır.

1.2.1. Yaşlı Hakları ve "Hak Temelli" Yaklaşım

Kontrolsüz hızlı dijitalleşme, toplum yaşamını ve bireysel özgürlükleri ve insanın dokunulmaz haklarını Evrensel İnsan Hakları nezdinde bir çıkmaza sürüklerken önlenmesi güç yeni sorunları da beraberinde getirmektedir. Dördüncü Sanayi Devrimi (Endüstri 4.0) yapay zekâ-dijitalleşme süreci insanların kendi haklarını koruyamamalarına, birbirlerinin haklarına saygı göstermelerini de imkansızlaştırmaktadır. Özellikle bu asrın en büyük sorunları arasında yer alan yaşlı haklarının değersizleştirilip önemsizleştirilmesi insanlığın her geçen zaman hak ihlâlliklerine daha fazla maruz kalabilmelerine de yol açabilmektedir. İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve Yaşlılık konusunu Jim Ife'nin ifadeleri ile; "İnsan Haklarının Üç Geleneği" noktasından ele alınması önem arz etmektedir (Ife, 2017:20-21; Gedik, 2021:497-498);

Birincil Gelenek: İnsanların doğuştan (yaradılmışlıktan) bireysel devredilemez ve yok sayılmayan doğal hakları vardır. Bu haklar insana yaratılışından bahsedilen, haklar manzumesini oluşturmaktadır. Bu haklardan birey kendi istese dahi vaz geçemeyeceği, yaşam, özgürlük, refah ve güven arayışı, vb. haklarıdır.

İkincil Gelenek: İnsanlar yaşadıkları toplumda devlet ve yönetimlerinin temel hak ve hukuklarına tabidirler. Devletlerin medeni oluşları gereği bu gelenek; toplum içerisinde yaşayan bütün bireylerin hiçbir ayırım yapılmaksızın, eşitlik ilkesi gereği hak, hukuk ve adaletin sağlanmasını gerektiren haklardır. Bu haklar aynı zamanda insanların doğal birincil haklarıdır. Doğuştan sahip olunan korunması ve muhafaza edilmesi gereken haklardır. İnsana ilişkin ikinci gelenek hakları, toplum güveninin, refahının, huzur ve mutluluklarının sağlanmasına yönelik oldukça önemli hak ilkesi olarak görülmektedir.

Üçüncül Gelenek: İnsanların bizzat kendilerinin elde ettikleri haklarla ilgili bir gelenektir. Bu hakların nesnel olduğun ve elde edilen bütün bu hakların korunmasının zorunluluğu “Hak Temelli” bir yaklaşımdır. Mikro-düzy insanın bireysel ve toplumsal (kollektif) elde edilmiş olduğu haklardır ve sonrasında da korunmasını gerekliliğini ortaya koyan haklar ilkesidir. Doğal haklardan olan bu haklar, sosyal adaletin sağlanmasında adalet sağlayıcılar (hâkim, savcı, avukat, siyasetçi vb.) tarafından “Hukuki Haklar” olarak kavramsallaştırılan haklardır.

İnsan evrensel temel insan hakları bağlamında temel haklar ve hukuk konularında bir vecibe (sorumluluk) hak temelli perspektiften bakması önem arz etmektedir. Özellikle bu bağlamda yaşlı bireylerin hak ve hukuklarının korunması onların güven içerisinde yaşamlarını mümkün kılabilmesi açısından oldukça önemlidir. Yaşlı bireye yönelik sunulan bütün bu hizmetlerin bir “Hak Temelli”-lik ötesinde, kişiye “Vecibe Temelli” bir sorumluluk, ödev ve zorunluluk yüklemektedir. Gerontolojik Sosyal Hizmet ve bu çerçevede yaşlı bireylerin içerisinde buldukları sorunlar insan hakları perspektifinde incelendiğinde hak temellilik ilkesinde oldukça sorunların yaşandığı görülmektedir. Özellikle son Covid-19 Pandemi sürecinde Batı Avrupa ülkelerinin insan temel hak sözleşmeleri noktasında yaşlı bireylerin yaşamlarına ilişkin evrensel bir anlayışın oldukça olumsuz yönde daha da sorunlu hale dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Bütün bunun asıl temel sorunları arasında mikro-düzy insan ve bu insanın taşıdığı değerler dikkate alındığında yaşlı bireylerin toplum içerisinde dışlanma ve ötekileştirilmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısı ile hak yaklaşımı bu perspektiften ele alındığında, insanlara yönelik hizmet sunulurken sorumluluk anlayışlarının “Hak” ve

“Lütuf” temelli yaklaşımlarında teorik ve kuramsal içeriklerinin bir nevi yanlış algılandığı ve bu yanlış algılamaların uygulamalar perspektifinde içselleştirilmiş olmasından kaynaklandığı da görülmektedir.

Bütün “Hak” ve haklardan doğan sorumlulukları açıklayan kavramlarının temelinde insan ve insanın özgürleştirilmesi temel alınmıştır. Bu bağlamda “Evrensel Temel İnsan Hak Sözleşmeleri” çerçevesinde yaşlılara yönelik uluslararası ve ulusal eylem planları dikkate alındığında, yaşlı bireylerin doğal haklarına “Hak Temelli” ilkesi gereği ulaşabilmeleri nedenli zor veya mümkün olmadığı görülebilmektedir. Dolayısı ile “Hak” kavramına ilişkin mevcut bütün sözleşme, bildiri, antlaşma, anayasa ve yasalar insanlar arasında hiçbir ayırım yapılmaksızın hakların hiçbir kişi, kurum ve kuruluşlarca lütfedemeyeceği konusu oldukça açık ifade edilmiştir. Aynı zamanda tüm insanlığın faydasına olan ilgili bütün bu sözleşmeler birçok devletler tarafından imzalanmış olduğu da dikkatlerden kaçmamaktadır. Yaşlı birey de aynı zamanda insan olması gereği kendilerine özgü temel hakların kullanımları, diğer yaşlı olmayan bireylerin lütuflarına bırakılmış bir hususa dönüştürüldüğü görülmemelidir. Yaşlı bireylerin mevcut vazgeçilemeyecek birincil haklarını kullanması ve gereken bireysel sorumluluklarını yerine getirmeleri gibi önemli görevleri vardır. Yaşlı bireylerin doğal üçüncü gelenek haklarından herhangi birinden feragat etme davranışları kendileri için vecibe (ödev/sorumluluk) olan haklarını ihmal etmeleri anlamına gelebilmektedir.

1.3. Yaşlılara Yönelik Uluslararası Eylem Planı

Yaşlılar ve Uluslararası Eylem Planı çerçevesinde dikkat çeken en önemli hususların başında; çocuk ve engelli bireylerin hak ve özgürlükleri kırılgan veya dezavantajlı gruplarlar kapsamı altında özel hak sözleşmeleri dahilinde ele alınırken, yaşlı bireylerin güven içinde yaşamlarına ve haklarına ilişkin özel uluslararası sözleşmelerin olmamasıdır. Benzer şekilde, uluslararası insan hakları hukukunun çekirdeğini oluşturan sözleşme hükümlerinde de yaşlı haklarına ilişkin acık bir düzenleme bulunmamaktadır. Uluslararası sözleşmeler arasında; “Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”, “Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi”, “Engelli Kişilerin Haklarına Dair Uluslararası Sözleşme” ve “Her Türü Irk Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Uluslararası Sözleşme”ler yer alırken yaşlılara ilişkin bir sözleşmenin henüz yer almaması aslında genel anlamda bir sorun teşkil etmemektedir. Çünkü yaşlı bireylerin bütün hakları “Evrensel Temel İnsan Hakları” çerçevesinde ele alınmış

ve bu bağlamda da yine 1. ve 2. Dünya Yaşlanma Asambleleri'nde ele alınmış olması oldukça yeterli görülmektedir. Özellikle de yaşlı bireylerin güvence altında yaşamalarına yönelik gerek "Uluslararası Eylem Planı"nda ve gerekse "Ulusal Eylem Planları"nda ele alınmış olması da mevcut sorunların çözümüne ilişkin oldukça yeterli görülmektedir. Burada asıl sorun olan durumun yaşlı bireylerin haklarının korunmasına yönelik sözleşmelerin varlığı veya yokluğu değil, hangi birey olursa olsun ilgili sözleşme, bildiri ve antlaşmaların olmasına rağmen hakların ihlal ediliyor olması konusudur.

Gerontolojik Sosyal Hizmet ve Yaşlılık konularının Uluslararası Eylem Planı kararları çerçevesinde nasıl ele alınmış olduğunun anlaşılması ve yaşlı bireylere yönelik bu eylem planlarının neler olduğunun anlaşılması açısından özet olarak incelenmesi önem arz etmektedir;

- Yaşlı bireylerin Evrensel Temel İnsan Hakları bağlamında temel hak ve özgürlüklerinin tanınması ve sunulması gereken gerçekleştirilmesi.
- Yaşlı bireylerin sosyal, politik ve ekonomik, bütün sosyal yaşamlara etkin katılımlarının sağlanması hedeflenerek güçlendirilmesi.
- Yaşlı bireylerin yaşamları süresince öğrenme ve toplumda yer almalarını destekleyecek hususlarda gereken erişimlerinin sağlanmasında fırsatların oluşturulması. Bu bağlamda yaşlı bireylerin sonraki yıllarında yaşam boyu bireysel gelişimine, bireysel tatmin ve iyi olma hallerinin sürdürülebilirliğin sağlanması.
- Yaşlı bireylere yönelik bütün sosyal, kültürel ve ekonomik hakların yanı sıra vatandaşlar olarak siyasi haklara erişebilirliğin sağlanması. Yaşlı bireylere karşı her türlü şiddet, ayrımcılık ve ötekileştirmelerin ortadan kaldırılması.
- Yaşlı bireylere yönelik cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve cinsiyete dayalı ayrımcılığın ortadan kaldırılması.
- Yaşlı bireylerin sosyal kalkınmasına yönelik ailenin önemi, kuşaklar arası bağlılık, dayanışma ve karşılıklı dinamik ilişkilerde birlikteliğin öneminin kavranması.
- Yaşlı bireylere yönelik koruyucu-önleyici ve rehabilite edici bütün hizmetler dahil olmak üzere, sağlık hizmetlerinde de destek ve sosyal korumaların sağlanması.

- Yaşlı bireylere yönelik Uluslararası Eylem Planı'nın uygulamaya dönüştürülmesi noktasında yaşlı bireyler ile hükûmet arasında, sivil toplum ve özel sektörün bütün düzeyleri ile iş birliklerinin kolaylaştırılması.
  - Gelişmekte olan ülkelerde, birçok diğer sosyal konuların konunun yanı sıra yaşlanmanın mikro-düzey bireysel, sosyal ve sağlık yönlerine odaklanarak bilimsel araştırmalara ağırlık vermesi, bilgi ve beceri ve yeteneklerinin artırılması noktasında teknolojik imkanlardan yararlanılmasının sağlanması.
  - Yaşlı bireylerin içerisinde oldukları farklılıkların bilinmesi ve yaşlı bireyleri etkileyen olumsuz konularda seslerinin duyurulmasında çeşitli yolların araştırılmasının gerekliliğinin kabul edilmesi.

1. 4. Türkiye'nin Yaşlanma Ulusal Eylem Planı

Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TUİK) Mart 2021 verilerine göre Türkiye'de yaşlı nüfusun 2020 yılında beklenenin üzerinde bir artış sağladığı görülmektedir. Yaşlı nüfus son beş yılda %22,5 artış göstermiştir. 65 ve daha yukarı yaştaki yaşlı nüfus oranları 2015 yılında 6.495.239 kişi iken bu rakamın son beş yılda %22,5 artarak 2020 yılında 7.53.555 kişiye ulaşmış olduğu görülmektedir. Yaşlı bireylerin toplam nüfus içindeki oranı ise 2015 yılında %8,2 iken, 2020 yılında %9,5'e yükselerek 1,2% daha artış göstermiştir. 2020 yılında %44,2'sini erkek yaşlı nüfus oluştururken, %55,8'ini kadın yaşlı nüfusun oluşturduğu belirlenmiştir. Türkiye'nin bu hızlı toplumsal yaşlanma süreci oldukça endişe verici bir durum alırken; Nüfus projeksiyonları 2025 yılında %11,0 oranında yaşlı nüfus oranlarının olacağı tahminlerini yapmaktadır. Bu durum 2030 yılında %12,9 oranında, 2040 yılında %16,3 oranında, 2060 yılında %22,6 oranında ve 2080 yılında ise %25,6 oranlarında olacağının öngörülmesi yapılmaktadır. Türkiye'nin yaşlı nüfus artışı yaş gruplarına göre incelendiğinde 2015 yılında yaşlı nüfusun; %61,3'ünün 65-74 yaş grubu yaşlı bireyler, %30,7'sinin 75-84 yaş grubu yaşlı bireyler, %8,0'inin 85 ve daha yukarı yaş grubu yaşlı bireyler oluşturmuştu. 2020 yılı itibarı ile yaş gruplarının şu şekilde olduğunun tespiti yapılmıştır; %63,8'inin 65-74 yaş grubu yaşlı bireyler, %27,9'unu 75-84 yaş grubu yaşlı bireyler ve %8,4'ünün 85 ve daha yukarı yaş grubu yaşlı bireylerin yer aldığının tespitleri yapılmıştır. Türkiye'de yaşlı nüfusun toplam nüfus içinde belirlenen oranının %10 ve üzerine çıkması durumunda, nüfusun hızla yaşlanmasının bir göstergesi olarak tanımlanabilmektedir ((TUİK, 2021). Dolayısı ile Türkiye'de yaşlı nüfus, diğer yaş gruplarının nüfus oranlarına göre daha yüksek bir artış göstermesi, yaşlılara yönelik ulusal

eylem planlarının nedenli gerekli ve ivedilikle daha da geliştirilmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur.

Yaşlı bireylerin Türk toplumu ile bütünleşmesi, toplum içi işlevselliklerinin artırılması ve yaşamlarına ilişkin sürdürülebilir standartların yükseltilmesi Türkiye'nin yaşlılara yönelik Ulusal Eylem Planı çerçevesinde gündemine aldığı en önemli hususların başında gelmektedir. Yaşlı bireyin doğal yaşlılık dönemi sorunlarının üstesinden gelebilmesi hem bireysel olarak ve hem de toplumsal olarak yaşlılığın kabullenilmesi ile mümkün olabileceği anlaşılmaktadır. Mevcut başlıca sorunların çözülebilmesinde; yaşı bireyin toplumda sevilen-sayılan, saygı duyulan, önem verilen bir bilge insan olarak kabul görülmesi, yaşlı bireyi sağlıklı, huzurlu, mutlu ve tatminkâr bir yaşlılık dönemi geçirmesinde oldukça etkin rol oynayacağı düşünülmektedir. Dolayısı ile yaşlı bireylerin toplum içerisinde gerek yasal ve gerekse toplumsal ahlak açısından hak ettiği değere kavuşturulması ulusal eylem planının amaçlarının başında gelmektedir.

Türkiye'nin yaşlı bireylere yönelik "Ulusal Eylem Planı" uluslararası temel insan hakları çerçevesinde ilke ve standartlara oturtulması noktasında ilgili makro-düzyet devlet kurumları tarafından azami derecede gayret sarf edildiği görülmektedir. Her bir geçen dönemde yaşlı haklarının devletin sosyal politikaları bağlamında ele alınarak oluşturulan mevzuatların sürekli yaşlı haklarının korunması ve geliştirilmesine yönelik yasal düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Uygulamalar noktasında görünen sorunların giderilmesi açısından Türkiye'de yaşlı bireylere yönelik hizmetlerin ulusal hukuki dayanaklarının Evrensel Temel İnsan Hakları, Uluslararası Eylem Planları ve anayasal kanun ve normlara dayandırılarak incelemesi önem arz etmektedir.

2008 yılında hazırlanan "Sosyal Güvenlik Reformu"; Türkiye'de tüm çalışanların ortak sosyal güvenlik sistemi çerçevesinde emeklilik ve sosyal yardımlara eşit ulaşımın sağlanmasına yönelik çalışmalar ile başlatıldığı görülmektedir. Türkiye'de yaşlı bireylere yönelik sosyal politikalar, 2011 yılında kurulan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB) bünyesinde oluşturulan Engelli ve Yaşlılar Genel Müdürlüğü biriminin özel bir çalışma alanı olarak somutlaştırılmaya başlamıştır. Yaşlılar Genel Müdürlüğü oluşum süreci Yaşlı Bakım Hizmetleri Daire Başkanlığı ise SHÇEK yapılanması içinde geliştirilmiştir. Dezavantajlı gruplar içerisinde yer alan engelli ve yaşlı bireyler ile ilgili hizmetlerin planlama, programlama ve yürütme görevlerinin doğrudan T.C. Devleti'nin üstlenmesi ise 1963 yılında 225 sayılı kanun ile Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı dönemin

Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü'nün kurulması ile gerçekleşmiş olduğu görülmektedir (ASHB, 2022). Günümüzde halen Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü hizmetleri kapsamında, yaşlılara yönelik hizmetlerin, uzun süreli destek/bakım hizmetleri, emeklilik aylığı, gündüzlü/yatılı ev ve kurum destek hizmetleri gibi pek çok alanda, Yaşlanma Ulusal Eylem Planı ve Uygulama Programları ve Kalkınma Planlarında belirlenen hedefler çerçevesinde yürütülmektedir.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü tarafından 2007 yılında hazırlanan “Türkiye’de Yaşlıların Durumu ve Yaşlanma Ulusal Eylem Planı”nda belirlenen mevcut yaşlı durum ve sorunları üzerinden hedefler belirlemiş ve gerçekleştirilen hedeflere ilişkin bilgiler bir rapor dahilinde sunulmuş olduğu görülmektedir. Belirlenen bu hedefleri şu başlıklar altında ele alınmıştır (DPT, 2007);

- **Toplumsal Kalkınmaya Aktif Katılımın Sağlanması**

- Yaşlı bireylerin sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik konularda aktif katılımının sağlanması.
- Yaşlı bireylerin makro politikalarda karar verme süreçlerinin bütün aşamalarında aktif katılımının sağlanması.

- **Yaşlanan İşgücü ve Yaşlılık**

- İş piyasasına katılarak çalışmak isteyen bütün yaşlı bireylere istihdam imkanlarının sağlanması.

- **Kırsal Bölgelerde Kalkınma, Kentleşme ve Göç**

- Kırsal bölgelerde yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve alt yapı imkanlarının sağlanması.
- Yaşlı bireylerin kırsal bölgelerde toplum tarafından dışlanma ve ötekileştirilmelerinin engellenmesi,
- Yaşlı göçmen bireylerin yaşamlarını idame ettirmek durumunda kaldıkları yeni toplumlara katılımları.

- **Eğitim, Öğrenim ve Bilgiye Erişim**

- Eğitim, öğrenim, ve eğitimin yenilenmesi konularında olduğu kadar mesleki anlamda rehberlik ve yerleştirme hizmetlerinden yaşam boyu fırsat eşitliğinin sağlanması.

- Yaş ile kazanılmış deneyim ve tecrübe yararları dikkate alınarak, yaşlı bireylerin bilgi, beceri, kapasite ve danışmanlıklarından istifadenin sağlanması.
- **Kuşaklar Arası İş Birlikleri ve Dayanışma**
  - Kuşaklar arası, yaşlı ve toplumun diğer bireyleri arasında saygı, sevgi, eşitlik ve dayanışmaların güçlendirilerek yaygınlaştırılmasının sağlanması
- **Yoksulluk ve Sorunlarının Ortadan Kaldırılması**
  - Yaşlı bireylerin içerisinde olabilecekleri yoksullukla mücadele ve azaltılmasının sağlanması.
- **Sosyal Güvenlik/Koruma, Gelir Dengesi ve Yoksulluğun Önlenmesi**
  - Bütün çalışan yaşlı bireylere yönelik emekli maaşları, engelli yardımları ve sağlık güvenceleri ile birlikte, temel sosyal güvenliklerinin, korunmalarının sağlanabilmesinde projelerin geliştirilmesi.
  - Sosyal ve ekonomik dezavantajlıları olan bütün yaşlı bireylere yeterli asgari gelirlerinin sağlanması.
- **Acil Durumlar Eylemleri**
  - Acil durumlar ve özellikle doğal afetlerde ve sonrası yaşamlarında yaşlı bireylerin barınma, beslenme, tıbbi ihtiyaçlar ve diğer bütün hizmetlerden eşit olarak yararlanmalarının sağlanması
  - Acil durumlar sonrasında yaşanabilir toplumların tekrar oluşturulması, yeniden yapılandırılarak sosyal dokunun düzenlenerek yaşlı birey katkılarının artırılması.
- **Destekleyici İmkanlarının Sağlanması ve Ortamların Güçlendirilmesi.**
  - Yaşlıların bireysel tercihleri göz önüne alınarak toplum içinde “kendi ortamlarında yaşlanma”nın teşvik edilmesi
  - Yeti yetersizliği olanlar başta olmak üzere yaşlıların gereksinimleri göz önüne alınarak bağımsız yaşamının teşvik edilmesi için ev ve çevresel tasarımların geliştirilmesi
  - Yaşlıların ekonomik olarak karşılayabileceği, erişilebilir ulaşım sistemlerinin var olması ve geliştirilmesi

- Destek Hizmetleri Sunan Bireylerin Desteklenmesi
  - Yaşlılara verilen hizmetlerin sürekliliğinin sağlanması ve bakım hizmeti verenlerin desteklenmesi
  - Yaşlıların, özellikle kadınların bakım hizmetlerindeki rollerinin desteklenmesi
- İstismar, İhmâl ve Şiddetin Önlenmesi
  - Yaşlılara karşı her türlü ihmali, istismar ve şiddetin ortadan kaldırılması
  - Yaşlı istismarını önlemeye yönelik destek hizmetlerinin verilmesi
- Yaşlı bireylere Bakış Açısı ve Algılama
  - Yaşlıların otorite, bilge, üretken özelliklerinin ve diğer önemli katkılarının toplum tarafından tanınmasının sağlanması.

2. GERONTOLOJİK SOSYAL HİZMET VE YAŞLILIK

Sosyal hizmet insanın holistik anlamda güçlendirilmesi, güveninin sağlanması ve özgürleşmelerine odaklanan eklektik uygulamalı bir meslek ve akademik yaklaşımlı bir disiplindir. İnsan hakları ile oldukça ilişkili ve özdeşleştirilen eklektik uygulamalı bir yaklaşımdır (Gedik, 2021:34). Sosyal hizmet disiplini güçlü ve zengin kılan ise kuramsal çerçevelerden hareketle geliştirilen bütünlüklü ve tutarlı eklektik perspektifin kendisidir (Keleşoğlu ve Yıldız, 2021: 200). Neil Thompson'un ifadeleri ile “sosyal hizmet bir bütün olarak insanın her alanı ile ilişkilendirilmesinin gerektiği” Gerontolojik Sosyal Hizmet ve yaşlı konusunun sosyal hizmet açısından nedenli önemli olduğunu da ortaya koymaktadır (Thompson, 2016:13, 35). “Gerontoloji” ve “Geriatri” yaşlı ve yaşlılık konularında sık sık karşılaşılan birbirleri ile oldukça içselleştirilmiş ama farklılıkları olan iki terimdir. Gerontoloji; yaşlı bireyin fiziksel, biyolojik, psikolojik ve sosyal boyutları ile ilgili bir alan olurken, geriatri ise yaşlıların sağlık sorunlarına ilişkin tanı konulması ve tedavisi süreci ile ilgili tıbbi uzmanlık alanıdır. Aslında yaşlı bireyler ile ilgili bu her iki alanı birbirlerinden ayıran en önemli farklılıkları gerontoloji daha çok yaşlı bireyin sosyal alanı ile ilgilenirken, geriatrinin sağlık, tıp uzmanlık alanı ile ilgili olduğu görülmektedir. Dolayısı ile yaşlı bireyin sorunlarına yönelik bir sosyal hizmet uygulaması; hem gerontolojik ve hem de geriatrik olarak konunun ele alınması önem arz etmektedir.

İnsan hakları perspektifine Gerontolojik Sosyal Hizmet, biyo-psiko-sosyal

varlı olan yaşlı bireylerin ihtiyaçlarının uzman kişiler tarafından karşılanmasını ön gören bir hizmet alanıdır. Dünyada toplumsal yaşlanmanın hızla artması sosyal hizmet uygulamaların yaşlı bireylere yönelik öneminin fark edilmesine ve aynı zamanda sosyal hizmet uzmanlarına olan talebin de artmasına neden olmuştur ((Rossi, Seppänen, & Outila, 2018:133). Gerontolojik Sosyal Hizmet kapsamında sosyal hizmet uzmanı ihtiyacı, bu alanda eğitim alan öğrencilerin yaşlı bireyler ile çalışmaya yönelmesi nedeni ile ihtiyaç olan taleplerin karşılanabileceği beklenilmektedir ((Ferguson, 2015:184).

Kronolojik süreç içerisinde yaşlılık dönemi ile birlikte yaşlı bireylerin barınma, yoksulluk, statü kaybı, ayrımcılık, dışlanma ve ötekileştirme, ihmal ve istismarı, beslenme ve sosyo-ekonomik bazı sorunlar ile karşılaşmaları oldukça doğal bir süreçtir. Bu bağlamda gerontolojik sosyal hizmet uzmanlarının temel amacı; bireyin yaşlılık süreci ile birlikte ortaya çıkan fiziksel (biyolojik), ruhsal ve sosyo-ekonomik sorunlara koruyucu-önleyici yaklaşımlar üzerinden çözüm odaklı yaklaşması beklenmektedir. Bu anlamda hedef, yaşlı birey ile birlikte bireyin yaşamını sürdürdüğü ailenin de güçlendirilmesi ve yaşam kalitelerinin artırılması önem arz etmektedir. Sosyal hizmet uzmanları muhatap oldukları yaşlı birey ve ailelerin toplum içerisinde sorunlarının giderilmesi yönünde ihtiyaç duydukları kaynaklarını harekete geçirerek yaşlı ve aile bireylerinin potansiyel ve yeteneklerinin farkına varmalarına, aktif ve üretken bir yaşam sürmeleri konusunda motive ederler.

Aynı zamanda makro-düzey kamu sosyal politikasının oluşturulması, uygulanması ve değerlendirilmesinde aktif roller üstlenirler. Sağlık, tıp sektöründe dahiliye alanında yer alan geriatri uzmanlarından psikiyatrik ve uzun süreli palyatif destek hizmetlerini multidisipliner perspektifte hizmet sunarlar. Gerontoloji ve geriatri alanlarında takım (ekip) çalışmalarında sunulan hizmetlere psiko-sosyal bakış ve farklılık kazandırır (Schneider, 1995; Mali, 2003). Sosyal hizmet ve bu bağlamda Gerontolojik Sosyal Hizmet Uzmanları, yaşlı birey ve ailelerine yönelik toplumun her alanında bireysel ve grup hizmetleri sunarlar. Bütün bu gerontolojik sosyal hizmet çalışmaları eko-sistem bağlamında mikro, mezzo ve makro-düzey multidisipliner uygulama alanlarını kapsamaktadır (Youdin, 2014:3). Dolayısı ile yaşlılık sorunları ele alındığında kuşkusuz tüm disiplinlerin gerontoloji, geriatri (sağlık-tıp), sosyoloji, psikoloji, antropoloji, kent planlaması vb. özel bilgi ve becerilerin uzmanlıklar dahilinde sunulmasını önem arz etmektedir.

2.1. Sosyal Hizmet

Biyo-psiko-sosyal varlık olan İnsan, sürekli değişen ve gelişen bir toplumda (çevre) kendisi dışında bütün sistemler ile dinamik etkileşim içinde yaşamını sürdürür. Diğer insanlar olmaksızın hiçbir insanın güvenilir bir yaşam sürdürmesi mümkün değildir. Eko-Sistem dahilinde insanlar hangi çevrede yaşarlarsa yaşasınlar yaşamlarını sürdürebilmeleri için kendileri dışında diğer bütün canlı ve cansız varlıklara ihtiyaç duyarlar. İnsanın yaşamını sürdürdüğü sosyal çevresi bütün canlı ve cansız varlıklar tarafından yaşamları boyunca derinlemesine etkilenmektedir. Bu bağlamda sosyal hizmet perspektifinde sistem teorileri dikkate alındığında aynı zamanda ilgili kuram ve kavramların Eko-Sistem (ekolojik) yaklaşımların temellerini oluşturduğu görülmektedir. Ekolojik sistem yaklaşımına göre mikro-düzyey birey (organizma) çevrenin bir faktörü olabilirken çevre de bireyin yani insanın bir ürünü olabilmektedir. Eko-Sistem, bireyin sosyal çevresini, inter-aksiyon, trans-aksiyon, kesişim, enerji, adaptasyon ve başa çıkma/etme gibi terimler eko-sistem perspektifinde oldukça sıklıkla kullanılan temel terimlerdendir. Bu bağlamda bütünsel (holistik) teorinin sosyal hizmet perspektifinde ekolojik sistem kuramı altında ele alındığı görülmektedir. Ekolojik sistem kuramı çerçevesinde insan fenomeninin gelişim ve değişimi çoklu sosyal-çevre katmanların birbirini ile exo-dinamik etkileşimi sonucunda oldukça multi-sistematik ilişkiler kurabilmektedir (Zastrow & Ashman, 2016:67-68).

Eko-sistem bağlamında bir sosyal hizmetin mikro, mezo ve makro-düzyey insanın kendisi dışında yapılanmalar ile nasıl bir exo-dinamik ilişkiler içerisinde olduğu “AHSEN-Sosyal Hizmet Modeli & Multidisiplinler Ekolojik/Eko-Sistem İlişkileri” grafiğinde oldukça güzel bir şekilde ele alınmıştır. Bütün mikro, mezo ve makro-düzyey bütün ilişki ve etkileşim dinamikleri sosyal bilim çerçevesinde “Eko-Sistem” bir bütünlük içerisinde ele alınmasını ve insanı merkezine alan toplumsal gelişim ve değişimlerin holistik olarak analiz edilmesinin gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Bu bağlamda sosyal hizmet, yaşlı bireylerin kronolojik yaşam sürecinde sorunlarının çözümüne ilişkin gerontolojik ve geriatrik anlamda mikro, mezo ve makro boyutları ile ele alınmasının gerekliliğini zorunlu kılmaktadır (Gedik, 2021:650).

tedir. Mikro-düzey yaklaşım buna paralel yaşlı bireyin kendini güçsüz hissettiği yönlerinin destek hizmetleri üzerinden giderilerek bireyin güçlü yönlerinin ortaya çıkartılması süreci olarak da anlaşılabilmektedir.

Mezzo Düzey Sistem (II. Sosyal Çevre); Eko-Sistem'in grup yapılanması olan mezzo-düzey organlarını (I. Sosyal Çevre) ile birinci derecede aile bireyleri, yakın akrabaları, komşu ve arkadaşları ile olması gereken ilişkilerdir. Mezzo sistemin II. Sosyal Çevre'sini; iş, mesleki, kurum ve kuruluşlar, organize yapılanmalar, sivil toplum kuruluşları (STK), vakıf, medya iletişim araçları, okul, üniversite, diğer eğitim müesseseleri, adalet ve hukuk müesseseleri, dini-manevi kurumlar ve kültürel yapılanmalar oluşturmaktadır. Aynı zamanda mezzo-düzey yapılanmalar mevcut kronolojik (chronosystem) zamanlama dahilinde diğer bütün makro sistemler ile birlikte organizasyonlarının sağlandığı bir yapıdır. Bu bağlamda yaşlı bireylerin güvenilir yaşamlarını idame ettirebilmeleri açısından mezzo-düzey yapılanmalara oldukça ihtiyaç duyarlar ve bu yapılar yaşlı bireyin toplum içerisinde güçlenmesi, sorunlarının giderilmesinde oldukça aktif roller üstlenirler.

Makro Düzey Sistem (III. Sosyal Çevre); Sosyal hizmet ilişkilerinde gerekli bütün sosyal enstrümanların, toplumun en değerli mikro-düzey insanına yönelik bütün hizmetlerin ulaştırılmasını ve yönetilmesini sağlayan bir sistemdir. Makro sistem, toplumun mezzo yapılanmalı grupları I. ve II. Sosyal Çevre'yi diğer makro yapılanmalar bünyesinde yer alan III. Sosyal Çevre, devlet kamu kuruluşları ile "Exo-Düzey-Dinamik (Dynamisch (Exoebene))" etkileşimleri karşılıklı olarak sağlayan ve organize eden bir yapıdır. Aynı zamanda makro-düzey sistem küçük mezzo-düzey grupların exo-dinamik ilişkilerini barındıran ve sağlayan bir yapıya sahiptir. Dolayısı ile makro yapılanma; mikro ölçekte bireyi, mezzo ölçekte aile, kurum, kuruluş ve STK'lar ile birlikte bireyin refah seviyesinin arttırılmasında siyasi, sosyo-politik ve sosyo-ekonomik koşullara odaklanan bir yaklaşımdır. Bu bağlamda makro sistem, gerontolojik sosyal hizmet perspektifinde yaşlı bireylerin temel hak ve güvenlerinin, özgürlüklerin sağlanmasında "Vecibe-Hak Temelli"lik ilkeleri çerçevesinde, sosyal güvence, yardım ve dayanışmaların artırılmasına yönelik bir yaklaşım olarak görülmektedir.

Exo Düzey Dinamikler; Eko-sistemin holistik bütünlüğü kapsamında kronolojik (Chronosystem) zamanlama dahilinde bütün mikro, mezzo ve makro düzey yapılanmaların birbirleriyle olan "Dinamik" ilişkileri güçlendiren bir sistem yaklaşımıdır. Yaşlı bir bireyin kronolojik yaşam sürecinde doğum ve ölüm ara-

sında geçen bir zaman diliminde sürdürülebilir bir yaşamın sağlanabilmesidir. Yaşlı bireyin sosyal çevresini oluşturan bütün potansiyellerin yanı sıra exo-düzey sistemin karşılıklı olarak dinamik ilişki ve etkileşimin sağlandığı bir süreç olarak görülmektedir.

Sosyal Hizmet ve bu bağlamda “Gerontolojik Sosyal Hizmet”, varlıklar arasında en değerli, en şerefli ve ahlâki değerler açısından “Ahsen (en güzel)” yaratılmış “KAMİL İNSAN”ı makro yapıli sistemlerle, “I., II. ve III. Sosyal Çevre”-ler dahilinde koruyucu ve önleyici, operasyonel (müdahil) yöntemler üzerinden sistem dahilinde korumaya alması durumudur. Onun içindir ki, sosyal hizmetlerin bütün işlevselliği, oldukça kıymetli değer taşıyan yaşlı bireyin onur ve haysiyetinin, dokunulmazlığının korunmasını, mezzo ve makro yapılanmalarda insan ve inşa fitratının taşıdığı bütün değerlerinin güvence altına alınmasını zorunlu kılmaktadır (Gedik, 2021:661).

IASSW-Uluslararası Sosyal Hizmet Okulları Birliği ve IFSW-Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu’nun “Sosyal Hizmet”in tanımlanmasında; sorun çözme, baş etme ve mikro-düzey bireyin sistem içerisinde değişimi, gelişimi, refah, huzur ve mutlulukların sağlanmasına yönelik disiplinler bir mesleki yaklaşım olarak özetlenmektedir (Björn, 2016:18-23). Heiko Kleve sosyal hizmetleri, sosyal bilim çerçevesinde “bilgi” ve “eylem” gibi iki temel pragmatik alanının olduğuna değinmektedir (Kleve, 2003:4). Bu iki temel pragmatik alanının aynı zamanda sosyal hizmetlerin eklektik bir mesleki uygulama alanının olduğunu da ortaya koymaktadır. Dolayısı ile sosyal hizmetlerin toplumların yaşlı bireylerine yönelik “Gerontolojik” ve “Geriatrik” uygulama alanları ile yaşlı bireylerin sorunlarına ilişkin tüm disiplinlerin uzmanlıklar dahilinde sunulmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Uluslararası Sosyal Hizmet Okulları Birliği (IASSW) ve Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu’nun (IFSW) 2014 yılında gerçekleştirdiği genel kurulda “Sosyal Hizmet Disiplini”ne ilişkin tanımlama genel anlamda şu şekildedir:

“Sosyal hizmet, sosyal değişme ve kalkınmayı, sosyal içermeyi, insanların güçlendirilmesi ve özgürleşmesini hedefleyen uygulama temelli bir meslek ve akademik bir disiplindir. Sosyal adalet, insan hakları, ortak sorumluluk ve farklılıklara saygı sosyal hizmet için temeldir. Sosyal hizmet mesleği, insan ve toplum bilimleri ve yerel bilgiden oluşan eklektik bilgi temeli aracılığıyla insan refahını iyileştirmek için bireyleri ve sistemleri bir araya getirir” (IFSW, 2014).

IASSW ve IFSW’ın 2014 yılı tanımını dikkate alındığında;

Disipliner bir mesleki yaklaşım olan sosyal hizmet; sorun çözmeye odaklı, sorunlarla başa çıkma ve her bireyin toplumsal değişimi, gelişimi ve sosyal refahının sağlanmasına odaklanmaktadır. Bu bağlamda sosyal hizmet;

- Biyo-psiko-sosyal varlık olan insanın fiziksel, biyolojik, ruhsal ve sosyal işlevselliğini artırılmasında bireye fırsat sağlayan sistemler ile buluşturan onların kaynak, hizmet, sağlık ve iyilik hallerinin azami derecede geliştirilmesine odaklanır.
- Risk altında yaşam süren dezavantajlı grupların güçlendirilmesini, sosyal adaletin, bilgi, beceri ve yeteneklerinin profesyonelce geliştirmelerine katkı sağlar.
- Bireyler açısından aile bağlarının güçlendirilmesi; aile, grup veya toplulukların sosyal işlevselliklerinin sağlanmasında yardımcı olur.
- Bireyin kendi sahip olduğu potansiyelin farkına varmasını ve kendi kendine yeterli hale gelmelerinde yardımcı olur.
- İnsanların doğrudan ve dolaylı olarak etkileşim halinde olduğu sistemler üzerinden, sosyal politikaların demokrasi kapsamında geliştirilmesi ve ilerlemesinde katkı sağlar.
- Bireylerin işsizliklerini önler ve yaşam kalitelerinin arttırılmasında yardımcı olur.

Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu’nun genel kurullarında yapılan duyuruların bir çoğunun da, sosyal hizmetin mesleki disiplin olarak her zaman bir “insan hakları mesleği” olduğuna vurgu yapılmıştır. Sosyal hizmetler, her bir insanı oldukça değerli, onur ve haysiyetinin korunmasının gerektiğinden hareket ile, insanlara eğitim düzeyinde fırsatların sağlanmasında sosyal yapının güçlendirilmesine, insan onur ve haysiyetinin korunmasına, iyilik hallerinin güçlendirilmesine yönelik uygulamalı mesleki hizmetleri kapsayan bir yaklaşım olarak görülmektedir. Bu yaklaşımlardan hareketle; makro-düzyet devlet kamu yapılanmaları, kurum ve kurumları, mezzodüzyet aile ve sivil organize yapılanmaları, sosyal hizmet uygulamalarında kullanılan bütün ilgili enstrümanlarla insan onur ve haysiyetini tehdit altına alan bütün olumsuz faktörlere karşı mücadele ederek sistem içerisinde insanın her yönü ile korumasını ve güven altına alınmasını sağlar (Healy, 2009).

Gerontoloji ve Geriatri:

Yaş ve yaşlılık kronolojik anlamda birçok sağlık sorunlarının da ele alındığı bir süreçtir. Literatür kaynaklarında Gerontolojik (jerontoloji¹) Sosyal Hizmet; “Gerontoloji” ve “Sosyal Hizmet”e ilişkin bilgilerinin, yaşlanmaya “Yaşlılığın Bilimi” perspektifinde bir anlam kazandırılmış olduğu görülmektedir. Gerontoloji terimini ilk defa 1903 yılında Nobel Ödülü (tıp dalında) alan Rus bilim insanı İlya Meçnikov kullanmıştır. Gerontoloji ve geriatri yaşlı bireylerin yaşam kalitesini artırmaya ve kendi kendilerine yetebilecek fonksiyonel bağımsızlığı yeniden kazanmaları veya iyileştirilmelerine yönelik tedavi temelli bir mesleki uygulamadır. Bireylerin yaşlanma süreçleri ile birlikte biyolojik ve fizyolojik değişiklikler ve çoklu rahatsızlıkların (hastalık) meydana geldiği bir süreç olarak görülmektedir. Bu süreçte yaşlı bireylerin sorunlarına ilişkin multidisipliner ve multi-dimensional değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Gerontolojik Sosyal Hizmet, yaşlı ve yetişkin bireylerin hem mikro-düzey bireysel yaşamlarını ve hem de mezzo-düzey aile yaşamlarının korunması, sürdürülebilir bir yaşam kalitesini arttırmaya yönelik hizmetler olarak görülmektedir. Bu bağlamda yaşlı bireylere fiziksel, biyolojik ve psiko-sosyal destekler verilirken aynı zamanda toplum içinde güçlendirilmelerini sağlayacak aile, dini-manevi, kültürel, etnik ve örgütsel iyileştirmeler yönünde de desteklerle oldukça ilişkilidir (Mellor & Lindeman, 1999:3). Yaşlı bireylerin kronolojik yaşam sürecinde yaşlanma ile birlikte görünen psikolojik, tıbbi, sosyal, politik ve ekonomik sorunların çözümüne ilişkin bilimsel metot ve teknikler kullanılarak yürütülen disiplinler hizmetleri içermektedir. Gerontolojik Sosyal Hizmet alanları, ilgili bu doğal karmaşık problemlerin çözümüne yönelik sosyal hizmet uzmanlarının katkısı ile yaşlı bireylerin yaşam süreçlerinde işlevselliklerini destekleyen ve biyo-psiko-sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik bir yaklaşımdır. Yaşlı bireylerin hizmet alanında hizmet sunan sosyal hizmet uzmanları, evde destek/bakım hizmetleri, palyatif destek kurumlarında, gündüz ve yatılı destek merkezlerinde, yaşlı ve huzurevlerinde, hastane, sağlık kurumları ve araştırma merkezleri gibi birçok meslek uygulama kurumlarında istihdamları sağlanmaktadır (McInnis-Dittrich, 2005). Gerontolojik Sosyal Hizmet Uzmanları, yaşlı, yetişkin ve ailelerine yönelik birçok faydalı hizmetler sunarken, sosyal politikaya katkıları, yaşlılara yönelik yönetim, program, değerlendirme ve plan geliştirme imkanlarını da bulabilmektedirler (Cummings, Adler & DeCoster, 2005:644).

1 Gerontoloji veya jerontoloji (Antik Yunanca γέρων (géron), “ihtiyar” + λόγος (lógos), “ilim”) yaşlanmanın ve yaşlılığın bilimi anlamına gelmektedir.

21. yüzyılın bu ilk çeyreğinde, toplumsal yaşlanmanın artması ve buna bağlı olarak kronik hastalıkların artış göstermesi, özellikle yaşlı bireylere yönelik tedavi yöntemlerinin de gelişmesine, yaşlanan toplumun sağlık kurum ve kuruluşlarından beklentilerinin artması gerontolojik ve geriatrik hizmetlere olan ihtiyaçları daha da ön plana çıkarmıştır. Buna bağımlı olarak Gerontolojik Sosyal Hizmet kapsamında; sosyal ve ekonomik refah, yaşam düzenlemeleri, kaynakların kullanımını, aile destek hizmetleri, ruh ve akıl sağlığı, destek/bakım hizmetleri, yaşam ve rol ilişkileri, yaşam sonu destek/bakımı hizmetleri (palyatif destek), yoksulluk, ayrımcılık, ihmal ve istismar konularının öne çıktığı görülmektedir. Başta destek hizmetlerine muhtaçlık, sağlık sorunları, düşük gelir, yalnızlık, sosyal ve ekonomik kaynaklara olan ulaşın zorlukları, toplumsal ayrımcılık ve ötekileştirme sorunları yaşlı bireylere yönelik işlenen suçlar gerontolojik hizmetlerin nedenli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sorunlara bağımlı olarak gelişen kentlerde yaşamanın zorlukları, son zamanlarda daha da belirginleşen küresel krizlerin getirdiği mali sorunların etkileri, zorunlu göç ve meydana gelen hızlı değişimler yaşlı bireylerin yaşamlarını daha da zor duruma sokmaktadır. Bütün bu olumsuzlukların yanı sıra, gelir dağılımı adaletsizlikleri, reel gelirler düşüklüğü, sosyal güvencenin yetersizliği, yaşlı bireylerin karşılaştığı en önemli sorunların başında gelmektedir.

Yaşlılarla yönelik Gerontolojik Sosyal Hizmetler'in temel gayesi; yaşlı bireyin kendisi dışında başka bireylere olan bağımlılığı azaltarak yaşlının sosyal çevresiyle iletişimini aktifleştirmek, üretkenliğini, mutlu ve huzurlu bir yaşam sürmesine katkı sağlamaktır. Yaşlı bireylerin aile yapısı ve işlevlerinde meydana gelen değişiklikler, aile içinde yaşlı bireyin konumunu, önemi, gücü ve otoritesini olumsuz ölçüde azaltmıştır. Ülkenin sosyal güvenlik sistemi dışında kalan, maddi herhangi bir güvenceden yoksun kalan yaşlıların destek/bakım hizmetleri noktasında oldukça sorun yaşayabildikleri görülmektedir. Bir bilim ve disipliner bir meslek olarak sosyal hizmetin temel amacı eko-sistem bağlamında mikro, mezo ve makro düzeyde insanın toplum içerisinde sosyalleşmesini sağlamaktır (Mali, 2013, s. 36). Sosyal hizmet uzmanlarının müdahaleleri, bireyin kendi kaderini tayini, kişisel tatmin ve yaşam kalitesinin artırılmasına ilişkin optimal işleyişin sağlanmasına yöneliktir. Yaşlının sorunları ile başa çıkma ve problemini giderme yeteneklerinin artırılması, gerontolojik sosyal hizmet uygulamalarının en temel ve en etkin yönüdür. Oldukça birçok disiplinler ile ilişkilendirilen sosyal hizmet, gerontolojik sosyal hizmet alanında yaşlı bireylerin sorunlarının çözülmesinde oldukça etkin rol oynamaktadır.

Sosyal hizmet uzmanı gereke gerontoloji ve gerekse geriatrik ekibin önemli bir parçasıdır. Bu bağlamda uzman yaşlı bireylerin duygusal, davranışsal ve bilişsel statüsünü sosyal destek ağları boyutu ile yaşlı bireyin yaşam kalitesini nasıl yorumladığını değerlendirir. Yaşlı bireyin ve özellikle yaşlı hastanın kendisini nasıl algıladığı önem arz etmektedir. Bütün bu bilgiler sosyal hizmet uzmanını yaşlı hasta birey için koordineli bir sağlık destek planı hazırlamasında oldukça yardımcı olur. Geriatrik Sosyal Hizmet Uzmanları da Gerontolojik Sosyal Hizmet Uzmanları gibi yaşlı ve yaşlı aile bireyleri ile doğrudan çalışırlar. Yaşlı bireyin ve aile yaşamlarında ortaya çıkan sorunlar ile sosyal destek planlaması üzerinden ilgilenirler (Mellor & Lindeman, 1998). Sosyal hizmet uzmanları geriatrik ekip içerisinde uzman rollerini; teşhis ve inceleme, vaka yönetimleri, bireysel danışmanlık hizmetleri, gruplarla çalışma, liyazon, savunuculuk ve toplum kaynaklarının etkin kullanımı vb. sıralamak mümkündür.

Geriatric Sosyal Hizmet Uzmanının Teşhis ve İncelemesi:

Yaşlı bireyin bio-psiko-sosyal incelenmesinde amaç, yaşlının ve yaşlı bireyin ait olduğu ailenin güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesidir. Yaşlı bireyin geriatri kliniğine, sağlık merkezine gelmesine sebep olan rahatsızlığının tedavisine ilişkin plan oluşturulmasında yardımcı olmaktır. İncelemeler ve ardından konulan teşhis neticesinde yaşlı ve ailenin geneli yaklaşım temelinde holistik bir şekilde ele alınmasının sağlanmasıdır. Bu bağlamda sosyal hizmet uzmanı, tıbbi destek hizmetleri almaya engel olabilecek faktörleri belirler ve çalışma ekibini diğer hizmet ekimi ile birlikte akut veya kronik rahatsızlıkların tedavisinde etkili olabilecek yöntem ve bilgileri paylaşır. Aynı zamanda geriatrik hizmet sunan sosyal hizmet uzmanı hali hazırda yaşlı bireyde belirlenen tıbbi sorunların bireyin ruh sağlığına ilişkin sorunlara yol açıp açmayacağını belirlenmesine yardımcı olur.

2.2. Yaşlılık

Yaşlılık; bebeklik, çocukluk ve gençlik dönemlerine benzer tanımlamalarda olduğu gibi oldukça göreceli ve çok yönlü ele alınması gereken bir kavramdır. Yaşlılık; bireylerin fiziksel, biyolojik ve ruhsal konularının tekrar yerine geleme-yecek şekilde yavaş yavaş yitirilme hali olarak da tanımlanabilmektedir ((Hablemitoğlu & Özmete, 2010:17). Bireyin yaşamının son evresi olarak bilinen “son yetişkinlik” dönemi olarak anlaşılmaktadır. Aynı zamanda yaşlılık, gelişme ve olgunlaşmayı takip eden, genetik yapı ve çevre arasında üst düzey etkileşim gözlenen, psikolojik ve fizyolojik farklılıkların ortaya çıktığı, kayıpların olduğu,

kronik hastalıkların veya çökmelerin yaşandığı bir dönem olarak da görülmektedir (Çunkuş, Taşdemir & Akbaş, 2019). Yaşlı kelimesi güncel anlamıyla “yaşlı ilerlemiş, kocamış” olarak da tanımlanmaktadır (TDK, 2022). İnsan yaşamının doğal bir süreci olan yaşlılık durdurulamayan, kontrol edilemeyen nihai bir süreçtir. Günümüzde istenen veya kabul görmeyen bir hal olarak görülmesi bireyin yaşlanma gerçeğini değiştirmemektedir.

İlkçağlarda yaşlılık, Tanrı'nın (yaratıcının) özel kişilere vermiş olduğu bir ayrıcalık olarak görülmekteydi (Canatan, 2008:35-38). Aynı zamanda orta çağlarda yaşlı bireyler hakkında oldukça az ve yetersiz bilgiye ulaşıırken Yunan ve Roma dönemlerinde yaşlı bireylerin daha refah yaşam beklentilerinin olduğu görülmektedir. Son asrın modernleşme süreci ile birlikte toplumların yaşlı bireyleri sahip oldukları geleneksel otoritelerini kaybetmişlerdir (Canatan, 2013:365-367). Modernleşmeye paralel hızla gelişen teknoloji ve dijitalleşme süreçleri yaşlı birey yaşamını olumsuz etkilerken, toplumsal yaşamlarını da değiştirmiş ve tehdit altına sürüklemiştir. Bu değişim ve dönüşüm yaşlı bireylere oldukça alışagelmemiş anlamlar yüklemiştir. Bugün Amerika, Birleşik Krallık ve özellikle Batı Avrupa ülkelerinde; bağımlı, üretmeyip sadece tüketen ve toplumun üzerinden bir yük olarak algılanılmaktadır. Japonya ve Çin gibi bazı ülkelerde de yaşlı bireyler bilgelik kaynağı olarak görünümelerini henüz devam ettirmektedirler (Giddens, 2008:223). Yaşlı bireyler bu perspektifte değerlendirildiğinde Türkiye’de de Batı toplumlarına kıyasla oldukça değer atfettiği son dönem pandemi sürecinde de oldukça belirgin bir düzeyde görülmüştür.

Toplumların yüzyıllardır süregelen yaşlı ve yaşlanma algısında farklılıkların olduğu gözlemlenmektedir. WHO-Dünya Sağlık Örgütü’ne göre 65 yaş ve üzeri kişileri “yaşlı bireyler” olarak tanımlamaktadır. 65-75 yaş aralığı; erken yaşlılık, 75-85 yaş aralığı; orta yaşlılık ve 85 yaş ve sonrası; ileri yaşlılık evreleri olarak tanımlanmaktadır (Tümerdem, 2006).

Dünya Sağlık Örgütü’nün (DSÖ) 2017 yılı yaş gruplarını dört alt grupta topladığı görülmektedir. Bunlar;

- 0-17 yaş: Egen grubu bireyler.
- 18-65 yaş: Genç grubu bireyler.
- 66-79 yaş: Orta yaş grubu bireyler.
- 80- ve sonrası yaş: Yaşlı yaş grubu bireyler.

Bu yaşlılık evleri, belirlenen yaş aralıkları üzerinden yaşlı kavramını tam manası ile açıklamaya yetmemektedir. Bu nedenle yaşlılık evlerinin anlaşılması; fiziksel, psikolojik veya sosyal yaşlanma gibi kavramların kullanıldığı görülmektedir. Gerontolojik Sosyal Hizmet ve Yaşlılık konuları, eko-sistem bağlamında mikro, mezo ve makro boyutlar dikkate alınarak oldukça farklı yönleri ile ele alınarak yorumlanabilmektedir. Dolayısı ile eko-sistem içerisinde yaşlılık; kronolojik, biyolojik, fizyolojik, psikolojik, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve toplumsal yaşlanma boyutları ile tanımlanmaktadır.

2.2.1. Eko-Sistem Bağlamında Yaşlılık Türleri

Eko-Sistem bağlamında “yaşlanma” ve “yaşlılık” konuları sistemin bütünlüğünden uzaklaştırılmış ve yanlış algılatılmalar nedeni ile paradigmalara dönüştürülmüştür. Oysa ki sistemin yaşlı bireyi her şeyden önce bir insan ve insan ise Eko-Sistemin en değerli varlığıdır. Bu bağlamda gerontoloji ve geriatri alanlarının odağında olan yaşlanma, yaşlılık ve ihtiyarlık kavramları birbirleri ile oldukça sık karıştırılan ve zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılan kavramlar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bunun en temel nedenlerinin başında; Eko-Sistem içerisinde yer alan bütün canlı ve cansız varlıkların sahip olduğu temel değerleri üzerinden kavramsallaştırılmamış olmasındandır.

Sistemin vazgeçilmezi olan kronolojik (Chronosystem) süreç canlı varlıklar için “yaşlanma” ve “ihtiyarlık” süreçleri olabilirken cansız varlıklar için “eskime” ve “yıpranma” süreci olduğu görülmektedir. Bu oldukça önem arz eden durum birbirleri ile karıştırıldığında ve hatta birbirlerinin yerine kullanıldığında kavramsal sorunlar ortaya çıkabilmekte ve toplumun en kıymetlileri, biricikleri olan yaşlı bireyler adeta fiziki-biyolojik yapıları gereği materyalleştirilirken, ruhi, psikolojik yapılarından soyutlanarak anlaşılmasına çalışılmaktadır. Bu durum tamamen insanın pozitivism/indirgemeci yaklaşımlar üzerinden değersizleştirilmiş olması ile oldukça yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Sistemin mikro organizması olan canlı varlıklar kronolojik zaman içerisinde yaşlanma süreçleri her ne kadar eskime, yıpranma ve bozulma içeren bir süreç olarak aktarılmaya çalışılsa da bu durumun oldukça sakıncalı ve günümüzde insanın değersizleştirilmelerine yol açtığı anlaşılmaktadır.

Dünya’da genel anlamda yaşlı bireyleri için kullanılmakta olan kavramları terminolojik açıdan incelediğimizde; Türkiye ve yine birçok dini-manevi anlamda insan ve yaşlıya kıymet veren toplumlarda “yaşlı” ve “ihtiyar” kavramları kullanılırken. Batı’lı literatürlerde yaşlılık ile ilgili “eski, eskimiş (alt, old, oud, vieux,

viejo)” kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Geleneklerimizin yaşlı, ihtiyar bilge insanının batılı yaklaşımlar üzerinden eskimiş insan, eskimiş adam, eskimiş kadın (old People / alte Menschen, olt man / alte Mann, old woman / alte Frau) olarak anlamaştırmaya çalışması insanı ve özellikle de yaşlı bireyleri evrensel temel insan hakları bağlamında oldukça değersizleştirmekte ve toplumun sorumlu bireyelerine dönüştürmektedir. Nitekim, korona-virüs (Covid-19) salgınından oldukça etkilenen Batı Avrupa ülkeleri ve özellikle de İtalya, İspanya ve Fransa gibi ülkelerde oldukça önemli bir sayıda yaşlı insanların tedavilerindeki ilgisizlik ve ihmaller neticesinde öldükleri ortaya çıkmıştır (Bild, 2020). Yine İspanya Madrid’de bir yaşlı bakım² evi ilgili sağlık ve sosyal hizmet görevlileri tarafından terk edilince 19 insanın ölümüne ve 70 yaşlının korona-virüse yakalandıklarına ilişkin haberlerde korona-fobi üzerinden ilgili sistemlerin nasıl çöktüğüne dünya şahit olmuştur (Gedik, 2021:716). Yaşlı ve yaşlılık konularının kendi ilgi merkezinde çözülmesinin yolu yaşlı bireyin bir insan olarak Eko-Sistem’in merkezinde ele alınmasını mikro, mezzo ve makro sistemler dahilinde sorunlara yaklaşılması önem arz etmektedir.

Eko-Sistem bağlamında yaşlılık türleri dikkate alındığında, bütün bu yaşlılık türlerinin neler olduğunun anlaşılması ve dolayısı ile ilgili bu yaşlılık türlerinin doğal olarak insanın öyle ya da böyle içerisinde yaşadığı veya bir gün gelip yaşamak durumunda kalacağı süreçler olarak görülmesi önem arz etmektedir.

Yaşlılık; kronolojik, biyolojik, fizyolojik ve psikolojik sosyal boyutları olan aşamalar zinciridir. Bu bağlamda yaşlılık süreçlerine ilişkin kısa ve öz sınıflandırmaları şu başlıklar altında belirtilecektir;

- Kronolojik Yaşlılık
- Biyolojik Yaşlılık
- Fizyolojik Yaşlılık
- Psikolojik Yaşlılık

---

2 Yaşlı Bakım Evi: Son Covid-19 hadiselerinin gerçekleştiği dönemlerde terk edilen yaşlı hastalara sunulan hizmetlerin “destek/yardım” kapsamında olayın sadece “bakım” anlayışı ile ele alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısı ile endüstriyel toplumlarda sosyal hizmet kuram ve kavramlarının da endüstrileştirilmesi, insanın araçsallaştırılmasına ve değersizleştirilmesine yol açmaktadır. Onun için araştırmamız içerisinde terminolojik açıdan “bakım” kelimesini bu bölümde de olduğu gibi gerekli görülen yerlerde kullanılmıştır.

2.2.1.1. Kronolojik Yaşlılık

Bireyin bir mikro organizma olarak doğduğu gün Eko-Sistem'in de içerisine doğduğu gün olarak kabul edilir. Sistem içerisinde birey yaşamını kronolojik (Chronosystem) süreç içerisinde sürdürmektedir. Dolayısı ile bireyin bu süreç içerisinde bulunduğu yaşı “Kronolojik Yaş” olarak adlandırılmaktadır. Yaşlı bireylerde kronolojik olarak yaşlılık ise; Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) 2017 yılı yaş grupları dikkate alındığında, 65 yaş sonrası “orta yaş” grubu başlangıcı olan 66 yaşı ile başlayıp yaşlı bireyin ölümü ile sonuçlanan dönemleri kapsamaktadır.

Kronolojik yaşlanmanın iki tür sınıflandırılması vardır. Bunlarda birisi; “Primer Yaşlanma”, bir diğeri ise “Sekonder Yaşlanma”dır.

Primer yaşlanma; İçerisinde bulunduğu Eko-Sistem'de hiçbir canlı varlığın yaşlanmaya ilişkin herhangi bir çözüm bulabilmesi mümkün görünmemektedir. Bütün canlılar doğar, yaşar ve sonunda ölürlür. Dolayısı ile mikro organizma olan insan yaşam sürecinde hızla yol almakta, önce bebeklik, çocukluk, ergenlik ve gençlik dönemlerini zirveye kadar yaşarlar. Sonrasında Dünya Sağlık Örgütü'nün belirlediği 65 yaş grubu yaşlılık döneminde “Kronolojik Yaş” sürecine varırlar. 65 yaş ve sonrası bu süreç aynı zamanda bireyin yaşı ilerledikçe yani yaşlandıkça, fiziksel biyolojik ve psikolojik anlamlarda da yaşlanırlar. Bu yaşlılık sürecine “Primer Yaşlanma” denirken, yaşlı bireyin her anlamda değişim gösterdiği süreç olarak da tanımlanmaktadır.

Sekonder Yaşlanma; Primer yaşlanma süreci ile ilişkili olarak değişen fiziksel ve ruhsal durumlar ile bağlantılıdır. Bireyin yaşlanma sürecinde yaşama ilişkin fiziksel aktivite yetersizliği, sağlıksız, yetersiz ve dengesiz beslenme, duygusal örselenme ve psikolojik rahatsızlıkların yaşandığı bir süreçtir. Sekonder yaşlanma sürecindeki bütün bu olumsuzluklar aynı zamanda bireyin primer yaşlanma sürecini de olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

2.2.1.2. Biyolojik Yaşlılık

Bireyin 65 yaş sonrası kronolojik yaşın ilerlemesi ile oldukça ilişkili olan ve zaman ilerledikçe beden ve organların geri dönüşü olmayacak bir şekilde insan vücudunun fizyolojik ve anatomik değişimi ile ilgili bir süreçtir. Özellikle biyolojik yaşlılık insanın yaşlılığı ve ihtiyarlığını daha da belirginleştiren bir süreç olarak görülmektedir. Biyolojik yaşlılık, kişiden kişiye farklılıklar göstermekle birlikte, kronolojik zamanlamaya bağımlı olarak bireyin anatomik ve fizyolojik açıdan zaman zaman yeti kaybını da ifade eden bir kavramdır. Biyolojik yaşlılık

özellikle yaşlı bireyin anatomi açıdan iskelet sisteminin yaşlanması (yıpranma) ile de oldukça ilişkili olup, yaşlı bireyin dik duruma, ayakta duruş, beldeki büküklük ve kamburluk, boyun kısalması, omuzlardaki düşüklük ve arasındaki açıklıklar, güç kaybı vb. değişikliklerin yaşandığı dönemlerdir.

2.2.1.3. Fizyolojik Yaşlılık

Fizyolojik yaşlanma; mikro organizma bireyin hücrelerdeki gerileme ve organların değişime uğrayarak fonksiyonel gerilemelerin yaşandığı ve geri dönüşü olmayan bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu geri dönüşü olmayan değişikliklere bağımlı olarak yaşlı bireyler fizyolojik değişikliklerle karşı karşıya kalmaktadırlar (Yıldız, 2010; Özkayar & Arnoğul, 2007). Kronolojik yaşa bağlı olarak yaşlı bireyler bir takım fizyolojik değişiklikler yaşarlar. Bu olumsuz değişiklikler önlenememekle birlikte yaşlı bireyin günlük hayatını, çalışma ve aktivitelerini, bağımlılık ve çevresi ile dinamik iletişimlerini de etkilemektedir. Bu süreçte yaşlı birey yaşlanma ile birlikte üretkenlikleri azalır ve fizyolojik yaşam süreci zaman zaman yavaş veya hızlı sürekli kaçınılmaz değişiklikler görülür. Vücut bileşimleri, kalp-damar sistem bozuklukları ve yetersizlikleri, böbrek, sindirim sistemi, karaciğer, beyin fonksiyonları, sinir, akciğerler ve endokrin sistemlerinde işlevsel yetersizliklerin ortaya çıktığı bir süreçtir.

2.2.1.4. Psikolojik Yaşlılık

Yaşlılık, yaşlı bireyin kendisini hissettiği yaş ile ilişkili olup göreceli bir kavramdır. Psikolojik yaşlanma; bireyin akli (zihinsel) yeti ve işlevsellerindeki gerileme ile birlikte, davranışsal yeteneğinde yaşa bağlı olarak beliren değişimleri ifade etmektedir. Psikolojik yaşlılık sürecinde bireyin kendisini hissettiği yaş yaşlı bireyin psikolojik yaşını belirlemektedir. Bireyin psikolojik durumu tamamen fiziksel-biyolojik durumu ile birlikte ele alınan holistik bir yaklaşımdır. Dolayısı ile bireye gerontolojik sosyal hizmet ve geriatri kapsamında sunulan bütün psikolojik destek hizmetlerin bireyin fiziksel-biyolojik sağlığına da olumlu etkileri olduğu görülmektedir.

Yaşlılık sürecinde psikolojik değişiklikler, bireyin bilişsel becerileri ve ruhsal davranış değişimleri ile birlikte ortaya çıktığı görülmektedir. Bilişsel beceriler bireyin akılı ile ilişkili olup zekâ, dikkat, öğrenme, hafıza (bellek), dil ve görsel yetiler kognitif esneklik gibi faktörlerden oluşmaktadır. Dolayısı ile yaşlı bireyin ruhsal davranış değişimleri, duygu, güdülenme ve başa çıkma becerileri gibi oldukça farklı özellikler içermektedir. Yaşlı bireyin kronolojik yaşam sürecinde

fiziksel yeti kayıplarına paralel değişen davranışsal becerilerindeki yaşa bağlı değişimler bireyin psikolojik yaşını ortaya koymaktadır (Karakaş & Durmaz, 2017). Psikolojik yaşlanma sürecinde yaşlı bireyin sevdiği birini kaybetmesi, işlevsel becerilerde yetersizlikler, kronik ve fiziksel rahatsızlıklar, başkalarına bağımlılıklar, otonomi kaybı, ekonomik sorunlar ve yoksunluklara bağlı depresyonda olmaları bireyin psikolojik yaşlanmasını hızlandırdığı görülmektedir.

SONUÇ

Dünya’da ve özellikle de Türkiye’de yaşlanma ve buna bağlı olarak genel nüfus içerisinde hızlı yaşlanma oranlarda ki artışlar oldukça endişe verici boyutlara ulaşmıştır. Bu bağlamda tüm dünyada “Toplumsal Yaşlanma” kavramı oldukça önem kazanmış, hızlı yaşlanmaya yönelik çözüm arayışlarını hızlandırmıştır. Eko-Sistem bağlamında yaşlılık ve yaşlanma konuları tüm boyutları ile masaya yatırılmış, ulusal ve uluslararası sosyal politikaların gündemine oturmuştur. Makro-düzey toplum yapılanmalarında özel olarak korunması gereken “dezavantajlı bireyler” olarak algılanan yaşlı bireylerin hak ve özgürlük konuları irdelenirken “Evrensel Temel İnsan Hakları” perspektifinde ele alınmaya ve başta Birleşmiş Milletler olmak üzere Dünya Sağlık Örgütü, Uluslararası Çalışma Örgütü, Avrupa Birliği ve ulusal anlamda birçok eylem planları üzerinden güvence altına alınmaya çalışılmaktadır.

Eko-Sistem bağlamında her ne kadar “Yaşlı” ve “Yaşlılık” kavramlarının içeriği “Temel İnsan Hakları Evrensel Bildirisi” perspektifinde ele alınmış ve gereken düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen, yaşlı bireylere yönelik “Hak Temelli” sosyal hizmetlerin mesleki uygulamalarında oldukça eksikliklerin olduğu görülmektedir. Bu eksikliklerin temellerinde yatan asıl sorunların yaşlı bireylerin güven altında yaşamalarına yönelik temel insan hakları, anayasa, yasa ve ulusal eylem planlarının içeriklerindeki eksikliklerin olmadığı, belirlenen hakların eklettik anlamda uygulanmalarına yönelik sorunlardan kaynaklandığı görülmektedir.

Aslolan yaşlı bireylerin haklarına ilişkin yeni sözleşmelerin olması değil, tam tersine mevcut temel haklar bağlamında yaşlı bireylerin de dışlanmadan, ötekileştirilip değersizleştirilmeden mevcut haklardan insan olarak hak temelli istifade etmelerinin sağlanmasıdır. Bu bağlamda insan hakları ile oldukça ilişkili olan Gerontolojik Sosyal Hizmet oldukça önem kazanmakta ve yaşlı birey haklarının seküler, pozitivist/indirgemeci yaklaşımlardan ziyade, hak temellilik ilkesi

gereği insan merkezli holistik yaklaşımlar üzerinden sağlanmasının gerekliliği görülmektedir.

Gerontolojik Sosyal Hizmet insanı fiziksel-biyolojik yapısının fevkinde insanı bütünleştiren ruhi, psikolojik yapısı ile birlikte ele aldığı oldukça kıymetli bir hizmete dönüşebilmektedir. Çünkü insan fitratı gereği bütün temel değerleri ile ele alınmayı ve bu değerler üzerinden anlaşılmasını hak etmektedir. Bu vesile ile insan ve dolayısı ile yaşlı bütün bireyler “İnsan Hakları Evrensel Bildirisi”nin 1. ve 2. Maddesi çerçevesinde; “Bütün insanların özgür, onur ve haysiyet sahibi oldukları ve bu bakımından eşit oldukları belirtilmektedir. Yine onur ve haysiyet sahibi bütün bireylerin (yaşlıların); ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya başka görüşleri, sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi başka bir sebeple ayırım gözetmeksizin bütün haklardan ve bütün özgürlüklerden yararlanabileceği” ibareleri yer almaktadır (United-Nations , 1948; TBMM-KDK, 2022:203-204). Bildirgede yer alan oldukça güzel tasarlanmış bu hakların günümüz insanların hiçbir ayırım yapılmaksızın pratik uygulamalarda sorunları çözemediği gibi yaşlı birey hakları noktasında da mevcut sorunları çözebilmede beklendiği gibi etkin olabileceği düşünülmemektedir.

Bütün bu gelişmeler dikkate alındığında, yaşlı bireylerin günümüzde özel olarak korunması gereken ve dezavantajlı gruplar içerisinde dikkate alınabildiği görünmemiştir. Yaşlı bireylerin bu denli dezavantajlı gruplar olarak algılanmaya çalışılması yaşlı bireylerin daha da istismarına ve haklarının ihlaline sebebiyet verecektir. Yaşlı bireyler insan onur ve haysiyeti gereği insan olmaları sebebiyle belirtilen bütün haklara sahiptirler. Söz konusu Evrensel Temel İnsan Hakları, anayasa ve yasalar aynı zamanda yaşlı bireylerin ihtiyaçlarının karşılanmasında yasal dayanakların olduğuna dikkat çekmek açısından önem arz etmektedir. Ancak uluslararası ve ulusal anlamda yasal güvence altına alınmış haklar özellikle sosyal güvence, sosyal yardım ve destek hizmetlerden yararlanma, sosyal güvenlik, sağlık ve destek hizmet haklarından yaşlı bireylerin buldukları olumsuz koşullardan dolayı gerektiği gibi istifade edememeleri dikkate alınmalıdır. Yaşlı bireylerin ihtiyaç ve gereksinimleri bağlamında söz konusu hakların zaten mevcut oluşu dikkatleri çekse de yaşlı bireylerin insan onur ve haysiyetine yaraşır bir biçimde yaşamlarını idame ettirebilmeleri, tüm sosyal ve ekonomik haklara sahip olma bakımından pozitif ayrımcılık kapsamında değerlendirilmeleri önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1975). “Anadili”, *Türk Dili, Dil öğretimi özel Sayısı*. 31(21), 423-434.
- ASHB. (2022). “TC Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Kurum Hakkında, Tarihçemiz”. <https://www.aile.gov.tr/>. (Eriş.Trh.:21.05.2022).
- Başkan, Ö. (1975). *Yabancı Dil Öğretiminde Dilbilgisinin Yeri*. Türk Dili. 31(285),435-438.
- Bild. (2020). “Corona-Krise, Werden alte Menschen in Italien bald nicht mehr behandelt?” <https://www.bild.de/politik/inland/politik-inland/corona-virus-wuetet-in-italien-werden-dort-alte-menschen-bald-nicht-mehr-behande-69363258.bild.h> (Eriş.Trh.:17.05.2022).
- Björn, K. (2016). “Was ist Soziale Arbeit? Zur internationalen Definition und nationalen Bestimmungsversuchen”. Social Science Open Access Repository: <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/47905> (Eriş.Trh.:19.05.2022).
- Canatan, A. (2008). *Sosyal yönleriyle yaşlılık*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Canatan, A. (2013). *Yaşlılar ve Toplum - Yetişkinlik ve Yaşlılık Gelişimi ve Psikolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Ceylan, H. (2015). “Yaşlılık ve Yaşlanmak - Yaşlılık ve Refah Devleti”. İstanbul: Açılım Kitap.
- Cummings, S. M., Adler, G., & DeCoster, V. A. (2005). “Factors influencing graduate social work students’ interest in working with elders”. *Educational Gerontology*. 31(8), 643-655.
- Çunkuş, N., Taşdemir Yiğitoğlu, G., & Akbaş, E. (2019). “Yaşlılık ve Toplumsal Dışlanma”. *Geriatric Bilimler Dergisi*, 2(2),57-68.
- Dünya Sağlık Örgütü. (2021).
- DPT. (2007). *Türkiye’de Yaşlıların Durumu ve Yaşlanma Ulusal Eylem Planı*. Ankara:Devlet Planlama Teşkilatı, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Ferguson, A. (2015). “The future of gerontological social work: what we know and what we don’t know about student interest in the field. *ournal of Evidence-Informed Social Work*”, 12(2), 184-197.
- Gedik, M. (2021). *Ahsen Sosyal Hizmet Modeli - İslami Sosyal Hizmet Yaklaşımı*. İstanbul: Efe Akademi.
- Giddens, A. (2008). *Toplumsallaşma, Yaşam Akışı ve Yaşlanma*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.

- Hablemitoğlu, Ş., & Özmete, E. (2010). *Yaşlı Refahı*. Ankara: Kilit Yayınları.
- Healy, L. M. (2009). "Exploring the History of Social Work as a Human Rights Profession". *International Social Work*, 51(6), 735-748.
- Ife, J. (2017). *İnsan Hakları ve Sosyal Hizmet, Hak Temelli Bir Uygulamaya Doğru*. Ankara: Nika Yayınları.
- IFSW. (2014). "Sosyal Hizmetin Küresel Tanımı - Ifsw Genel Kurulu". Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu: <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/> (Erş.Trh.:20.05.2022).
- İleri, E. (2000). "Avrupa Topluluğu'nun dil politikası ve Almanya'da okula giden türk asıllı öğrencilerin dil ve eğitim sorunları". (Cilt Sayı:734). Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları. Sayı:734.
- Karaca, N. G. (2019). "Uluslararası İlke ve Standartlar Bağlamında Yaşlı Hakları ve Sosyal Hizmet Uygulamaları". *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9(2), 255-274.
- Karakaş, S. A., & Durmaz, H. (2017). "Yaşlılık Dönemi Psikolojik Özellikleri ve Moral". *Kocatepe Tıp Dergisi*. 18(1), 32-36.
- Keleşoğlu, F. (2021). *Güçlendirme Yaklaşımı Bağlamında Sosyal Dışlanma*. Fatih Altın (Ed.). *Güncel Sosyal Politika Tartışmaları İçinde (199-217)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Keleşoğlu, F. & Yıldız, R. (2021). "Çokkültürcü Sosyal Hizmet Uygulaması Ve Eklektik Perspektif. Anemon" Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Volume: 9, Number: Society & Politics , 193-202.
- Kleve, H. (2003). *Geschichte, Theorie, Arbeitsfelder und Organisationen Sozialer Arbeit*. Berlin: Alice-Salomon-Fachhochschule Berlin - University of Applied Sciences.
- Mali, J. (2013). "Social work with older people: The neglected field of social work". *Dialogue in Praxis: A Social Work International Journal*, 2(15), Issue 1-2 (24-25), 23-40.
- Martin, C., Pinzon-Rodriguez, D., & Brown, B. (2015). *Human Rights of Older People: Universal and Regional Legal Perspectives*. Washington: Springer.
- McInnis-Dittrich, K. (2005). *Social work with elders: a biopsychosocial approach to assessment and intervention*. Boston: Pearson.
- Mellor, M. J., & Lindeman, D. (1998). "The role of the social worker in interdisciplinary geriatric teams". *Journal of Gerontological Social Work*, 30(1), 33-40.
- Mellor, M. J., & Lindeman, D. (1999). "The role of the social worker in interdisciplinary geriatric teams". *Journal of Gerontological Social Work*, 30(3-4), 3-7.

- Olsson, A. İ. (2019). “Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Yaşlı Hakları”. *Senex: Yaşlılık Çalışmaları Dergisi* 3(3), 39-47.
- Özkayar, N., & Arıoğul, S. (2007). “Yaşlanma ile meydana gelen fizyolojik değişiklikler”. *İç Hastalıkları Dergisi* 14(1), 18-26.
- Rossi, E., Seppänen, M., & Outila, M. (2018). “Assessment, support and care-taking:” *gerontological social work practices and knowledge*. 8(2), 133-145.
- Schneider, R. (1995). *The encyclopedia of aging*. (Der.: G. Maddox. New York: Springer.
- Tümerdem, Y. (2006). “Gerçek Yaş”. *Turkish Journal of Geriatrics*. 9(3), 195-196.
- TBMM-KDK. (2022). “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”. TBMM Kamu Denetçiliği Kurumu: <https://www.ombudsman.gov.tr/document/mevzuat/688B1--Insan-Haklari-Evrensel-Beyannamesi.pdf> (Erş.Trh.:23.05.2022).
- TDK. (2022). “Türk Dil Kurumu”. <https://sozluk.gov.tr/> (Erş.Trh.:12.05.2022).
- Thompson, N. (2016). *Kuram ve Uygulamada Sosyal Hizmeti Anlamak*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Tiryaki, O. (2014). “Bilimsel Yayın Hazırlama Teknikleri”. *COMU Journal of Agriculture Faculty*, 2 (1), 143–155.
- TUİK. (2021). *statistiklerle Yaşlılar, 2020*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yaslilar-2020-37227> (Erş.Trh.:24.05.2022).
- United-Nations . (1948). “Universal Declaration of Human Rights - İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”. https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf (Erş.Trh.:24.05.2022).
- Yıldız, H. (2010). *Temel Gerontoloji İçinde - Yaşlılıkta Görülen Fizyolojik ve Psikolojik Değişiklikler*. (Der.:R. Bölüktaş) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Yanardağ, U., & Zubaroglu-Yanardağ, M. (2019). *Yaşlılık ve Sosyal Hizmet - Yaşlılarla Hak Temelli Çalışma*. Ankara: Nika Yayınları.
- Youdin, R. (2014). *Clinical Gerontological Social Work Practice*. New York: Springer Publishing Company.
- Zastrow, C., & Ashman, K. K. (2016). *İnsan Davranışı ve Sosyal Çevre-I, Bebeklik-Çocukluk-Ergenlik*. Ankara: Nika Yayınevi.

2. BÖLÜM

DİJİTAL EŞİTSİZLİK VE AYRIMCILIK: TOPLUMSAL CİNSİYET, FEMİNİZM, ÇOCUK İHMAL VE İSTİSMARI, ŞİDDET, SİBER ZORBALIK, VANDALİZM, DİJİTAL BAĞIMLILIK VE ÇELİNME

- Figen Vural

Sosyal Hizmet Uzmanı,

Kütahya Evliya Çelebi Eğitim ve Araştırma Hastanesi

figen.vr193@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4076-0114

GİRİŞ

Pandemi ile başlayan süreçte dijitalleşme kavramı da hayatın tüm alanlarına etkisini artırarak dahil olmuştur. Dijitalleşme bireylerin, toplulukların, toplumların ve hatta kültürlerin dönüşümünü hızlandıran onları doğrudan etkileyen bir kavram haline gelmiştir. Dijitalleşme ile birlikte insan hakları kavramı da bu tartışmada yerini almıştır. Dijitalleşmenin yararları olduğu gibi zararlarının da olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir. Dijital araçların, ortamların bireyleri zor duruma düşecek şekilde ve bireylerin çeşitli özelliklerinden, engel durumundan, cinsiyetinden, yaşından vb. dolayı onları eşitsizliğe ve ayrımcılığa maruz bırakabileceği düşünülmelidir. Dijital araçların olumsuz etkilerinin sadece yetişkinler üzerinde görülmediği çocukları da içine alabilecek şekilde geniş olduğu görülmektedir. Bu durumda dijital şiddet, vandalizm gibi kavramların dijitalleşmenin getirdiği olumsuzluk olarak eşitsizlik ve ayrımcılık konusunda değerlendirilmesi gerekmektedir.

1. DİJİTAL ŞİDDET

Dijital kelimesi “sayısal, sayı ile ilgili, sayıya dayanan”, “verileri bir ekran üzerinde elektronik olarak gösteren ya da verilerin bir ekran üzerinde elektronik olarak gösterilmesi” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2022).

Toplumsal Bilgi ve İletişim Derneği’nin Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) Türkiye’nin finansal desteği ile toplumsal farkındalığı artırmak için başlattığı “Dijital Şiddetle Mücadele” projesi kapsamında 2021 yılında yayınlanan Türkiye’de Dijital Şiddet Araştırması’nda (s.4); Toplumsal Bilgi ve İletişim Derneği’nin Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) Türkiye’nin finansal desteği ile toplumsal farkındalığı artırmak için başlattığı “Dijital Şiddetle Mücadele” projesi kapsamında 2021 yılında yayınlanan Türkiye’de Dijital Şiddet Araştırması’nda (s.4); Türkiye’de her beş kişiden birinin şiddet mağduru olduğunu ifade ettiği, şiddet türünden olan dijital şiddete en çok 15-17 yaşında her beş gençten birinin maruz kaldığı, 18-32 yaş arasında ise her üç gençten birinin dijital şiddete maruz kaldığını belirttiği, şiddet mağduru kişilerin en çok tanımadıkları kişilerden tarafından şiddet mağduru olduğu, dijital şiddet olayının en çok Instagram (%53), Facebook (%35), Twitter (%19)’da görüldüğü, kadınların genelde fiziksel görünümünden ve cinsiyetlerinden dolayı daha fazla şiddete maruz kaldıklarını belirtirken %51’i ise yazılı, sesli ve görüntülü taciz mesajlar yoluyla dijital şiddet mağduru olduğunu ifade ettiği, dijital şiddetle en çok başa çıkma yöntemlerinin ise bloklamak/engellemek (%65) ve uygulama içinde şikayet etmek (%39 olduğu) açıklanmaktadır.

Teknolojik araçların gelişmesiyle ve şiddet olayının dijital alanlara yansması ile birlikte şiddetin farklı boyutlar kazandığı görülmektedir. Çevrimiçi ortamlar, sosyal medyalar, kullanılan dijital teknolojiler insanların günlük hayatını kolaylaştırdığı sosyalleşmelerini, iletişimlerini artırdığı gibi şiddet sorununu da farklı boyutlarda karşımıza çıkarmaktadır.

Dijital şiddet, güç uygulama ve şiddet uygulanan kişiyi kontrol etme isteği ile temellenmektedir. Dijital şiddet; uygulayan kişinin şiddet uyguladığı kişinin üstünde baskı kurma, onu kontrol etmek için çeşitli sosyal medya araçlarını kullanmakla birlikte tehdit içerikli mesajlar, taciz içerikli ses kayıtları gibi yöntemlerle kişiyi taciz boyutunda izleyerek tehdit oluşturmak şeklinde görülebilmektedir. Dijital şiddet kavramında da şiddeti gösteren kişi tanıdık olabileceği gibi tanımadığı biri de olabilmektedir ve bu şiddet gösterisini herhangi bir nedenden dolayı yapabilmektedir. Dijital şiddet için kullanılan ortamlar genelde sosyal

medya hesapları, blog siteleri, mesajlaşma uygulamaları, flört uygulamaları, çevrimiçi yorumlar yapılabilen uygulamalar olabilmektedir.

Dijital şiddet olgusu toplumun ayrımcılıklardan, toplumsal sorunlardan bağımsız değildir. Dezavantajlı gruplar, kırılğan gruplar, ötekileştirilen gruplar toplumsal ayrımcılıklardan dolayı dijital ortamlarda daha fazla şiddete maruz kalabilmektedirler. Bu durum da bize dijital şiddetin insanların yaşamında çeşitli olumsuzluklara neden olduğunu göstermektedir. Yaşanan bu olumsuzluklar bireyde dışlanma, yalnızlaşma, içe kapanma, depresyon, stres, kaygı, çeşitli suçlara yönelme ve çeşitli suçlara sürüklenme gibi kendini gösterebilmektedir. Ayrıca dijital şiddet mağduriyeti sonucunda bireyde kişilerarası iletişimde azalma, yaşam kalitesinde düşme, dikkat dağınıklığı gibi psiko-sosyal sonuçlar da görülebilmektedir. Her ne kadar sanal ortam gerçek değilmiş gibi gözükse de dijital ortamda yaşanan şiddet olaylarının gerçek yaşama etkilerinin bulunması, dijital şiddet olaylarının bireysel ve sosyal anlamda etkilerinin olduğunun kabul edilmesi, koruma ve önlem tedbirleri açısından önem arz etmektedir.

Bireyler çeşitli sebeplerden ötürü dijital şiddete maruz kalmaktadırlar: cinsiyet, cinsel yönelim, siyasi görüş, fiziksel görünüş, yaş, engel durumu vb. Dijital şiddete maruz kalma durumu, dijital platformların kullanma sıklığı ile doğru orantılı olarak artabilmektedir. Farklı bir açıdan değerlendirildiğinde de ekonomik durumla ve bu sayede sahip olunan teknolojik aletlerle birlikte de dijital şiddete uğrama durumunun doğru orantılı olarak artacağı öngörülmektedir.

2. SİBER ŞİDDET-SİBER ZORBALIK-ELEKTRONİK ZORBALIK

Dijital şiddet; bir bireyin veya grubun teknolojiyi kullanarak başka bir birey veya grubu hedef alması, tehdit etmesi, korkutması, küçük düşürmesi, manipüle etmesi, kontrol etmesi, nefret söylemine maruz bırakması, itibarını zedelemesi gibi zarar verici davranışlardan oluşmaktadır. Dijital şiddet kavramı ile birlikte siber şiddet, siber zorbalık, çevrimiçi taciz, çevrim içi şiddet gibi farklı terimlerde kullanılmaktadır. Avrupa Konseyi'nin tanımına göre ise siber şiddet; fiziksel cinsel, psikolojik ve ekonomik zarar veya acı ile sonuçlanan veya sonuçlanması muhtemel olan, kişilere karşı şiddete neden olmak, şiddeti kolaylaştırmak veya kişileri tehdit etmek için bilgisayar sistemlerinin kullanılmasıdır ve bireyin ko-

şullarının, özelliklerinin veya kırılganlıkları sömürülmesini içerir (Avrupa Konseyi, 2018:5; Toplumsal Bilgi ve İletişim Derneği, 2021:5).

Dijital ortamların yaygın ve fazla oluşu dijital şiddet türlerinin de çeşitliliğini ortaya çıkarmıştır. Dijital şiddetin farklı türleri: siber şiddet, ısrarlı takip (stalk), birinin sanal ortamda kişisel bilgilerinize erişme ve yayınlama (doxing), çevrimiçi nefret söylemi, gizlilik ihlali, çevrimiçi tehditler, etek altı görüntü çekme (upskirting), kimlik hırsızlığı, zorbalık, görüntüye dayalı istismar vb. (Toplumsal Bilgi ve İletişim Derneği, 2021:6).

Dijital şiddet türlerinden olan siber zorbalık (sanal zorbalık, elektronik zorbalık); son yıllarda teknolojinin günlük yaşamımızda yaygınlaşması ile birlikte zorbalığın dijitalleştirilmesi hali olarak karşımıza çıkan bir şiddet türüdür. Siber zorbalık, 15-24 yaş aralığındaki gençler başta olmak üzere iş yaşamında gündelik yaşamda ve eğitim hayatında her yaşta görülmektedir. Siber zorbalık; mağdurun yaşam kalitesini düşüren, onu olumsuz etkileyen, korkutan, psikolojisini bozan davranışlardır. Siber zorbalığın diğer zorbalık ve şiddet davranışlarından farkı, elektronik cihazlar yolu ile yapılıyor olmasıdır. Tekrar etmesinden dolayı oldukça yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir (Kaygısız, 2019: 162). Taciz, gizlilik ihlali, takip etmek, dışlamak gibi siber zorbalık türleri bireyleri ayrımcılığa itmekte ve şiddete maruz bırakmaktadır.

Willard (2007; Baştürk Akça ve Şahiner, 2017: 5-6) Siber zorbalığın farklı türlerini zorbalık eylemine ölçü olarak şu şekilde kategorileştirmiştir:

- Parlama(Flaming): Taraflar arasında kısa süreli yaşanan kırıcı saldırgan hakaret içerikli ateşli tartışmalardır.
- Taciz (Harassment): Hedef olarak seçilmiş bir kişiyi sürekli olarak saldırgan kırıcı mesajlar gönderilmesi olarak tanımlanır. Parlama türünden daha uzun sürelidir.
- Karalama (Denigration): Hedef olarak seçilmiş bir kişi hakkında zarar verici gerçeğe uymayan kötü sözler paylaşılmasıdır.
- Başkasının kimliğini bürünme (Impersonation): Siber zorbalık yapan kişinin hedef aldığı kişinin kimliğine bölünerek onunla ilgili ona zarar verecek içerikler paylaşmasıdır.
- İfşa ve düzenbazlık (Outing and trickery): İfşa bir kişiye ait özel bilgilerin, sırların, görüntülerin, herkese açık şekilde yayınlanması olarak tanımlanır. Düzenbazlık ise ifşanın bir parçası olarak siber zorbalık yapan kişinin

hedef olarak seçtiği kişiyi aralarında samimi ve özel bir iletişim olduğuna inandırarak sırlarını öğrenip bunu başkası ile paylaşması veya paylaşmakla tehdit etmesi olarak tanımlanır.

- Dışlama (Exclusion): Herhangi sanal bir ortamda hedef seçilen kişinin kasıtlı olarak gruptan çıkarılması ya da gruba dahil edilmemesi şeklinde gerçekleştirilir.
- İsrarla siber takip (Cyberstalking): Hedef olarak seçilmiş kişiye zarar verme tehdidi ile birlikte saldırgan, korkutucu mesajları sürekli olarak gönderilmesidir.

Bahsedilen siber zorbalık türlerinden bazıları birbiriyle iç içe geçmiş şekilde karşımıza çıkabilmektedir. Siber zorbalık herhangi bir yaşta, meslekte, cinsiyette ve sektörde görülebilmektedir. Siber zorbalık kapsamına girebilecek alanların bu kadar geniş olması ve gelişen teknoloji ile birlikte dijital ortamların kullanımının artması karşılaşılabileceğimiz zorbalık türlerinin özelinde siber zorbalığın gelecekte bizi daha da zorlayacak olması ve bu konuda bütüncül bir yaklaşımla birlikte önlemler alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

İnternet ortamlarının insanlara sunduğu çok fazla yararlı olduğu bilinmektedir buna rağmen tanımadığımız kişilerle iletişim kurulmasını kolaylaştırdığı için de dikkatli olunması gereken bir ortamdır. Siber zorbalık ise internet üzerinden maruz kalınan durumlarının bütünü olarak ifade edilebilir. Değişen dönüşen ve gelişen teknolojiler de oluşturulan paylaşım platformlarının yeni zorbalığı da beraberinde getirdiği düşünülmektedir. Siber zorbalığa her yaştan ve her cinsten insan maruz kalabilmektedir. Dijital iletişim araçlarının evrilmesi ile birlikte de cinsel tacizde e-postalar, sohbet odaları gibi alanlardan sosyal medya doğru artış göstermektedir (Halder ve Jaishankar, 2011; Özer Öksüzoğlu, 2021: 68). Sosyal açıdan incelendiğinde toplum baskısına ve şiddetine en fazla maruz kalan grup olan kadınların dijitalleşme ile birlikte sosyal medya ortamlarında da şiddet ve zorbalığa maruz kaldıkları görülmektedir. Bu hususta toplumu bilinçlendirme çalışmalarının yapılması, yasal yaptırımların bulunduğu ifadesi önlemler arasında yer almaktadır.

3. DİJİTAL ŞİDDET VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Dijital şiddet ve cinsiyet arasındaki bağ dikkate alınarak değerlendirildiğinde ise erkeklerin şiddete uğradıklarında daha çok öfke ve nefret duydukları, intikam isteklerinin olduğu görülürken; kadınların daha çok üzüntü ve öfke duydukları, aşağılanmış hissettikleri görülmektedir (Şahin ve diğerleri 2010). Dolayısıyla cinsiyetlerinden dolayı uğranılan dijital şiddet mağduriyeti sonucunda farklı cinsiyetteki kişiler farklı duygusal tepkiler verebilmektedir. Ayrıca kadınların dijital şiddet türleri ile daha sık karşılaştıkları da bilinen bir gerçektir. Bu durumda dijital şiddet türlerine maruz kalan kadınlarda psiko-sosyal açıdan daha fazla destek ihtiyacının olduğu, eğitim ve istihdam olanaklarına erişebilmelerinde güvensizliklerinin arttığı ve hatta artan dijital şiddetin dozu ile birlikte intihar teşebbüslerinin bulunduğu da görülebilmektedir. Bu kapsamda dijital şiddet mağduru kadınlara yönelik baş etme mekanizmalarını geliştirici uygulamalar ve bilgilendirmeler, güvenliklerinin sağlanarak yeniden toplumsal yaşama katılımlarını sağlayacak imkanlar üretilmesi, hakları konusunda bilgilendirmeler gibi becerilerini geliştirebilecekleri fırsatlar sunulması son derece önemlidir.

3.1. Dijitalleşme ve Feminizm

İnternet ve sosyal medya insanların yaşamında gittikçe daha fazla yer almaktadır. Bununla birlikte insanlar kullandıkları sosyal medyalarda çeşitli dijital içerikler üretip paylaşmaktadırlar. Bu paylaşımlarla birlikte yapılan içerikler insanların bir etkileşimde bulunmasına sebep olmaktadır. Sosyal medya sadece bireylerin istediğini paylaştıkları bir ortam değil bilgi verme, bilgi alma, yönlendirme konularında da önemli bir araç niteliğindedir. Dijital alanlarda bireyler kadın hakları ve sorunları ile ilgili görüşlerini paylaşır duruma gelmişlerdir. Dolayısıyla dijital araçlar birçok alanı ve konuyu olumlu etkilediği gibi olumsuz etkileme rolüne de sahiptirler (Alıklıç ve Baş, 2019: 89-90). Bu kapsamda kadına yönelik şiddet, vandalizm gibi konular tepki görebilmekte ve toplumsal cinsiyet rolü ve sorumlulukları kapsamında yargılanabilmektedir. Bu hususta kadınların toplumsal cinsiyet rolü ve sorumluluklarıyla baş etmek amaçlı feminizmin de dijital ortamda yer aldığı görülmektedir. Kadına yönelik şiddetin olumsuzlukların, toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının dijital ortamlarda ses bulması insan hak ve özgürlükleri için önemli birer konudur.

4. DİJİTAL ŞİDDET VE ÇOCUK İHMAL VE İSTİSMARI

Günlük yaşamımızı kolaylaştıran dijital araçların hem yararlı hem de zararlı olabileceği aşikârdır. Ancak yaşanan ve bilinen tüm sorunlara rağmen sunduğu kolaylıklar dolayısıyla kullanım alanlarının genişlediği bilinmektedir. Sosyo-demografik sorunların yaşanması, teknolojinin, ulaşımın rahat ve hızlı hale gelmesi, oyun, fotoğraf paylaşımı, dijital ortamlarda eğitim gibi kavramlar sıklıkla kullanılır hale gelmiştir. Yaşanan pandemi durumu ile birlikte eğitimlerin dijital ortamlara taşınması ve dolayısıyla da çocukların dijital ortamları daha sık kullanılır hale gelmesi çocukların dijital ortamlardan kaynaklı olumsuzluklar yaşama durumunu artırmıştır. Siber ortamlarda yaşanan çocuğa yönelik şiddet türlerinin çocuğun ruh sağlığı için ciddi riskler oluşturduğu bilinmektedir.

Dijital şiddet kavramının sadece gençlere veya belli bir yaş grubuna özel olmadığı ve çocukları da kapsayabileceği unutulmamalıdır. Çocuğa bilerek zarar verecek her türlü söz ve davranış istismar olarak tanımlanmaktadır. İhmal ise çocuğun gelişimsel ihtiyaçlarını göz ardı etmektir. Bu kapsamda dijital araçların vermiş olduğu kolaylıklar yanında çocukları da kapsayacak şekilde dijital araçların kontrolsüz kullanımı sonucu zararlı içeriklere maruz kalabilmeleri, bağımlılık geliştirebilmeleri de çocuğa ruh, beden ve sosyal bütünlük açısından zarar vermektedir. Bu durumda ebeveynlerin çocuğun bakımından ve bütünsel sağlığından sorumlu olması çocukların oynayabilecekleri dijital araçlardan kaynaklı ihmal ve istismar kavramlarının muhatabı olmalarına neden olmaktadır. Dijital araçların insan yaşamına dahil olması ile birlikte teknolojik ihmal ve istismar kavramının da bu kapsamda ele alınması ve çocuk ihmal istismar alanı ile birlikte kullanılması dijital araçların olumsuz kullanım yanlarını oluşturmaktadır. Örneğin; dijital araçları dengeli bir zamanda kullanmama sonucu çocuklarda dikkat eksikliği, agresif tavır sergileme, olumsuz tutum ve davranış gibi sağlık sorunları görülebilmektedir.

Verilen bağlamlar düşünüldüğünde teknolojik ihmal ve istismar: “*internet ve ilintili dijital cihazların yetişkinler tarafından çocuk istismarı amacıyla kullanılmasına veya çocuğun bedensel, psikolojik ve sosyal açıdan gelişimsel ve sağlık sorunlarına yol açacak şekilde kullanılmasının onaylanmasına veya buna zemin hazırlanmasına teknolojik istismar denilebilir. teknolojik ihmal ise dijital cihaz kullanım biçiminin çocuk için zararlı olmasına rağmen bu durumun gözardı edilmesi veya çocuğa dijital cihazları sağlıklı kullanmak konusunda rehberlik yapılmamasıdır.*” şeklinde tanımlanabilir (Kahraman ve Ayhan, 2021: 48).

Teknolojik ihmal ve istismar kavramı ile birlikte çocuğu susturmak veya kendi işlerini yapmak için çocuğun dijital araçlara yönlendirilmesi, çocuğun her türlü özel yaşamının görsel olarak paylaşılması, çocuğu oyalamak gibi durumlardan kaynaklı olarak ebeveynler çocukların dijital araçlarda denetimsiz bir şekilde vakit geçirmesine neden olmaktadır. Bu durum bir istismarcı tarafından çevrimiçi cinsel istismar kavramı açısından çocuğu da içine alabilecek şekilde olumsuz bir hal alabilmektedir.

5. DİJİTAL BAĞIMLILIK

Steve Russel tarafından ilk kez 1962 yılında üretilen Spacewar isimli oyun ile başlayan etkileşimli dijital oyun serüveni günümüzde birçok kişiyi de bünyesine katarak devasa bir sanal ortama ulaşmıştır. Günümüzde dijital ortamlarda oynanan oyunlar her yaş grubunun ilgisini çekmektedir. Gereğinden fazla zaman ayrılan oyun aktiviteleri ise dijital bağımlılığın bir sebebini oluşturmaktadır. Örneğin; mavi balina oyunu dijital oyunlar arasında intihar girişimine sebep olan dijital oyunlardan birisidir. Momo isimli bir diğer dijital oyun da yine ölümü çağrıştıran diğer oyunlardandır (Vatandaş, 2021). Özellikle çocuklardaki ve bağımlılık derecesinde oyun oynayan yetişkinlerdeki saldırganlık durumlarını ve şiddet eğilimlerini artırdığı bilinmektedir. Bu da aynı zamanda şiddetin dijitalleşmesini de gözler önüne sermektedir. Teknolojik gelişmelerin hızla arttığı dijital dünyanın gerçek yaşamla iç içe geçtiği günümüzde boş zaman değerlendirme aktivitelerinin önemini de bir kez daha göstermektedir.

Bağımlılığın birçok türü bulunmasına rağmen dijital bağımlılık kavramı ilk defa 1996 yılında Goldberg tarafından kullanılmıştır (Aytekin, 2017: 2). Dijital bağımlılığın sağlık ve zaman kullanımı yönünden risk oluşturduğu ve bireylerin hem fiziksel hem ruhsal sağlığını olumsuz etkilediği bilinmektedir. Bireylerin internetten kopamaması, uzak kaldıklarında sinirli agresif tavırlar sergilemeleri, bir kaçış yeri olarak interneti görmeleri internet bağımlılığının işaretleri sayılmaktadır (Eroğlu, 2016: 177; Yıldırım, 2021: 1244). Herkesin cebinde bulunan akıllı telefon ve kullanılan teknolojik ürünlerin de dijital bağımlılığı artırdığı bilinen bir diğer gerçektir. Aynı zamanda dijital bağımlılık her yaşta insanı çeşitli tehlikelerle de karşı karşıya getirmektedir. Dijital bağımlılık sonucu şiddet vakaları, saldırgan davranışlar, ayrımcılık görülebilmektedir. İnternet bağımlılığına neden

olan etkenler arasında mutsuzluk, kaygı, yalnızlaşma gibi durumlar görülse de bir kaçış gibi görülen internet bağımlılığı kendi başına büyük bir riski oluşturmaktadır.

6. DİJİTAL ÇELİNME

Günümüzde insanın dijital ortamlarda teknolojik aletler ile birlikte uzun zaman geçirmeleri, kullandıkları teknolojik araçların sayılarının artırmaları dijital çelinme (digital distraction) kavramını da ortaya çıkarmıştır. Dijital kelime kavramı; bireylerin herhangi bir işle meşgulken gereksiz, zamansız ya da anlamsız bir şekilde ilk görevini bırakıp aklını çelen dijital cihazlara yönelmesi durumunu tanımlamaktadır (Vermaat ve diğerleri, 2017; Kurt, Küçük, Boynukara ve Oda-başı, 2021: 51). Böylece kişi birden fazla görevi üstlenmiş olur ve bu durum kişi üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Aynı zamanda dijital çelinme ile birlikte kişinin kandırılma, dolandırılma, internette ve dijital ortamlarda fazla zaman geçirmesinden dolayı şiddete maruz kalma durumunu da artabileceği ihtimaller dahilindedir.

7. VANDALİZM

Vandalizm, kasıtlı olarak ve bir amaç gütmeksizin savunmasız eşyaya zarar vermek olarak tanımlanmaktadır (Goldstein, 1996: 19-20; Ünisen ve Demirbağ, 2016: 50). Vandalizm sonucu zarar verilen eşya çoğunlukla mülkiyeti kamuya ait mallara yöneliktir ve bilinçli olarak yapılan bir saldırganlık türüdür. Diğer bir tanıma göre ise; belediye otobüslerinin koltuklarını yırtmak, telefon kulübe-lerini kullanılmaz hale sokmak, dinlenme alanları otobüs durakları gibi kamuya açık alanlardaki eşyalara, sanat eserlerine zarar vermek, kırmak, okul sıralarının üzerini kazımak gibi eylemler yapan kişiye tahripçi (Vandal); kamu mallarına zarar vermeye yönelik olan bu tür davranışlarda bulunma eğilimine ise tahripçilik (vandalizm); bu tür davranışlara da vandalist davranışlar denir (Öğülmüş, 1995: 587; Burcu, Danacıoğlu ve Vazsonyi, 2007: 24). Tahribin türü ne olursa olsun tahripte bulunan kişiyi bu davranışı yapmaya iten nedenlerin toplumsal ve bireysel sonuçları üzerinde durulduğunda ve bu alanın dijital alana da taşınıp dijital ortamlar üzerinde bireye ve kamuya zarar verecek davranışlarda bulunul-

duğunda, toplum açısından ve birey açısından önemli sonuçlar doğurabilmektedir. Dolayısıyla ekonomik ve sosyopsikolojik konular düşünüldüğünde vandalist eğilimleri olan, vandalist davranışlarda bulunan bireylerin çevresel etmenleri, sosyal etkileri düşünüldüğünde vandalist davranışlarının altında yatan nedenleri de değerlendirmek önemli hale gelecektir. Dijital alanlarda görülen vandalist eğilimlerin eşitsizlik ve ayrımcılığa yol açabileceği de unutulmamalıdır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde ayrımcılık ve eşitsizlik vandalist davranışların hem nedeni hem de sonucunu işaret edebilmektedir. Bireyin sosyal çevresi, öğrenilmiş bir davranış, uygulanan şiddetin boyutu gibi kavramlar da vandalizm konusunda dikkate alınması gereken kavramları oluşturmaktadır.

Saldırganlığın (agression) nedenlerine ilişkin kabul edilen varsayıma göre sosyal yaşama ait sosyal koşullardan kaynaklanan problemler, grup protestosu ve kolektif şiddet için gerekli bir ön koşulu sağlar (Tören Yücel, 2003: 82; Burcu, Danacıoğlu ve Vazsonyi, 2007: 25). Bu çıkarımı dikkate aldığımızda sosyal çevrenin etkisini, sosyalizasyon düzeyini, toplumsal ortamın bireyin davranışları üzerinde yönlendirici etkisini, öğrenilmiş tepkileri, grup aidiyeti ile oluşan olumsuz sosyal çevreyi görebilmekteyiz.

Tahribatçılığın nedenlerini açıklayan görüşlerin en kapsamlı olanı sosyo-psikolojik modeldir (Yavuzer, 1998; Kalgı ve Aliyev, 2015: 82). Bu modele göre vandalizmin nedenleri algılanan eşitsizlik düzeyi (Ayhan, 2006; Kalgı ve Aliyev, 2015: 82) ve algılanan denetim düzeyi ile açıklanır. Algılanan eşitsizlik düzeyi bireyin kendisine eşit davranılmasına, haksızlık yapıldığına ilişkin kişisel inancından kaynaklanır ve bireyin algıladığı eşitsizlik düzeyi yüksek ise yani ortada bir haksızlık olduğuna inanıyorsa haksızlığın kaynağı olarak algıladığı sistemin sembolü olan nesnelere tahrip ederek tepki gösteriyor olabilir. Ancak eşitsizlik algısı sonucu her birey saldırgan davranışlara yönelmemektedir, yasal yollara inancı olan bireyin tahribatçılığa yönelmesi beklenmemektedir (Kalgı ve Aliyev, 2015: 82).

8. DİJİTAL EŞİTSİZLİK VE AYRIMCILIK

Günümüzde sosyal, kültürel ve ekonomik eşitsizlikler ile birlikte dijital eşitsizlik kavramının da yerini aldığı gözlemlenmektedir. Eşitsizlik kavramının genelde modernleşme ve kentleşme gibi kavramlarla birlikte kullanıldığı görülmektedir (Tayanc, 2021: 134). Kentlere yaşanan göç ile birlikte var olan eşitsizlik

hallerinin farklı boyutlar kazandığı, çeşitli sorunları da beraberinde getirmekte birlikte dijital araçlara kullanımı ve teknolojinin kullanımının kısıtlanması ile birlikte dijital eşitsizlik kavramını da beraberinde getirdiği bilinmektedir. Ayrıca dijital araçlara ulaşılabilirse dahi değişik teknolojik araçların kullanımı dijital okuryazarlık, dijital güvenlik, dijital sağlık konularında yeterli bilgi birikiminin olmaması bu konuda eğitim fırsatlarından eşit şekilde yararlanılması da dijital eşitsizliğin görünülerinin farklı boyutlarını oluşturmaktadır.

Dijital eşitsizlik hem küresel hem de yerel düzlemde dijital dışlanmayı temel alıp yeni medyanın, iletişim teknolojilerinin eşitsiz yayılmasını hedefler. Dijital eşitsizlik yaşlılık alanını da kapsar. Van Dijk (2005, 2013) dijital eşitsizliği etkileyen dört temel etmenin motivasyon, erişim, beceriler ve kullanım olduğunu belirtirken, erişim oranı kadar erişimi kimin sağladığının da dijital eşitsizlik dağılımını açıklamada önemli olduğunu belirtir (Balay Tuncer, 2021).

Ayrımcılık objektif bir neden olmadan aynı durumda kişilere farklı muamelede bulunmak olarak adlandırılmaktadır (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi). Ayrımcılıkların ilk adımı ötekileştirme ile başlayıp en şiddetli biçimi olarak görülen nefret söylemi ile gelişen bir dışlama ideolojisidir (Avşar ve Varış, 2022: 350).

Eşitsizlik, gelir, tüketim, sağlık hizmetlerine erişim, eğitim ve beklenen yaşam süresindeki eşitsizliklerden kaynaklanan refah farklılıklarını anlatan bir tanımdır (Ragnedda, 2020:1Kayış, 2021: 110).2). Bir başka tanımda ise eşitsizlik; insanların toplumdaki kaynaklara erişim hizmetleri ve konumlara eşit olmayan erişime sahip olma durumunu ifade etmektedir (Kerbo, 2017: 1; Kayış, 2021: 112). Eşitsizliğin sadece ekonomik alanda değil siyasi iktidar, erişim, yükseköğretim, teknolojik erişim gibi eşitsizliklerin de bulunduğu söz konusudur. Yani aslında eşitsizlik çok boyutlu bir kavramdır (Birleşmiş Milletler, 2020: 71-72; Kayış, 2021: 113).

SONUÇ

Toplumsal medyanın geniş kitleleri etkileme özelliği bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla sosyal medyanın, dijital ortamların olumsuz etki yaratmak amaçlı kullanılması da tehlike saçar bir konumu doğurabilir. Böylece eşitsizlik ve ayrımcılık konuları da dijital kavramı ile birlikte anılır. Zamanın, mekanın, kimliğin dijitalleşmesi ile birlikte dijital ortamlarda anonim kimliklerin oluşması, dijital eşitsizlik ve ayrımcılık türlerinin dijital şiddetin yaygınlaşmasını kolaylaştıracak şekilde rol oynayabilmektedir. İletişimde dijital iletişime evrilmesi ile birlikte insanların kişiler arası iletişimi dijital ortamlara taşıması ve iletişim çatışmalarının dijital alanlarda kendini göstermesi şiddet türünün de dijital dil yoluyla iletilmesine neden olabilmektedir.

Günümüzün önemli problemlerinden biri olmaya başlayan dijital şiddete yönelik toplumun, bireylerin, sivil toplum kuruluşlarının birlikte mücadele etmesi, farkındalık çalışmalarının artırılması, bu konuda her yaştan bireye dijital okuryazarlık ve teknoloji kullanımı eğitimlerinin verilmesi, önleyici ve koruyucu tedbirlerin hayata geçirilmesi, suç unsurları kapsamında dijital şiddet eylemlerinin sınırlarının yasada tanımlanması ile birlikte dijital şiddet ve türlerine bütüncül bakış açısıyla çözümler üretilebilmesi muhtemeldir.

Şiddet çok yönlüdür ve tek bir nedene bağlı değildir. Toplumsal bir sorun olan şiddetin psiko-sosyal ekonomik boyutları vardır. Dijitalleşme ile birlikte şiddet olaylarının dijital ortamlara taşınması da şiddetin farklı bir boyutunu göstermektedir. Dijital şiddet türlerinden bir başkası da dijital oyunlar üzerinden şiddet gösterilmesidir. Boş zaman aktivitesi olarak görülen oyunların şiddet içerikli olması, şiddeti özendirme, şiddete yönlendirmesi de ayrı bir sorunu ve hatta toplumsal sorunu oluşturmaktadır.

Vandalizm eylemleri sadece kişiyi değil kişinin ailesini ve toplumu da etkileyerek olumsuz sonuçların oluşmasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda kamu malları tahrip edilmekte, suçluluk artmakta, maliyet ve görsel kirlilikte artmaktadır. Vandalizmin ekonomik maliyeti de yüksek olduğu düşünüldüğünde vandalizmin en fazla olduğu yerlerin korunmasına yönelik önlemlerin alınmasına ilişkin çalışmaların yapılması önemlidir. Ayrıca vandalizm birçok alanda sorun oluşturan bir kavramdır. Dijitalleşme ile birlikte dijital vandalizm dijital alanlarda bireye ve kamuya zarar verecek davranışlarda bulunmak olarak da adlandırılabilir ve günümüz de arttığı gözlemlenebilmektedir. Diğer vandalizm türlerinde de olduğu gibi dijital vandalizmde de kasıt kavramı vurgulanmaktadır. Bu konuda

önemli olan vandalizmin sosyal, ekonomik, psikolojik neden ve sonuçlarına yönelik multidisipliner çalışmaların yapılması önem arz etmektedir.

Kadınların sadece kadın olduklarından dolayı yaşadıkları her tür zorluklar feminizmin konusunu oluşturur ve böylece feminizm kavramının da dijital alanlarda şiddet, kadın kavramları ile birlikte yer edinmesi hiç de yabancı değildir. Online ortamlarda feminizm hareketinin yer alması ve siber şiddet kavramını birlikte ele alınmasına da imkan tanıyarak siber feminizm kavramını ön plana çıkarmıştır. Dijital ortamlar böylece kadınlara farkındalık yaratma imkanı da sunmuş olur.

Dijital eşitsizlik toplumsal olarak dezavantajlı gruplar ile iç içe geçmiş durumdadır. Bu hem dijital hem de toplumsal alanlardan dışlanmayla sonuçlanmaktadır. Dijital dışlanmanın temelinde ilgi eksikliği, zaman ve para bakımından kaynak eksikliği, yeti eksikliği kavramları bulunmaktadır. Bu eşitsizliğe maruz kalanlar yaşlı, eğitimi daha az olan, işsiz ya da toplumsal dışlanmaya uğramış kişilerdir (Kayış, 2021: 119). Dijital eşitsizlik kavramı, dijital kaynaklara sahip olanlar ve olmayanlar ya da kullanamayanlara olarakta ele alınabilir (Özsoy, 2020: 3; Kayış, 2021: 110). Sosyal yaşamda yeni iletişim teknolojilerinin kullanımının ve etkisinin artması toplumun değişmesini hızlandırmaktadır. Dijital iletişim ve yeni medya kavramların günlük yaşam rutinimizin birer parçası haline gelmesi, bireylerin değişen ortama uyum sağlayarak becerilerini geliştirmesi ve bununla birlikte görülebilecek çeşitli ayrımcılık, eşitsizlik ve olumsuzluklara karşı önlemler alınması önemlidir.

KAYNAKÇA

- Alıklıç, Ö. ve Baş, Ş. (2019). Dijital Feminizm: Hastag'in Cinsiyeti. *Fe Dergi*,11(1), 89-111.
- Avşar, B. Ve Varış, M. (2022). Sosyal Medyada Nefret Söylemi. *TRT Akademi*, 7(14).
- Aytekin, G. (2017). İnternet Bağımlılığı ve Alışkanlıkları Etkisi, (Erişim Tarihi: 10.04.2022). <https://www.guvenliweb.org.tr/blog-detay/internet-bagimliliği-ve-aliskanliklara-etkisi>

- Balay Tuncer, B. (2021). Dijital İletişim Dijital Eşitsizlik ve Yaşlanma: Covid-19 Süreci ile Yaşanan Dijital Bölünme ve Uçurumlar Üzerine. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 3(6), 2687-2641.
- Baştürk Akça, E. Ve Sayimer, İ. (2017). Siber Zorbalık Kavramı, Türleri ve İlişkili Olduğu Faktörler: Mevcut Araştırmalar Üzerinden Bir Değerlendirme. *Online Academic Journal of Information Technology*, 8(30), 1-20.
- Burcu, E., Danacıoğlu, N. ve Vazsonyi, A. T. (2007). Arkadaş Grubuna Sahip Olmaya Verilen Önemin Gençlerin Vandalizmi Üzerindeki Etkisi. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 24(2), 23-44.
- Kahraman, H. Ve Ayhan, H. (2021). Çocuğa Yönelik Teknolojik İhmal ve İstismar. *Online Journal of Technology Addiction & Cyberbullying*, 8(1), 43-59.
- Kalgı, M. E., Ve Aliyev, R. (2015). Ergen Tahripçilik Ölçeği: Geliştirilmesi, Geçerliliği, Güvenirliği. *Jurnal of Educational Sciences*, June 2015, 79-92.
- Kaygısız, E. G. (2019). Şiddetin E-hali: Siber Zorbalık. *TİHEK Akademik Dergisi*, 162-174.
- Kayış, H.H. (2021). Dijital Eşitsizlikleri Yakından İncelemek: Dijital Uçurum Buzdağının Görünen Yüzü Müdür?. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi*, 15, 109-124.
- Kurt, A. A., Küçük, B., Boynukara, M. Ve Odabaşı, H. F. (2022). Dijital Çelinme: Bir Kavram Çalışması. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 11(1), 48-64.
- Özer Öksüzöğlü, T. (2021). Kadınlara Yönelik Siber Zorbalık Durumları ve Önlem Çalışmaları. *European Journal of Education and Social Sciences*, 6(1), 67-75.
- Şahin, M., Sarı, S. V., Özer, Ö. ve Er, S. H. (2010). Lise Öğrencilerinin Siber Zorba Davranışlarda Bulunma ve Maruz Kalma Durumlarına İlişkin Görüşleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 257-270.
- Şener, G. ve Abınık, N. (2021). *Türkiye'de Dijital Şiddet* Araştırması.1-36. Toplumsal Bilgi ve İletişim Derneği Yayını.
- Tayanc, M. (2021). Çağın Gerisinde Yaşayanlar: Göç Kent ve Dijital Eşitsizlik. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi (VASAD)*, 8, 133-154.
- TDK (2022). Türk Dil kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 10.04.2022).
- Ünişen, A. Ve Demirbağ, B. (2016). Ortaokul Öğrencilerinde Vandalizmin Aile İlişkileri

Dijital Eşitsizlik ve Ayrımcılık: Toplumsal Cinsiyet, Feminizm, Çocuk İhmal ve İstismarı, Şiddet, Siber Zorbalık, Vandalizm, Dijital Bağımlılık ve Çelinme ve Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi (Adıyaman İli Örneği). Education Science (NWSAES), 11(2), 49-60.

Vatandaş, S. (2021). Şiddet ve Dijital Oyunlar (Şiddetin Dijital Oyunlar Üzerinden Deneşimlenmesi). *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder)*, 9(1), 399-424.

Yıldırım, İ. (2021). Sosyal Medya, Dijital Bağımlılık ve Siber Zorbalık Ekseninde Değişen Aile İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(5), 1237-1258.

3. BÖLÜM

POPPER'IN ENTELEKTÜEL ALÇAKGÖNÜLLÜK KAVRAMI BAĞLAMINDA: SOKRATES VE KANT'IN KİŞİLİKLERİ

Dr. Ömer Fatih TEKİN

Kastamonu Üniversitesi, Felsefe Bölümü,

oftekin@kastamonu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1142-2706

GİRİŞ

Felsefe tarihine genel hatlarıyla baktığımızda filozofların hemen hemen hepsinin spekülâtif ve toptancı bakış açısına sahip oldukları ve filozof olmalarından dolayı dünyayı anlama bağlamında hemen hemen her konu hakkında söz söyledikleri belirtilebilir. Bu tavır filozof olmanın verdiği bir tavır olarak görülebilir. Filozof olmak belki de bunu gerektirir. Doğa, evren, dünya, içinde yaşayan canlılar, insanlar ve insan ilişkileri ve niceleri hakkında açıklamalarda bulunma ve bunlar arasında bağ kurma filozofun tam da işidir. Fakat bu işi yaparken karşımıza çıkan bazı karakterler vardır ki bunlar entelektüel alçakgönüllü kişilikleri ile diğerlerinden oldukça farklı yapıdadırlar. Onlar da diğer filozoflar gibi bir filozofun yaptığı tüm işleri yerine getirirler, ancak bir farkla; entelektüel alçakgönüllü tavırlarıyla. “Bildiğim bir şey varsa o da hiçbir şey bilmediğimdir.”, “Aklını

kullanma cesareti göster.” Ve son olarak “yanışlarımız sayesinde öğrenebiliriz.” diyen ve epistemolojik anlamda diğer canlılardan eleştirel olma dışında hiçbir farklılığımız olmadığını vurgulayan ve böylece insanların Kaf dağında yaşamaları gerektiğini, insanlığın bilgi seviyesinin her ne kadar genişlese de son keredede oldukça az olduğunu belirten bazı çok önemli filozoflar bulunmaktadır. İşte bu yazıda entelektüel alçakgönüllü kişilikleriyle diğer filozoflardan ayrılan iki filozofu, Popper’ın entelektüel alçakgönüllülük kavramı bağlamında ele alacağız; yani, Sokrates’i ve Kant’ı.

Popper için eleştirel olma tutumu temelinde kurmaya çalıştığı entelektüel alçakgönüllülük kavramı ve epistemolojik kökeni olan bir soru olarak karşımıza çıkan ‘bir şey bilebilir miyim?’ sorusu felsefi açıdan Popper’ı Sokrates’e götürür. Sokrates’in, ‘bildiğim bir şey varsa, o da hiçbir şey bilmediğimdir’ ilkesi üzerinden felsefesini inşa ettiğini felsefe tarihinden hatırlayabiliriz. Epistemolojik açıdan Sokrates, bunun yanında, ‘kendini bil’ ve ‘bildiğin şeylerin ne kadar az olduğunun farkına var’ gibi ilkelerle var oluşsal olarak insan bilgisinin sınırlarını çizmeyi denemiştir. Bu görüşünü kendi yaşamına da yediren Sokrates, savunması esnasında, karşısında bulunan savcılar ve mahkeme üyelerinin kendilerinden ne kadar da emin bir şekilde hüküm vermeleri karşısında, aslında onların durumunun kendi durumundan oldukça kötü olduğunu çünkü kendisinin en azından hiçbir şey bilmediğini bildiğini oysa hakimlerin hiçbir şey bilmemelerine rağmen bildiklerini sanmalarından dolayı kör birer cahil olduklarını düşünmüştü. Son anlarında bile, ona göre bilge kişi, entelektüel alçakgönüllü kişi, hiçbir şey bilmediğini bilen ya da kendi bildiği şeylerin birer hiçlik olduğunu bilen kişi olduğunu belirtmiştir.

Sokrates’in epistemolojik yaklaşımı Popper üzerinde oldukça etkili olmuş ve Popper, Sokratesçi hiçbir şey bilmiyorum tavrını, kendi felsefi yaklaşımına entelektüel alçakgönüllülük kavramı aracılığıyla yerleştirmeye çalışmıştır. Popper’ın felsefi hayatının en önemli kavramı olmayı başaran entelektüel alçakgönüllülük kavramı çözüm bekleyen felsefi problemlerde oldukça açıklayıcı bir kavram olarak kilit rol oynamıştır. Özellikle, epistemoloji konusunda, Sokrates’in izinden yürüyen Popper, aslında hiçbir şey bilmeyişimizi zemine yerleştirerek kavramsal yol haritasını oluşturmuştur.

Popper’a göre, “bir probleme bulunan her çözüm, başka çözümsüz problemler yaratır. Bu yeni sorunlar, eskisinin zorluk derecesine ve çözümünün gerektirdiği yürekliliğe bağlı olarak, daha ilgi çekici olur. Dünya hakkında ne kadar

çok şey öğrenirsek, bilgimizi ne kadar çok derinleştirirsek, neyi bilmediğimiz konusundaki bilgimiz, yani bilgisizliğe ilişkin bilgimiz, daha bilinçli, daha açık ve daha sağlam olacaktır. Bilgimizin temel kaynağı, bilgimizin sınırlı, bilgisizliğimizin ise sınırsız olabileceği bilincidir” (Popper, 2005c: 63-64).

Bu yazıda, özellikle Popper merkeze alınarak; onun eleştirel tutum yaklaşımı temelinde ele aldığı Sokrates ve Kant'ın kişilikleri entelektüel alçakgönüllülük kavramı ekseninde incelenecektir. Sokrates, yaşadığı çağda sofistler ile girmiş olduğu yoğun tartışma sonucu meydana getirdiği görüşleri ve çağının düşünsel atmosferinin doğurduğu sorunlarla boğuşurken, makam, mevki ve ün gibi insanın onurunu okşayacak özelliklerden kaçınması ve bu gibi özelliklere kategorik olarak karşı olması bakımından öne çıkan bir karakter olarak ele alınacaktır. Ardından Kant ve Aydınlanma dönemi insanların ‘akıl’ sahibi birer varlık olduklarını anımsamaları ve buna Kant'ın öncülük etmesi; bu bağlamda kendi hayatları ile ilgili alınacak kararlarda kişinin kendisinin hak sahibi olması gerektiği ama aynı zamanda aklın da sınırlarının olduğunu belirtmesi bakımından inceleme konusu yapılacaktır. Popper, Kant'ı kendi eserlerinde oldukça fazla bir şekilde örnek vererek ne kadar önemseydiğini göstermiştir. Bu bakımdan Kant inceleme konusu yapılmıştır. Ardından Popper ve özellikle onun siyaset felsefesi ve hayat üzerine söylemleri irdelenecek; eleştirel tutumun önemi, yanlışlama kavramının merkezi konumu gibi kavramları ekseninde Sokrates ve Kant ile ilişkisi temelinde irdelenmeye çalışılacaktır.

1. SOKRATES VE ‘HİÇBİR ŞEY BİLMİYORUM’

Antik Yunan'dan günümüze eleştirel akılcılık kavramının oluşmasında ve felsefenin merkezine konulmasında en önemli karakter hiç şüphe yok ki, Sokrates'tir. Popper için Sokrates'in önemli bir karakter olarak karşımıza çıkmasının en büyük nedeni, akla güvenmesi, böylece dogmatik tavrıdan uzak kalması; bunun sonucunda sofistlerin görelî bilgiselliği karşısında mutlak, genel geçer bilgiler peşinden koşması ve en önemlisi bilimin eleştiri kültürü üzerinde yükselmesinin gerektiği düşüncesini tarih boyunca ilk seslendiren şahsiyet olmasıdır.

Hatırlanacağı üzere Sokrates'e göre, kesin bilgi ya da bilginin sınırı yoktur. Buna bağlı olarak kişi, her an yanlış yapabilir, ancak bilgisizliğinin farkına varırsa hatalarını düzeltebilir. Bu durum, kişiye bazı ahlaki sorumluluklar da yükler. İşte Sokrates'in bu düşünceleri, Popper'ın eleştirel akılcılık yönteminin özünü teşkil eder ve Popper, bu tipik Sokratesçi bilimsel tavrı ‘entelektüel alçakgönül-

lülük' olarak dile getirir.

Felsefe tarihinde kritik önemde olmasına rağmen, kendisi hakkında felsefi verileri öğrencisi Platon tarafından öğrendiğimiz önemli bir karakter olan Sokrates, entelektüel tavrı bakımından ilk önce inceleyeceğimiz filozof olarak karşımıza çıkar.

Felsefenin kavramlarla çalıştığı ve bu kavramların bir arada bulunarak felsefe yapabilmeye ortamı oluşturduğu buna da içkinlik düzlemi dendiği özellikle Fransız filozofları ekseninde söylenebilir. Ayrıca, bu sıralamaya kavramları içkinlik düzlemi içinde konuşuran kişiliğe de kavramsal kişilik dendiği belirtilebilir.

Böylece Deleuze & Guattari'ye göre, “felsefe tarihi kavramsal kişiliklerin, düzlemler boyunca sergiledikleri sıçrayışların, kavramlar boyunca gösterdikleri çeşitliliklerin araştırılmasından geçmek zorundadır ve felsefe hiç durmadan kavramsal kişilikleri yaşatır, onlara hayat verir. Kavramsal kişilikler, yazarın içkinlik düzlemini çizen devinimleri harekete geçirirler ve bizatihi kavramlarını yaratışında devreye girerler. Kavramsal kişilik, filozof için geçerli olan bir felsefenin haline-gelişi veya öznesidir. Sokrates, Platonculuğun başlıca kavramsal kişilidir” (Deleuze & Guattari, 2001: 61-62).

Doğa filozoflarının özellikle arkhe arayışları Sofistler ve Sokrates ile sonlanmış; arkhe yerine merkeze insan ve davranışları gelmiştir. İlgi artık doğadan insana kaymış ve insanın problemleri ele alınmıştır. Sokrates, bu bağlamda, Sofistlerin insan ve davranışları hakkında ileri sürdükleri iddialarla ömrü boyunca savaşmış ve mutlak, genel geçer bilgilere ulaşmaya çalışmıştır.

Bu bakımdan, Gökberk'e göre, “Sokrates felsefi içkinlik düzlemini insan hayatının pratik sorunları bağlamında çizmeye çalışmıştır. Bu yüzden bir çığır, bir okula bağlı olmadığı gibi, bir okul da kurmaya çabalamamıştır. Ortalıkta, çarşıda-pazarda dolaşır, karşısına çıkanlarla konuşur. Bunu yapmasının sebebi de, insanları, hayatlarının anlam ve amaçları bakımından düşünmeye, aydınlanmaya kımıldatmak, onlarda bu isteği uyandırmak içindir” (Gökberk, 2004: 43).

Sokrates için felsefesinin merkezindeki etkinlik Sofistlerin iddialarını çürütmektir. Epistemolojik olarak bakıldığında, Sokrates ile sofistler arasında tam bir karşıtlık olduğu söylenebilir. Sofistler, görelî bir tutum ile kişiden kişiye bilginin değiştiğini belirtirlerken; Sokrates, mutlakçı bir yaklaşımla hiçbir şey bilemeyeceğimizi bilebileceğimiz tek ve en önemli şeyin hiçbir şey bilemeyeceğimiz düşüncesi olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, Sofistler, epistemolojik açıdan doxa

(sanı) basamağında kalırlarken; Sokrates episteme ile bilginin tam da kendisini inceleme nesnesi yapar.

Epistemoloji konusunda Sokrates'in kendine ait olan bir yöntemi vardır ki o yöntem de diyalog yöntemidir. Karşılıklı konuşma anlamında diyalog ile Sokrates, düşüncelerini serimler ve diyaloglar halinde bu düşünceleri eleştirir. Eleştiri sonucunda elde edilen veriler sayesinde herkes tarafından kabul edilebilecek bazı kavramlara erişilecektir. Bunu yapabilecek olan yetinin ise Sokrates *akıl* olduğunu; aklın yasaları sayesinde buna erişeceğimizi belirtir. Akıl sayesinde Sokrates, öncelikle kendisinin bir şey bilmediğini söyleyerek halk karşısında öncü olmayı denemiştir. Bu öncülüğü doğrultusunda, diğer kişilerin de kendilerini bilmediklerini ve 'kendini bil' diyerek insan olmamız bağlamında hiçbir şey bilemeyeceğimiz vurgusu yapmayı kendisine bir ödev bilmiştir.

Sokrates'in diyalog ile ne kast ettiği diyalogun nasıl geliştiği ile açıklanabilir: İkili konuşma Sokrates tarafından zemin oluşturması açısından hiçbir şey bilmediğini söyleyerek başlatılır. Bu tavrın karşısında kişi kendi bilgisine ve kendisine öyle bir güven duyduğu için Sokrates'ten daha bilgili olduğunu düşünür. Kendine çok güvenen karşıdaki kişi, iddialarını sıralarken çok da derli toplu iddialarda bulunamaz durumdadır. Bu bakımdan, Sokrates klasik doğrultma yöntemi ile karşısındaki kişinin iddiaları doğrultusunda, ortaya koyduğu düşüncelerin yanlışlığını öncelikle ortaya çıkartmaya daha sonrasında da kendi görüşünün doğruya daha yakın olduğu izlenimini oluşturmaya çalışır. Ruhumuzdaki tüm insanlarda ortak olarak bulunan bazı temel doğrular olduğu ve bu doğruların herkeste bulunduğu önkoşulu ile hareket eden Sokrates, doğrultma tekniğini bu temel üzerinden yürütmeyi dener.

Çağın felsefi çalışmaları en nihayetinde bilimsel çalışmalar olarak görülebileceği için Sokrates'e göre, kavramlara ulaşmak duyularla ulaşılan algılardan daha önemlidir. Onun için Gökberk şöyle der: "Sokrates hep, kavramın belirlenmesi, sınırının çizilip gösterilmesi olan tanıma varmaya çalışır. Sokrates elde etmek istediği kavramla nesnenin özünü kavrayabileceğini düşünür. Sokrates'e göre bir şeyin özünü ya da kavramını, yani tek tek hallerinde ve ilintilerinde hep aynı olan yönünü bilen kimse, yargısı için sağlam, değişmeyen bir temel bulmuş, böylece de sallantılı sanılardan kurtulup güvenilir bilgiye ulaşmış olur" (Gökberk, 2004: 44-45).

Gökberk'e göre, "Sokrates'in felsefesinde 'doğru bir yaşayış nedir, hangisidir?' sorusu felsefesinin merkezinde bulunur. Doğa felsefesiyle hiç uğraşmadığı gibi, kavramsal doğruyu aramasının nedeni de yalnızca ahlaki kaygılar yüzün-

dendir. Bilimi Sokrates, insanın ahlakça kendisini iyi yetiştirmesiyle eş değer görür. Erdem ile bilginin özdeş, aynı olduğu düşünen Sokrates için, doğru bilgi doğru eyleme vardır. Böylece Sokrates için ahlaklılığın özü iyiyi bilmekten geçmektedir. Bu yüzden Sokrates “Hiç kimse bile bile kötülük işlemez, kötülük bilginin eksikliğinden ileri gelir” der (Gökberk, 2004: 46).

Bu bağlamda, bilginin mutlaklığı Sokrates için, Phaidon diyalogu merkezinde ruhun ölümsüzlüğü kavramı temelinde açıklanmaya çalışılır. Bu diyalogda Sokrates, epistemolojik olarak bilgi ile doxa arasındaki farkı ortaya koyduğu gibi insanın varlık sebebi olması bakımından ruh ile beden arasında da yapar. İnsan ruhunun bilgilere sahip olacağını bildirirken; bedenin ise doxalar basamağında kalacağını belirtir. İnsan ne kadar isterse istesin, bilgisel boyutta herhangi bir erişim seviyesine ulaşamayacağını; çünkü insan bedeninin bir hapisane olduğunu bu hapisanede mutlak bilgiler yerine doxalara yer olduğunu belirten Sokrates; mutlak bilgilere ise ölümsüz bir ruh aracılığıyla erişilebileceğini iddia eder. Bu bakımdan, fenomenal dünyada edinebildiğimiz herhangi bilgilerin yeni olmadığını, çünkü ruhumuzun bedenimiz hapisanesinde bulunmadan önce bu tarz bilgileri öğrendiğini fakat şimdi tekrar o bilgilere eriştiğinde onları hatırlayacağını belirtir.

Sokrates’i insan ve davranışları konularını incelemeye iten en önemli konu, yaşadığı dönemdeki kavram kargaşası ve bu kargaşanın meydana getirdiği etik anlaşmazlıklar ve adalet, cesaret, bilgelik gibi sıfatların yanlış anlaşılmasıdır.

Sokrates’in felsefesinin asıl amacı, insanları etik açıdan daha iyiye, güzel ve erdem kavramları temelinde davranmaya sevk etme önderliğini üstlenme isteği olmuştur. Sokrates’in hayatı boyunca vazgeçmediği iki temel unsur bulunmaktadır ki onlardan ilki, erdemli olma diğeri ise etik açıdan iyi özelliklere sahip olma gibi kavramların bedenin değil ruhun birer niteliği olmasıdır. Sokrates’e göre, felsefi anlamda iyi, mutlu ve etik açıdan erdemli bir yaşam sürmek hayat gayesi ise, yapılması gereken tek ve en önemli şey, ruhun her türlü olumsuz ve kötü durumlardan arındırılmasını ve diğer tüm pozitif ve iyi yetilerimizin olabildiğince çok artırılmasını sağlamak olacaktır.

Sokrates için, erdemli bir yaşam, ruhun yetkinleştiği yani bedenin hazları karşısında ruhun dinliğini ve yol göstericiliği aracılığıyla insan yaşamını biçimsel yönden pozitif olarak yücelttiği bir yaşamdır. Böyle bir erdemler kuşatması altında yaşam serüvenini benimseyen Sokrates, bedensel hazlardan bu sebeple uzak durulması; akıl ve ruhun himayesine girilmesini önerir. Böyle bir yaşam tarzına

da felsefe aracılığıyla ulaşılabilir. Akıl merkezde, ruh öncülüğünde yapılan felsefi sorgulamayı Sokrates, 'sorgulanmayan hayat, yaşamaya değmez' sözleriyle özetler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, erdemler Sokrates için böyle bir felsefe yolunda kritik önemde olan kavramlardır. Erdemlerin öğrenilmesi ve 'nelik'lerinin ortaya çıkarılması bu bakımdan önemlidir. Erdemli bir hayat sürmek isteyen kişilerin, bu bakımdan erdemleri incelemesi hayati bir ödev olarak değerlendirilmesi yanlış olmayacaktır.

Biraz erdemler hakkında konuşmak gerekirse, Sokrates'e göre, erdemler bilgiden oluşan kavramlardır. Bilgiden oluşan erdemlerin yanlış davranışlar sonucu meydana gelmeleri aslında insanların özlerinin kötü olmalarından kaynaklanmaktadır; aksine, insanların bilgilerinin yeterli olmamasından dolayı yapılan bir davranışın sonucunun kötü bir etki meydana getirebileceğinin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Böylece Sokrates'e göre, kişi bile isteye yanlış, hatalı bir şey yapmaz. Eğer yaptığı davranış yanlış ya da hatalı bir davranış ise bu kişinin yaptığı davranışın nasıl bir sonucu doğuracağını bilememesinden kaynaklanmaktadır.

İşte tam da burada Deleuze & Guattari şöyle bir ifade de bulunurlar: "Kavramsal kişiliklerin rolleri budur: düşüncenin yurtluklarını, yurtsuzlaşmalarını ve yeniden yurtlanmalarını ortaya çıkarmak. Kavramsal kişilikler düşünürlerdir, yalnızca düşünürlerdir ve kişiselleştirmeci belirticileri, düşüncenin diyagramsal belirticileri ve kavramların yoğun belirticileriyle sıkı sıkıya birleşir" (Deleuze & Guattari, 2001: 67).

Kavramsal kişilik kavramları inşa ederken içkinlik düzlemi ile eşleşmeli bir pozisyonu benimser. Kavramsal kişilik, ilgili olduğu kavram bağlamında duruma göre düzlemden önce ya da düzlemi izler bir pozisyona sahip olabilir. Kimi zaman düzlem içinde kalarak lineer bir etkinlik alanı çatarken; kimi zaman da kaosu içinde kendini bularak kavramsal bir savaş ortamını içkinlik seviyesi bağlamında meydana koymaya çalışır. Sanki rastlantı-kaosu içinden bir avuç zar kapıp bir masanın üzerine fırlatılıyordur der Deleuze & Guattari (2001: 72), ancak kavramların sayılar boyutunda var olmayan bir şekiller bütünü olduğu da söylenebilir. "Kavramlar düzlemden türemezler, onları düzlem üzerinde yaratmak için kavramsal kişilik gerekir, tıpkı düzlemin kendisini çizmek için de gerektiği gibi" (A.G.E.).

Antik Yunan'da Sokrates'in sofistler karşısında özellikle epistemoloji ve etik alanlarında ortaya koyduğu devrimsel yaklaşımına benzer bir değişimi kendi çağında gerçekleştiren ve Aydınlanmayı başlatan felsefi karakter Imma-

nuel Kant'tır.

Kant, 'aklını kullanma cesaretini göster' der; buradaki cesaret kavramı Sokrates'in üzerinde önemle durduğu erdemlerdendir. Bu bağlamda Sokrates'in entelektüel alçakgönüllülük kavramını işledikten sonra şimdi Alman filozof Kant'a geçiş yapabiliriz.

2. KANT VE 'AKLINI KULLANMA CESARETİ GÖSTER!'

Kant, felsefi anlayışı bakımından felsefe tarihine damga vuran bir karakterdir. Kendinden önceki felsefeyi detaylı bir şekilde irdeleyip kendi dönemine kadar gelen bakış açılarını en ince ayrıntısına kadar sınıflandırmıştır. Öyle bir sınıflandırma yaparak ve üzerine kendi görüşlerini de ekleyerek felsefenin merkezine yerleşmiş ve böylece kendinden sonraki felsefeyi de derinden etkilemiştir. Artık felsefe yaparken Kantçı ya da Kant karşıtı bir pozisyona sahip olarak felsefe yapılmaya başlanmıştır.

18. yüzyıl Alman Aydınlanmasının önde gelen filozofu Kant, bildiği üzere, bilginin ne olduğu ve nasıl elde edildiği meselesini ele almış; dolayısıyla, aklın sınırlarını araştırmış ve kritiğini yapmıştır. Kant'ın tanımına göre 'Aydınlanma', *olgunlaşma* ya da *bağımlılıktan kurtulma süreci* olup, kişinin kendi aklını, başkalarının rehberliği olmadan kullanamadığı çocukluktan çıkışıdır. Demek ki, Aydınlanma, Kant'a göre, insanın, kendi aklını kendi kullanabildiği bir dönemdir (Kant, 1983: 4).

Popper, Kant'ı entelektüel alçakgönüllülük kavramı bağlamında incelerken özellikle onun kozmoloji ve etik anlayışı merkezinde Newton'un evren tasarımını Kopernikçi yorumlama yaklaşımı üzerinden analiz etmeye çalışır. Popper, Kant'ın temel kavramlarını örneğin, dünya vatandaşlığı, aydınlanma, aklını kullanarak ergin olmayıştan kurtulma, insan hakları, eşitlik ve kritik önemde olan dünya yurttaşlığına gidecek olan sonsuz bir dünya barışı, en ince detaylarına kadar açıklamaya çalışmıştır. Popper, elde edeceğini umduğu veriler aracılığıyla akılımızı kullanma cesareti göstererek; öncelikle kendimizi sonrasında da toplumu ve dünyayı cehaletten kurtarıp dünya barışına hizmet edebileceğimizi düşünür. Kant'ın felsefi yaklaşımı ve aydınlanma dönemi bu bakımdan Popper için oldukça önemlidir. Aydınlanma düşüncesini, her ne kadar öncesinde yüzeysel bir entelektüellik olarak düşünmüş olsa da Popper, daha sonrasında aydınlanmayı modern felsefenin ve dönemin siyasi olaylarının temeline yerleştirerek açıklamalar yapmıştır.

Popper, Kant'ın tam bir Aydınlanmacı bir filozof olduğunu düşünür. Sapare Aude! Sözü ile dönemin insanlarına kritik önemde uyarılarda bulunan Kant, insanların ergin olmayıştan kurtulmalarının tek yolunun akıllarını kullanmak olduğunu belirtir. Popper Kant'tan aşağıdaki alıntıyı yaparak onu incelemeye devam eder:

“Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır Sapare Aude! “Aklını kullanma cesaretini göster!” (Kant, 1983: 1).

Popper, Kant'ın aydınlanmanın en önemli filozofu olarak görülmesine rağmen yazılarındaki bazı ifadeler nedeniyle idealist gibi algılandığını ve bu durumu kotarmak için Kant'ın çok uğraştığını belirtir. Kant'ın yazı yazma stiline oldukça karmaşık olduğunu belirten Popper, bu durumun onu kendisinin hiç de istemeyeceği, Hegel'in spekülatif idealist felsefe yapmaya teşvik eden Alman İdealizminin kurulmasına vesile etmiştir.

Bu eleştirinin ardından Popper, Kant'ın hak ettiği övgüyü yaparak, ‘Saf Aklın Eleştirisi’ adlı eserinde Kant'ın dile getirdiği uzay ve zaman içerisindeki fiziksel şeylerin bir bilim metafizikçisinin dile getirebileceği gibi gerçek şeyler olduğunu yani ideal olmadıklarını vurgulaması Popper tarafından oldukça önemsenmiştir. Eleştirel olmayı Popper gibi Kant da felsefesinin merkezine koyması nedeniyle, onun ‘Saf Aklın Eleştirisi’ adlı yapıtında spekülatif aklın eleştirisini yapması yani dış dünya hakkında saf aklın yapmış olduğu açıklamaların spekülatif olacağını; deney ve gözlemden uzak oluşturulmuş ifadeler bütününe hatalı olacağını belirtmesi Popper açısından kritik önemde olan ifadelerdir. Bundan dolayı, Popper Kant'ı entelektüel açıdan alçakgönüllü kişilik sınıfının içine yerleştirmiştir.

Popper için Kant'ın şu ifadesi de oldukça önem arz etmektedir: “Akıl, yasalarını doğadan çıkararak değil, doğaya dikte ederek yaratır” (Kant, 1993). Kant, bu ifadeyle aslında doğanın kendisi ile bizim onu algılayışımız arasında bir fark olduğunu belirtir. Numen ve fenomen ayrımı Kant'ın hayati bir ayrımıdır. Popper her ne kadar böyle bir ayrımı dış dünyada göremediğimiz için kabul etmese de sosyal bilimlerden bilginin serüvenine bir kapı açması bakımından önemli olarak görülebilir.

Empirik bilimsel çalışmalar açısından düşündüğümüzde Hume'un ortaya attığı dış dünyanın kendi başına bizim dışımızda bir gerçekliğinin bulunması düşüncesinden sonra; Kant insanı ve onun zihnini tekrar oyun kurucu olarak bilimin tam da ortasına yerleştirir. Doğanın incelenmesinde, insanın sorumlulukları ve bu sorumluluklar çerçevesinde doğanın insan zihni tarafından bilgisel boyutta derinlemesine incelenmesi tekrar gündem maddesi olmayı başarmıştır.

Popper, Kant için son olarak, Sokrates ile olan benzerliğinden bahseder. Hem Sokrates hem de Kant felsefelerinin asıl meselesi olarak özgürlük kavramı olduğunu; özgürlük kavramına nasıl ulaşabileceğimiz bakımından benzer bir felsefi arka plana sahip olduklarını bu arka planın da her ikisi açısından entelektüel alçakgönüllülük kavramının her ikisi için de vurgulanabilecek önemde bir kavram olmasında yatmaktadır.

3. POPPER VE ENTELEKTÜEL ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK

Popper, yirminci yüzyıl felsefesinde eleştirel olmanın önemini vurgulayıp felsefesinin merkezine koyan bir filozof olarak karşımıza çıkar. Eleştirel olmak tüm insanları ilgilendiren bir tavidir onun için. Bu bakımdan 'sen yanılabilirsin, ben de yanılabilirim. Yanılgılarımızdan öğrenebiliriz ama' der. Tam da aranan entelektüel tavır Popper için bu ifadelerde yatmaktadır.

Popper karşılaştıkları sorunları çözmeyi bütün canlıların –insanların, hayvanların, bitkilerin- ortak özelliği olarak görür. Tüm canlıların bu ortak özelliğine, eleştirel olmak gibi bir özelliği katabilirse yalnızca insandır. Eleştirel bir tutum takınabilmek insanı diğer canlılardan ayıran bir özelliktir. Bu bağlamda, Popper, eleştirel olmayı aynı zamanda entelektüel bir bakış açısı olarak da değerlendirir. Yukarıdaki bölümlerde Sokrates ile Kant'ın entelektüel alçakgönüllülük kavramını nasıl ele aldıklarını Popper'in ifadeleri ekseninde görmüştük. Şimdi bu bölümde, Popper'in kendisinin entelektüel alçakgönüllülük kavramı üzerine söylediklerini felsefesindeki diğer çok önemli kavramlar olan eleştirel akılcılık ve eleştirel ve liberal bilim kavramları bağlamında inceleyelim.

3.1. Eleştirel Akılcılık

Popper'in felsefesinin merkezindeki kavram olan eleştirel akılcılık kavramı, onun Marx ve komünizm üzerine düşündüğü zamanlarda oluşturduğu bir kavramdır. Buradan da entelektüel alçakgönüllülük kavramını türetmiştir (Popper,

2010a, 2010b).

Eleştirel akılcılık kavramı üzerine konuşmadan önce Popper, kendisinin 'aydınlanmacı' ve 'akılcı' bir düşünür olarak ele alınması gerektiğini belirtir (Popper, 2005b: 127; Popper, 2005c: 222). Popper, akılcılığı Descartes'in anladığı anlamda felsefi bir kuram ya da insanın bir yetisi olarak değerlendirilmesi olarak ele almaz. Popper'a göre aklın insan hayatında çok yalın bir işlevi vardır, aklın görevi, eleştirel olma ve tartışmalarda eleştirel düşünme aracılığıyla sağduyu oluşturmaya katkıda bulunmaktadır. "Onun akılcılıktan kastı, hatalarımız ve yanlışlarımızı ait özeleştiri, ya da dışarıdan gelen eleştiriler yoluyla bir şeyler öğrenebileceğimizdir" (Popper, 2005b: 129).

Eleştirel olmak ya da benzer bir şekilde akılsal olmak o halde Popper'ın bilim felsefesinin merkezinde bulunan en kritik kavramlardır. Popper bunu şu şekilde belirtir: "Şüphesiz Tanrı temelde kendisiyle konuşur; çünkü O, konuşmaya tenezzül edecek birisine sahip değildir. Fakat felsefeciler, diğer insanlardan daha fazla tanrı-benzeri olmadıklarını bilmelidirler." (Popper, 1965: 15). Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi, Popper eleştirel olmayı sadece insan ırkına ait bir tutum olması bakımından diğer canlılardan hatta Tanrı'dan bile ayırır.

Popper, eleştirel tutumu aşağıdaki alıntıda göreceğimiz gibi farklı bir şekilde yeniden tanımlamaya çalışır: "deneme-yanılma yöntemi elbette bilimsel veya eleştirel yaklaşımla, kestirim ve çürütme yöntemiyle, düpedüz özdeş değildir. Deneme-yanılma yöntemi yalnız Einstein tarafından değil, daha dogmatik biçimde amip tarafından da uygulanır. Aradaki fark, denemelerden çok yanılmalar karşısında gösterilen eleştirel ve yapıcı tutumda yatar." (Popper, 1968: 68).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı gibi, Popper, deney-gözlemden bile önce insanların eleştirel bir tutuma sahip olmalarının önemli bir adım olduğu konusunda ısrarcıdır. Ona göre böyle bir tutum bilgi tanımı yaparken de işimize yarayacaktır. Şöyle ki, Popper bilgiyi, "eleştirel bir bulmaca, varsayımlardan oluşmuş bir ağ, sanılardan dokunmuş bir kumaş olarak tanımlar" (Popper, 2006: 40-41). Böyle bir bilgi tanımı problem çözme arayışını bilimsel çalışmaların merkezine koymayı gerektirir. Böyle bir arayış ise sına-yanılma-yanılgıyı ayıklama süreçlerinin bir arada ve etkileşimli bir bütünlüğü zemine alır. Açıklamak gerekirse, bilimsel bir kuram olgu boyutuyla sınanır, yani yanlışlanmaya çalışılır. Bu sına-yanılma etkinliği sonucunda kuram yanlışlanmışsa, yeni kuramlar ileri sürülür; eğer kuram tüm çabalara rağmen hala ayakta kalabiliyorsa doğru olarak kabul edilip çalışmalara devam edilir.

Popper'ın bilim felsefesinin ve genel felsefesinin merkezinde bulunan eleştirel olma kavramı siyaset felsefesi temelinde eleştiri ve liberal kavramları bağlamında ele alınarak düşünüldüğünde Popper'ın bu yazıda ön plana çıkarmaya çalıştığımız entelektüel alçakgönüllülük kavramı daha iyi açıklanabilir.

3. 2. Eleştirel tutum ve Liberallik

Popper bilim felsefesine ilgi duyduğu kadar siyaset felsefesi ile de ilgili bir düşünür olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda, onun hem bilim felsefesi hem de siyaset felsefesinde ele aldığı bazı kavramlar bu iki alan arasında geçiş yapabilmemize olanak tanır. Şöyle ki, bilim felsefesinin merkezine konumlandığı *eleştirel tutum* ile siyaset felsefesinin en önemli kilit kavramı olan *liberallik* arasında ilginç bağlantılar bulunmaktadır.

Popper, bilim, doğa ve toplum arasında benzer süreçlerin işlediğini belirtir şöyle ki, bilimde eleştiri temelli sınama, yanlışlama ve ayıklama sürecinin bir benzerini doğada doğal seleksiyon olarak ve toplumda da iktidara sahip olma mücadelesi olarak görebiliriz. Popper detaylı bir inceleme yaparak, eleştiriye kapalı toplumların, zihinsel düzlemde ilerleme kat edemeyecekleri için, insanların değil, olsa olsa karıncaların kurduğu birer toplum olarak görülebileceğini vurgular. Tarih boyunca uygarlaşan toplumlara baktığımızda eleştirinin merkezde durduğunu, bilgisel düzeyde bilim alanından çok toplumların eleştiriye ve özgür ifadeyi kendi toplumsal bilinçlerine yerleştirmeleri uygarlaşma açısından en önemli bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Popper, geçmiş çağlarda yaşanan olumsuz ve kötü anılar, dünya savaşları bağınazlık, cahillik ütöpik hayaller peşinde koşup tek bir idealin izlerini tüm topluma yansıtmamanın yaşattığı bulanımlar, acı deneyimler, geleceğimizi kurarken birer gösterge olarak alınmalarını ve aynı hatalara tekrar tekrar düşmememizi salık verir. Buradan da anlaşılacağı üzere, kesinlik kavramı ne bilimde ne toplumda ne de doğada karşımıza çıkabilecek bir kavramdır. Kesin olduğuna inandığımız her olayda bile, eleştiri ve kuşkuyu her zaman akılda tutmalı ve ona yaslanarak hareket etmeliyiz der.

Magee'ye göre Popper, yaşamayı her şeyden önce ve her şeyin üstünde bir *sorun çözme* etkinliği olarak gördüğü için, toplumları da buna uygun olarak görmek ister. Sorun çözme ise, çözüm denemelerinin cesaretle ortaya atılmasını, sonra da bunların eleştiriye ve hatta eleme işlemine sokulması gerektirdiği için, karşı önerilerin engellenmeden ortaya atılmasına, bunların eleştirilmesine, sonra da eleştirilerin ışığında, bunlarda gerçek değişiklikler yapılmasına izin veren toplum biçimleri istemektedir (Magee, 1993: 67).

Popperci anlayış çerçevesinde kurulan ya da böyle bir anlayışı benimsemiş bir toplumun Popper açısından problemlerin çözümünde başarıya ulaşmada daha etkili olacağı varsayılır. Teorik açıdan olduğu kadar pratik açılardan da kesinlik ya da doğruluk kavramlarına erişmek oldukça zordur. Bu yüzden temele her zaman eleştirel olmayı koyan Popper, toplumun temeline de özgürlükçü bakış açısını koymanın sorunların çözümünde daha etkili olabileceği iddia eder. Bu bakımdan, Popper için kapalı toplumlar yerine açık toplumlar bilimin gelişimine daha çok katkı sağlayabilir. Eleştiri yapabilme ve özgürlükçü tavır takınma kapalı toplumlarda kişinin başına iş açabileceği; bunun aksine açık toplumlarda ya da demokrasilerde ise gelişime yol açacağı açıktır. Bu bağlamda, Popper'ın anladığı biçimiyle demokrasi, yöneticilerin toplum problemlerine önerdikleri çözümün yeterli olmadığı zamanlarda değiştirildikleri bir sistemdir (Popper, 2005b: 164).

İki dünya savaşı yaşamış olan Popper, liberal kavramını toplum felsefesi bağlamında merkeze alması yaşadığı çağın gereksinimleri ile ilgilidir. Büyük toplum sistemlerinin bütüncül ve her şeyi açıkladığını iddia eden tarihselci bir anlayışa sahip olması, Popper'ın liberalizmi savunmasına ve bilim yapabilme imkânının ortaya çıkması açısından bir düzlem yaratmasına yol açmıştır (Baudouin, 2003: 19).

Liberal bir toplumda bilim yapmanın ön koşulunun gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Popper açısından toplumun liberal olması ile bilimsel eleştiri pratiği arasında benzerlikler kurulabilir. İki tutumun da temelinde merkezi bir etik ilke vardır. Bu ilke doğrultusunda yöntemlerini de benzer seçmekte ve böylece benzer etkinlik alanlarını kurumlar boyunca etkilemektedirler. Bu durum Popper açısından düşünsel ilerleme ve entelektüel ortamın oluşması açısından önem arz etmektedir.

Böyle bir düşünsel zemin ve entelektüel ortamda bilimsel araştırmalar bir şekilde ilerleme kat edebilir. Bu bakımdan Popper, kendi bilim ve siyaset kuramının oluşmasında Darwin'in önemli bir karakter olduğunu belirtir. Darwin'in bilimsel çalışmalarından oldukça etkilendiği belirten Popper, onun yaşamı, sürekli bir savaş alanı olarak değerlendirmesinin çok önemli olduğunu vurgular. Güçlü olanların yaşamaya devam edip zayıfların yok olması, aynı zamanda doğanın doğal seleksiyon süreci sonucunda canlılar arasından seçim yapması Popper'ı heyecanlandırmıştır. Darwinciliğe göre “doğa, dişleri ve pençeleriyle kıpkırmızıdır” (Popper, 2005c: 23). Özne olan canlılar, bu kuramda edilgen bir yapıya

sahiptirler. Çünkü doğal seleksiyonu kendileri değil, doğa belirler. Güçlü olanın hayatta kaldığını yukarıda belirtmiştik fakat bu ifade bile tam bir kesinlik sağlamaz. Çünkü ondan da güçlü olan birileri bir gün ortaya çıkabilir ve önceden güçlü olan zamanla zayıflayıp doğa tarafından yok oluşa sürüklenebilir. Bu bakımdan, en güçlüler bile, sürekli teyakkuzda olmalı, kendilerini sürekli geliştirmeli ve hayatta kalabilmek adına her yolu denemelidir.

Popper, Darwin'in bu görüşlerini değerlendirdikten sonra, aslında bilimsel kuramların da benzer bir süreçten geçtiğini ama toplumları düşündüğümüz zaman bu yaklaşımın her zaman geçerli olmadığını ileri sürer. Yaşadığı dönemde toplumsal hareketlerin zemininde genel olarak iki yaklaşımın bulunduğunu bunların ise Marxisizm ile nasyonalizm olduğunu belirtir. Bu iki yaklaşım da en temelde saldırgan ve dogmatik bir yapıya sahip oldukları için Popper'a göre ideal yaklaşımlar değildir. Çünkü temellerine aslında Darwinizmi koyarlar. Zayıflamak ve güçten düşmek onlar için yok olmak demek olacağı için, ellerindeki tüm kozları oynayarak iktidarda kalmak ve toplumları yönlendirmek zorundadırlar.

Oysa Popper için yaşamın kendisi aslında Darwin'in bahsettiği anlamda edilgen bir yapıya sahip değil; aksine tam bir etkinlik gerektirir. Yaşam aslında var olan durumların iyileştirilmesini ister, kökten bir değişimi değil. Yok olacak olanlar, Popper'a göre, tercihini yanlış yerde kullananlar ya da değişimi tamamlayamayanlar olacaktır. Burada tercihin verilme anı ya da değişimin neye göre olacağı, bilimsel kuramlarda olduğu gibi, hata ayıklama sürecine bağlıdır.

Bu noktada Popper için can alıcı önemde olan eleştiriyi benimsemiş ve yanlışlarından ders çıkarabilen toplumlar vardır ki, bu tarz toplumlar açık toplum olarak adlandırılır. Açık toplumda, bireylerin yönetime en çok ve en üst dereceden katkı sağlayıp söz sahibi olabilecekleri sisteme de demokrasi denir. Çünkü zor kullanmadan, kan dökülmeden gereken değişikliklerin yapılması ve eleştirinin gelişebilmesi için mümkün olduğunca özgür bir ortama ihtiyaç vardır (Popper, 2005b: 164). Burada Popper demokrasi kavramını geleneksel anlamının dışında kullanır. Çoğunluk, demokrasilerde söylenenin aksine pozitif bir durum yaratmadığı gibi olumsuz durumlara bile yol açabilmektedir. Bu şekilde anladığımızda demokrasi kolaylıkla bir tiranlığa, çoğunluğun tiranlığına dönüşebilir (Popper, 2005b: 193).

Popper, ideal toplumun, vatandaşlarına olabilecek en çok özgürlüğü yaşatabilen bir toplum olduğunu belirtir. Burada ister istemez bir paradoks ile karşılaşırız. Çünkü olabilecek en çok özgürlük bile içinde bir sınırlandırmayı barındı-

rır. Böyle bir sınırlandırma, özgürlüklerin çoğaltılması amacını benimsemiş olan devlet ve devlet kurumları aracılığıyla yapılabilecektir.

Hatanın ayıklanması, sınama, eleştiri gibi kavramlar eleştirel akılcılık ve entelektüel alçakgönüllülük, özgür bir toplumu, liberal stratejileri ön varsayar. Özgür bir toplum ve liberal ilkeler özgür tartışmanın meydana gelmesi, devlet destekli kurumları ve gelenekselleşmiş bir özgür devlet ortamının oluşmasını gerektirir. Bilim insanları toplumunun özgürlükçü toplumlarda ön plana çıkmasını ve toplum ve bilim anlayışlarının beraber hareket etmesini öneren Popper için açık toplum aslında liberal toplumun bir üst sürümü olarak düşünülebilir.

Popper için bilim, yalnızca düşüncelerin serbestçe yayılması ve tartışılmasıyla kalmayan aynı zamanda “düşüncelerin özgürce rekabet halinde olmasına” sahip çıkacak kurumları da yaratan liberal toplumlarla doğal bir yakınlık içindedir (Baudouin, 2003: 48). Popper’a göre, totaliter toplumlarda bilim, düzene ayak uydurup, tüm sorumluluklarından vazgeçerek bilimsel gelişime ve ilerlemeye ket vurulmasına yol açacağı için olduğu yerde sayar.

Eleştirel olmayı felsefesinin merkezine alan Popper insanı kavramsal olarak iki düzeyde tasarlar. Şöyle ki, birinci düzeyde insan, bilim-öncesi dönemi yaşar. Bilim öncesi düzeyde bilgi insanların, bu arada hayvanların da, dünya hakkında yeni olgusal bilgi edinmelerinin genel yoludur (Popper, 1968: 216).

Diğer düzey ise Popper için bilimsel düzeydir. Bilimsel düzey insan için çok önemlidir. Eleştirel olma bağlamında amip ile Einstein arasında olduğu varsayılan farklılık da bu düzeyde meydan gelir. Bu ayrımı Popper şu cümlelerle dile getirir: “Bilim öncesi düzeyde yanlış olabileceğimiz düşüncesinden çok hoşlanmıyoruz. Dolayısıyla da, olabildiğince, kestirimlerimize dogmatik olarak bağlarız. İlk aşamada böyle olması da gerekir, yeni kuramlara sıkı sıkıya bağlanmalıdır. Çünkü kuramlar olmaksızın –bu kuramlar dinsel mitoslar da olabilir Newton’unki gibi kuramlar da olabilir–, izlenecek hiçbir şey olmayacağından ilk adım atılmayacaktır (Schilpp, 1974: 46). Dogmatik düşünce düzenlilikler bulmaya dair doğuştan bir gereksinimdir” (Popper, 2006: 57).

Bu düzeyleri detaylandırmak gerekirse, bilimsel düzey eleştirel olmanın verdiği bir tavırla sürekli yanlışlamaların arandığı bir düzey olarak söylenebilir. Temele koyulan eleştirel tavır ise bilinçli bir aklın yapması gereken aktivite olarak öne çıkartılır. Bilim öncesi düzeyde yanlışlamalar sonucunda insan kendi kendisini kuramlar aracılığıyla yok etme ihtimaline sahipken; bilimsel düzeyde ise insan bilimsel kuramları eleştirel bir tavra sahip akıl aracılığıyla yanlışlamaya

çalışarak kendisi yerine onları elemeyi dener. “Bizim yerimize bırakırız kuramlarımız yanlışlansın ve ölsünler” sözü Popper’ın söyledi önemli bir ifade olarak kayıtlara geçmiştir. Bu bakış açısı sayesinde, bilimsel yöntem olarak eleştirel yöntem öne sürülür. Böyle bir yöntem bilimin yöntemi olabilir Popper için. Yani, kuramlar, insanlardan bağımsız bir şekilde eleştirilip yanlışlanabilen önermeler toplamı olarak değerlendirilir. Bilimsel kuramlar tüm bu açıklamalar sonucunda, insanların öznel bir formatta oluşturdukları inançlar bütünü değil; nesnel bir şekilde kurulmuş bilimsel kestirimlerdir.

Eleştirel olma ve entelektüel alçakgönüllülük kavramlarını merkeze koyduğumuzda, Popper’ın bilim felsefesinin kuramsal çerçevesinin oluşmasına katkıda bulunan dört farklı kuram vardır. Popper, bu kuramlardan olumlu ya da olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Bu kuramlar, Marx, Freud, Adler ve Einstein’ın ilgili kuramlarıdır. Popper öncelikle toptancı ve her şeyi açıkladığını söyleyen Marx, Freud ve Adler’ın kuramlarının bilimsellik taşımadığı inancı sonucunda bu üç kuramı bilimsel olamadıkları için ilgi alanının dışına atar. Fakat Einstein’ın kuramı bilimsel bir kuram olması bakımından diğer üçünden sıyrılır. Popper için bilimsel bir kuram olması bakımından Einstein’ın kuramı gibi kuramlar benimsenip bilimin merkezine konulmalıdır. Einstein, kuramını oluştururken kuramın hangi koşullar gerçekleştiğinde çürütülebileceğini araştırdığı için önemlidir. Böyle bir tutum tam da Popper’ın ilgilendiği ve önemli gördüğü türden bilimsel kuramların olmazsa olmaz koşuludur. Einstein’ın tutumunun eleştirel bir tutum olduğunu belirten Popper, kuramına sürekli doğrulamalar arayan dogmatik tutumdan farklı olması bakımından Einstein’ın kuramının önemli olduğunu belirtir.

Eleştirel akılcılık yaklaşımı ile Popper’ın yapmaya çalıştığı şey insanların sorunlar karşısında çözüm üretebilmelerini, sürekli aklını çalıştırmalarını, diken üstünde durup her daim aktif olmalarını sağlamaktır. Böyle bir tutum, yeni kuramlar üretmeye, gelişime ve ilerlemeye yol açarken; insanın aslında bilgisinin ne kadar sınırlı olduğunu anlamasına yarayacaktır. Yanlışlarını çürüterek yeni kuramlar geliştirmek evrende sadece insanın yapabileceği bir iş olduğu için Popper, eleştirel olmayı tüm insanlığa ve insanların tüm işlerinde uygulamaları gereken bir tavır olarak sunmuştur.

Ortada çözüm bekleyen bir sorun ile ilgili olarak eş zamanlı bir biçimde birden çok çözüm önerisi geliştirilebilir. Geliştirilen çözüm önerisi şeklindeki kuramlar, çürütmelerle, yanlışlanma denemeleriyle, deney ve gözlem sonucu uygulanmaya çalışılan sınamalarla detaylı bir şekilde irdelenir. Birbiriyle yarış

halinde bulunan, rekabet eden bu kuramlar arasından seçim yapmak, eleştiriye ne derece dayandıklarına bağlıdır. Bilim denen etkinlik bu tarz bir eleştiri üzerinde yükselen evreni anlama etkinliği olarak değerlendirilebilir.

Popper için eleştirel tutum bizi rasyonelliğe götürür. Bu bakımdan eleştiri ile rasyonellik temelde benzer ifadeler olarak ele alınabilir. Akıl sahibi varlık olarak insan ile diğer canlılar arasındaki fark da hemen fark edilebilir: *eleştirel olmak* ve *rasyonellik*. Bu düşüncelerini bilim düzeyine çıkararak kavramsal boyutta düşünen Popper için rasyonel tutum, bilimi geliştiren ve onun ilerlemesine katkıda bulunan en önemli kavramdır. Rasyonellik bu bakımdan, eleştiri temelli olduğu için tüm çalışmalarda yanılı arayan ve yanlışlarından ders çıkartma eğiliminde olan bir tutumdur (Popper, 1972: 30).

Popper, Kantçı anlamda kendisini bir rasyonalist olarak görmez, çünkü aklın sınırları olduğunu, her şeyi çözemeyeceğini düşünür. Bu bakımdan günümüz bilim anlayışının çok da ilgi duymadığı bir yaklaşıma ait olduğunu düşünür. Aklın Popper'a göre, çok kısıtlı bir çalışma alanı vardır. Kant'ın akla yükledi çok önemli ve büyük görevleri Popper kabul etmez. Bu bakımdan kendisini saf bir aydınlanmacı olarak görür. Kant'ın deyişiyle, 'dogma sarhoşluğundan kurtulup, peygambermiş gibi tavır takınmamalıyız', der. Almanya peygamber şehri iken İngiltere böyle olmadığından, Popper, buraya hayrandır (Popper, 2005c: 222-224). Radikal rasyonalist bakış açısının buna akıl dini de diyebiliriz, en az radikal din anlayışına sahip topluluklar kadar sakıncalı ve sorunlu olduğunu düşünür. 'Din dogması yerine bilim dogması geçmemelidir' der (Popper, 2005c: 230). Bu bakımdan düşündüğümüzde, akla dayalı toplumlar inşa etmenin oldukça zor olduğu söylenebilir Popper için.

Popper, sadece bilim alanında değil, insanlarda, toplumda ve nihayetinde doğanın kendisinde gördüğümüz sıkıntılar ve sorunlar karşısında çok temel bir ihtiyacımız olduğunu belirtir. Tüm çalışmaların temeline bu bakımdan *sorun çözme* eylemini koyar. Ortada o kadar çok sorun vardır ki, ona göre, bu sorunların bazılarını kısmen çözebilmek bile oldukça büyük bir iş gerçekleştirmek olacaktır. Bu bağlamda, sorun çözme ve problemin varlığı tüm etkinliklerin temel meselesidir. Popper, bilgi arayışının tam bir problem çözme ve daha iyi bir dünya arayışı ile bağlantılı olduğunu düşünür.

Yaşadığı çağın popüler yaklaşımı olan mantıkçı pozitivistin ileri sürdüğü doğrulamalarla bilimsel ilerleme iddiasına kökten karşı çıkarak; yanlışları ele-yerek ve hatalı ifadeleri ayıklayarak ilerleme sağlayabileceğimizi belirtir. Sonuç

olarak, yaşamın tüm alanında Popper'a göre, tam bir hata ayıklama ve eleştirel yanlılama vardır. Bu tutum, daha iyi bir dünya arayışı için geliştirilmiş bir yaşam felsefesi olarak değerlendirilebilir.

Popper, bilimin mutlak, kesin ve değişmez olmadığını tam aksine bilimin doğrunun peşinden koştuğunu ama ona belki de hiçbir zaman erişemeyeceğini dile getirir. Amacımızın doğruya en yakın pozisyonda olabilmek ve sürekli ona ulaşmayı denemek olduğunu belirtir. “Bilimi doğruyla özdeş tutamayız, çünkü hem Newton’un hem de Einstein’ın kuramlarını bilim sayıyoruz, ama ikisi birden doğru olamaz, üstelik her ikisi de pekâlâ yanlış olabilir” (Magee, 1993: 78).

Popper için yaşamak ya da hayatın anlamı gerçek dediğimiz şeyin ne olduğunu sürekli aramaktır. Bu uğurda, çabalamak, sonuca ulaşıp ulaşamayacağımızı bilemeden hareket etmek Popper için en değerli yaşam aktivitesidir. Bu bağlamda Popper şöyle der: “Gerçeği aramak bir çeşit dindir ve bunun aynı zamanda etik bir inanç olduğunu düşünüyorum.” Popper’ın bilgi arayışının hiçbir zaman sora ermemesi gerektiğine dair inancı, otobiyografisine verdiği isimde de açıkça görülmektedir; *Bitmeyen Arayış*.

Popper bazı bilim insanlarının doğruyu bulmuş gibi tavır takınmaları ya da her şeyi bilen bir eda ile hareket etmeleri karşısında onlarla dalga geçer. “Birçok insan sorunların çözülebileceğini düşünüyor; birçok insan da tam aksini. Çok yol kat etmiş olduğumuzu, ancak hala kat etmemiz gereken çok fazla yol olduğunu düşünüyorum” der. Popper, ortadaki bu kargaşa sonucunda ortak bir noktada buluşabileceğimizi o noktanın sonsuz bilgisizliğimiz olduğunu bu bilgisizliğimiz de hepimizde ortak bir şekilde bulunduğunu belirtir. Eğer hayatta insanlar arasında bir eşitlik varsa, işte tam da bu bilgisizliğimiz noktasında bunun olabileceğini mutlak bir şekilde söyler.

Popper, evrenin devasa büyüklükte ve sonsuz boyutlarda olmasından ve bizim problemler karşısında bilgimizin oldukça sınırlı olmasından dolayı bilim dahil hiçbir doğayı anlama etkinliğinin evreni anlayıp tamamen çözüp açıklayamayacağını iddia eder. Kritik önemde olan konu onun için, doğa ve her şey hakkında çok az şey bildiğimizdir. Sokrates ve Kant gibi Popper da bu noktada alçakgönüllü olmamız gerektiğini, bilgisizliğimizin bilgilerimiz karşısında oldukça çok olduğundan dolayı temkinli olmamız gerektiğini, mutlak ve son cevaplar peşinde koşmak yerine problemlerin üzerine gidip çözüm önerileri getirerek daha iyi bir dünyada yaşamayı umut etmemiz gerektiğini belirtir.

Popper, Sokrates’in “hiçbir şey bilmiyorum” düşüncesinden esinlenerek

oluşturduğu entelektüel alçakgönüllülük kavramı bağlamında bilim insanlarından ortaya attıkları kuramlarını doğrulamak amacıyla örnekler bulmak yerine; onları sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirmelerini ve yanlışlamaya çalışmalarını ister. Yanlışlama ölçütünü kuramları sınama aracı olarak değerlendirirsek ve bilim insanını önce kendisinin kuramını yıkmaya çalışan bir kişi olarak ele alırsak o zaman bilimsel ilerleme ve gelişim adına büyük bir adım attığımızı umabiliriz. Bu bakımdan, “bilim, yanlışların sürekli olarak elenmesinden başka bir şey değildir” (Baudouin, 2003: 43).

Tüm bu entelektüel alçakgönüllü tavır, Popper'in aslında yaşadığı çağda resmi-muhalif yakıştırmasını üzerine almasından dolayı ve metafizik ifadeleri felsefeden atmayı; aksine, onları işlevsel bir formda felsefesinin önemli kavramları haline getirmesinde yatmaktadır. Bu bakımdan bilimi dogmatik tavrıdan, her şeyi açıklayacağını iddia eden bir yaklaşımdan kurtarmış ve sorunlarla boğuştuğumuz bir dünyada mutlak arayışına gitmenin aslında bir metafizik yaklaşım olabileceği üzerinde insanları düşündürmeyi denemiştir diyebiliriz.

Hem bilim felsefesi hem de siyaset felsefesi bağlamında görüşleri ile dünyayı etkilemiş ve bir yanıla da dünyanın değişimde pay sahibi olan Popper, entelektüel alçakgönüllülük kavramını çok önemser. Bu kavramın felsefe tarihi boyunca Sokrates ile Kant'ın felsefelerine giydirilebilecek en önemli kavram olduğunu düşünür. Bu bakımdan, kendi felsefesi ile başta Sokrates'i ardından da Kant'ı detaylı bir şekilde entelektüel alçakgönüllülük kavramı bakımından inceler Popper. “kendini bil”, “bildiğim bir şey varsa, o da hiçbir şey bilmediğimdir” ya da “aklını kullanma cesareti göster” gibi slogan ifadeler eşliğinde yaşadığı çağın sorunları karşısında bilgimizin okyanusta bir su damlası seviyesinde olduğunu mecazen belirterek yanlışlarımızdan öğrenebileceğimiz entelektüel alçakgönüllülük tutumu ile hareket etmeyi önerir.

SONUÇ

Sonuç olarak bu yazıda felsefe tarihine genel hatlarıyla baktığımızda karşımıza çıkan kişilikleri ki, bunlar Antik Yunan'ın en önemli filozoflarından Sokrates ile Aydınlanma döneminin kritik filozofu Kanttır, Popper'in entelektüel alçakgönüllülük kavramı açıdan önemlerini ortaya koyabilmek bakımından ele aldık. Sokrates ve Kant kendi düşünceleri, felsefeleri ve ortaya koydukları öğretileri

bağlamında tek başlarına ve/veya beraber ilişki kurularak detaylı bir şekilde incelenmiştir. Fakat bu yazıda, Popper'ın onlara yüklediği kavramsal özellik olan entelektüel alçakgönüllülük açısından incelenmiştir. Bu bakımdan, Popper'ı çağımızın Sokrates'i ve yine çağımızın Kant'ı olarak görmek yanlış olamayacaktır. Şöyle ki, "kendini bil!", "hiçbir şey bilmiyorum" gibi ifadelerle sahip Sokrates'in en önemli ifadelerini benimsemiş olan Popper, "yanlışlarımız aracılığıyla öğrenebileceğimizi", "eleştiri aracılığıyla daha iyi bir dünya inşa edebileceğimizi" belirterek çağımızın Sokrates'i olarak görülebilir. Aynı şekilde, "kendi aklını kullanma cesareti göster" diyen Kant'ın izinden giden Popper, "aklımızı kullanarak eleştirel olabileceğimizi, eleştirinin ise her şeyin temelinde" bulunduğunu belirterek, gelişimi ve ilerlemeyi sağlayacak olan şeyin akıl aracılığıyla yapılan rasyonel eleştiri olduğunu belirtir.

Sokrates ve felsefesinin Popper açısından önemi, hayatını kaybedecek durumda olsa da kendisini kurtarmaya gelen arkadaşlarına haksızlık karşısında kaçmanın değil hak etmediği halde cezalandırılmanın daha onurlu bir davranış olduğunu göstermesi bağlamında Sokrates'in entelektüel alçakgönüllülüğe sahip olmasıdır. Kendisini yargılayan mahkeme heyetinin aslında bakıldığı zaman her şeyi bilen kişiler olarak ele alındığını ama onların hiçbir şey bilmediklerini söyler. Bunun karşısında, kendisinin bunu bilmesine rağmen, hiçbir şey bilmediğini belirtecek cesareti ve entelektüel alçakgönüllülüğü olduğunu ortaya koyar. Popper için işte bu nokta çok değerlidir.

Benzer bir bilgi serüvenini Kant için de söyleyebiliriz. Dönemin rasyonalizm-idealizm çatışması arasında bilginin nereden geldiği sorusu eşliğinde tam bir kaosun ortasında, kilisenin iddiaları ile insanların kafalarının iyice karıştığı bir dönemde aklını kullanma cesareti göstererek; bilgi serüvenini empirizmden başlatıp anlama yetisine ve rasyonel akla getirmesi oldukça değerli gözükmektedir. Bu bakımdan, Popper, Kant'ı oldukça önemli bir işi gerçekleştiren, insanlığın gelişiminde çok önemli bir noktada bulunan bir kişi olarak görür. Rasyonel akıl ve eleştiriye merkeze alması nedeniyle Popper tarafından kritik öneme sahip olan Kant, entelektüel alçakgönüllülük tutumunu felsefesine tamamıyla yedirmiş bir filozof olarak karşımıza çıkmıştır.

Sonuç olarak Popper, bilgi serüvenimiz boyunca eleştiriye merkeze alan ve sorun çözme yöntemi ile bilimsel gelişme peşinde koşan bir filozof olarak; çağın ve toplumun gelişmesi için zaman harcamıştır. Toplumların ve uygarlığın gelişiminin de bilimsel gelişmede olduğu gibi eleştiriye benimseyip yanlışlar ara-

yan bir tutumda yattığını söyleyen Popper; kapalı toplumlarda eleştiri kültürü olmadığı için onların gelişime de kapalı olduklarını belirtir. Açık toplumlarda ise gelişme her alanda kendisini gösterecektir, çünkü yanılma, yanılığın ayıklama, eleştiri yapma sayesinde daha iyi bir dünya inşa edebilecek ve daha az sorunla karşılaşacağımızı umut ederek hayatımıza devam edebileceğiz.

Son sözler olarak, Popper için tarih boyunca Sokrates ve Kant'ın felsefi yaşam öyküsü bir başka seviyededir. Hayalini kurduğu toplumu inşa etme çabası içinde benzer düşüncelere sahip olan Sokrates ve Kant tam bir entelektüel alçakgönüllülük kişiliğine sahip filozoflardır. Onların görüşleri doğrultusunda yaşadığı çağın sorunlarını irdeleyen Popper, benzer iddialar çerçevesinde bilgimizin sınırlı olduğunu; eleştirel birer bulmaca olduğunu belirtir. Hiçbir şey bilememek iddiasını merkeze koyarak hareket ettiğimizde rasyonel akıl aracılığıyla Aklimızı kullanma cesareti gösterdiğimiz zaman daha iyi bir dünyaya gözlerimizi açabileceğimiz umudu ile çalışmalar yürütmekten başka çaremizin olmadığını belirtir. Popper için bu uğurda yaşamak bu amaca ulaşamamak bile yapılabilecek en değerli iştir.

KAYNAKÇA

- Baudouin, J. (2003). *Karl Popper*. (Çev. Bülent Gözkan), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökberk, Macit., *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, 15. Basım, İstanbul, 2004.
- Deleuze, G. – Guattari, F., *Felsefe Nedir?*, (Çev. Turhan Ilgaz), YKY, 6. Baskı, İstanbul, 2001.
- Kant, I. (1993). *Arı Usun Eleştirisi*. (Çev. Aziz Yardımlı). İdea, İstanbul.
- Kant, I. (1983)[1784b] *Aydınlanma Nedir?* (Çev. N. Bozkurt), Felsefe Yazıları.
- Magee, B. (1993). *Karl Popper'in bilim felsefesi ve siyaset kuramı*. (Çev. Mete Tuncay), İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Platon., *Phaidon*, Çev. Hamdi Ragıp Atademir, Kemal Yetkin, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2001.
- Platon., *Menon*, Çev. Ahmet Cevizci, Sentez Yayıncılık, Bursa, 2007.
- Popper, K. (1965). Preface to the English edition, 1958, içinde (ss. 10-15) *The logic of scientific discovery*, fourth impression. London: Hutchinson of London.
- Popper, K. (1968). Truth, rationality, and the growth of scientific knowledge, içinde (ss.

250-325) *Conjectures and refutations*. London: Routledge and Kegan Paul.

Popper, K. (1972). *Objective knowledge*. London: Oxford.

Popper, K. (2005a). *Bilimsel araştırmanın mantığı*. (Çev. İlknur Aka İbrahim Turan), 3. Basım, İstanbul: YKY.

Popper, K. (2005b). *Hayat Problem Çözmektir*, (Çev. Ali Nalbant), Yapı Kredi Yayınları: İstanbul

Popper, K. (2005c). *Daha iyi bir dünya arayışı*. (Çev. İlknur Aka), İstanbul: YKY.

Popper, K. (2006). *Bitmeyen arayış: bir entelektüelin yaşam öyküsü*. (Çev. Mustafa Acar), İstanbul: Plato Yayıncılık.

Popper, K. (2010a). *Açık toplum ve düşmanları I. Cilt Platon*. (Çev. Mete Tuncay.), 4. Basım. İstanbul: Liberte Yayınları.

Popper, K. (2010b). *Açık toplum ve düşmanları II. Cilt Hegel, Marx ve sonrası*. (Çev. Mete Tuncay.), 4. Basım. İstanbul: Liberte Yayınları.

Schilpp, P. A. (1974). *The philosophy of Karl Popper*. V.I. Laselle, IIIiopen Court.

4. BÖLÜM

NİTELİKLER ARASINDA YAPILAN AYRIMIN SERÜVENİ: JOHN LOCKE, GEORGE BERKELEY VE DAVID HUME

Sercan PALAVAN

Ankara Üniversitesi, Bilim Tarihi Doktora Öğrencisi

bysercanpalavan5@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2657-7214

GİRİŞ

Bilgi sorunu, bilginin kaynağı ve bilginin sınırı gibi konular felsefe tarihinin ilk dönemlerinden itibaren önemli tartışmalar içerisinde yer alır. Çoğu filozof, bilginin ne olduğu, nesnelere arasındaki bağlantının doğası ve bu bağlantı sonucunda oluştuğunu varsaydığımız yargının yapısını, nesnenin doğru bir şekilde tanımlanıp tanımlanmadığı veya yargılarımız arasında tutarlılığın nasıl sağlanacağı gibi problemleri araştırır.

En genel haliyle bilgi, özne ile nesne arasında kurulan ilişkiye dayanır. Yani, bilginin konusunu, bilme yetisine sahip özne ile bilinmeye açık nesne arasındaki

etkileşim oluşturur. Dolayısıyla bilen özne, bilginin *kurucusu* veya *yapıcısıdır*. Tam olarak bu nokta, epistemolojik problemlerin zemininde yer alır. Çünkü bu problemlerin içeriğinde şunlar yer alır: Bilen özne, bilgiyi nasıl kurar? Bilen özne için bilmeye değer olan şey nedir? Neye bilgi diyoruz? Değindiğimiz bu sorular, doğa filozofları olarak adlandırdığımız düşünürlerden itibaren irdelenir. Antik yunan dünyasında Platon, “Theaitetos” diyalogunda bilginin kaynağını sorgulayarak bu kaynağın zihinsel bir şey olduğunu düşünür. Aristoteles, zihin dışında bulunan nesne ile zihinde bulunan kategorilerin uyum içerisinde olması durumunda nesnel bir bilginin üretilebileceğini öne sürer. Çünkü ona göre zihin dışında bulunan nesne ile zihin benzer kategorilere sahiptir. Birbirinden farklı olan bu iki unsurun birlikte hareket etmesi bilgi dediğimiz sürecin başlamasına olanak tanır.

Dikkat edilecek olursa, gerek Platon’da, gerekse Aristoteles’te bilgi edinme sürecinde sezgi son derece önemlidir. Yalnız bu sezgi, Platon’da zihinsel, Aristoteles’te ise deneyseldir. Bilgi edinme sürecinde Platon, zihinsel sezginin önemini vurgulamış olması akılcılık (rasyonalizm) akımının; Aristoteles ise algının ön planda olduğuna dikkat çekmesi, deneyimcilik (ampirizm) akımının çıkış noktası olarak kabul edilebilir. Hatta öyle ki, “deneysel sezginin önemini vurgulamış olması nedeniyle, Aristoteles’i, Locke’un öncüsü olarak saymak mümkündür” (Öktem, 2003: 135).

Değinen her iki akımın ortak noktası bilginin olanaklı olduğunu kabul etmeleri iken, bilginin kaynağı, oluşumu ve sınırları konusunda tamamen karşıt koşullarda konumlanırlar. Açıkçası, her iki akımın zıt kutuplarda yer almasının önemli nedenlerinden biri, bilginin kaynağı ve oluşumu hakkındaki öne sürdükleri argümanların içeriğidir. Şöyle ki, rasyonalist bakış açısı “doğuştan gelen” bir bilgi epistemolojisi kurarken, ampirist bakış açısı “sonradan oluşan”, “deneyim” temelli bir yaklaşım benimser.

Deneyim temelli bir yaklaşım, doğrudan, algılarımıza dayanır. Öyle ki, özne, çevresinde olup bitenleri algı kapasiteleri aracılığıyla tanımlamaya, anlamaya ve açıklamaya çalışır. Böyle bir durumda algıların kendilerine ait özellikler olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte, nesnelere kendilerine ait niteliklerinin olup olmadığı sorgulanabilir. Böyle bir sorgulamayı yapan ve niteliksel ayrıma yönelik görüşlerini belirten düşünürler arasında deneyimci düşünürler (Locke, Berkeley, Hume) de yer almaktadır. Deneyimci düşünürler, nesnelere arasındaki ilişki hakkında argüman geliştiren, bilme sürecine etkin bir rol oynayan nesnelere yapısını ve işlevini göz önünde bulunduran deneyim temelli düşünce-

ler geliştirdiler.

Deneyimci düşünürlerin savunduğu ampirizm akımı bilginin biricik kaynağının deneyim; yani, duyu tecrübesi olduğunu savunurlar. Bilginin kaynağının “duyum” olduğunu kabul ettiğimizde ise, nesne ile özne arasındaki ilişkiyi sağlam bir zemin üzerinde karakterize etmek, güçleşebilir. Çünkü “duyum” söz konusu olduğunda, öznel devreye girer. Öznel deneyim üzerinden nesnel bir bilgi inşa etmek, çelişkili bir durum gibi görünmektedir. Ek olarak, duyum üzerinde üretilecek olan bilginin mutlaklığı veya kesinliği felsefe tarihi boyunca problemlili bir bakış açısı olarak görülür. Bu bakış açısı duyum temelli nesnel bilginin güvenilirliğinin sorgulanması anlamına gelir. Bu yüzden bir çok düşünür, duyu bilgisi temelli bir argüman geliştirmekten kaçınır.

İlgili çelişkinin ve problemin farkında olan ampirizmin öncü isimlerinden Locke, üzerinde nesnel bir bilgi üreteceğimiz nesnelere birtakım özelliklere göre sınıflandırır. Bu sınıflandırma, nesnenin kendine özgü özelliklerini içeren birincil nitelikler ve nesneye sonradan kattığımız ikincil niteliklere dayanır. Kendi görüşlerini temellendirmek için yaptığı bu girişim, düşüncesi içerisinde bir bütünlük kazanmış olmasına rağmen ardıl düşünürler tarafından sıkı bir eleştiriye uğrar.

Ele aldığımız bu incelemede Locke’un nitelikler arasında yaptığı ayrıma ve niteliksel ayrımın olası problemlerine yer vereceğiz. Ardından ampirizmin önemli temsilcilerinden olan Berkeley ve Hume’un ilgili konu üzerinde eleştirilerine ve katkılarına değineceğiz. Böyle bir inceleme bir taraftan niteliksel ayrımın çıkış noktasını kavramak, bir taraftan da ilgili sınıflandırmanın düşünürler arasında nasıl bir tartışma oluşturduğuna tanık olmak açısından önemli olacaktır.

1. JOHN LOCKE VE NİTELİKSEL AYRIMI

Aydınlanma döneminin kurucu filozoflardan olan John Locke (1632-1704), bilgi kuramına yönelik düşüncelerini *An Essay Concerning Human Understanding* (İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme) adlı eserinde serimler. Eserin ana konusunu bilginin olanaklılığı üzerinde sorgulamalar, bilginin kökeni, sınırları ve kesinliğine yönelik incelemeler oluşturur. Bu eser, temel olarak bilginin kaynağını ve sınırlarını “düşünce” veya “akıl” (ya da zihin) üzerinden karakterize etmeye çalışan düşünürlerle karşı yoğun bir eleştiri içerir.

Bu eleştirisinin zemininde ise bilginin kaynağı hakkındaki görüşü yer alır. Locke, bilginin biricik kaynağını, dış deney (duyum; sensation) ve iç deney (dü-

şünce; reflection) olmak üzere ikiye ayırır. Dış deneyin içeriğini, zihnin dışında kalan algıya açık olan nesnelere oluşturur. Tikel halde bulunan nesnelere algılanma potansiyeli (veya gücü) aracılığıyla zihin üzerinde etkide bulunurlar. Bu etki aracılığıyla sert, yumuşak, ekşi, tatlı, siyah, beyaz gibi niteliklerin idesini elde ederiz. Locke, değinilen ideaların oluşum izlenmesini şu şekilde belirtir: "... zihne duyuların iletildiğini söylerken, duyuların dışsal nesnelere zihne, oradan o algıları üreten şeyleri ürettiklerini söylemek istiyorum" (Locke, 2013: 98). Dolayısıyla, zihin nesnelere gelen duyular üzerinde çeşitli işlemler yaparak bu tür ideleri oluşturur. Diğer taraftan iç deneyim, zihnimizin sahip olduğu ideler üzerinde yaptığı işlemlere dayanır. İç deneyime konu olan kavramlara şunlar örnek verilebilir: Algılama, ayırt etme, düşünme, anlama, kıyas yapma gibi. Locke iç deneyimin özelliğini şöyle aktarır: "...zihnimizin kendi içindeki işlemleri, bütün idelerimizin kendilerinden başladığı biricik kaynaklardır" (Locke, 2013: 99). İki kampa ayırdığımız "deneyim" türünün asıl kaynağı dışsal nesnelere sağlar. Zihnin görevi (ya da en temel özelliği) zihin dışındaki nesnelere üzerinde bir işlem yapmaktır. Zihnin işlem yeteneği, zihnin kendiliğinden sahip olduğu tek özelliktir. Bu özellik aracılığıyla zihin, dış uyarıcıdan gelen algı verisini birtakım işlemlere tabi tutarak ideleri oluşturur.

Locke' a göre -değindiği gibi- tüm soyutlamalarımızın veya idelerimizin kaynağını zihnimizin dışında bulunan örgütlenmemiş nesne grubu oluşturur. Bilginin kaynağı ise bu nesnelere "duyum" aracılığıyla algılanması oluşturur. Fakat böyle bir iddiayı öne sürmek aynı zamanda birtakım tehlikeleri de içinde barındırır. Şöyle ki, düşünce tarihi boyunca duyu organları aracılığıyla elde edilen yargıların yanlışlıklar içerdiği uzunca bir süre tartışılmıştır³. Çünkü duyular algılayanın koşullarına göre farklılık gösterebilir. Ayrıca duyum üzerinde yargıda bulunurken tekil olarak bireyin kendisini referans olarak alırız. Dolayısıyla zihnin dışında bulunan nesnelere hakkında yargıda bulunurken tam olarak nesnenin içsel dinamiğinin söz konusu olup olmadığı konusundaki belirsizliği göz önünde bulundurmalıyız.

Görünen o ki, Locke kendi epistemolojisini sağlam temeller üzerinde karakterize etmek için değinilen tehdittin üstesinden gelmek zorundadır. Durumun farkında olan Locke, duyum aracılığıyla elde edilen yargıların en azından bir kısmını sağlam bir zemin üzerinde inşa etmek için nesnelere nitelikleri arasında ayrım yapar (Bravo, 2008: 60-61). Nitelik, bir şeyin kendine özgü özelliği veya

3 Örneğin septik bir bakış açısına sahip olan Pyrrhon'a göre duyulardan hareketle objektif (nesnel) bir gerçekliğin bilgisine varılamaz. Çünkü duyular, sübjektif (öznel) olup, kişiden kişiye farklılık gösterir.

karakteristik yapısı anlamına gelir. Örneğin, bir kupa bardağının siyah olması veya çalışma masasının dikdörtgen olması, nesnenin nitelikleri arasında yer alır. Ona göre “belirli niteliklerin sadece bizde idea üretme güçleri olmadığını, aslında onlar hakkındaki idealarımıza benzediğini düşünürken; nesnenin diğer nitelikleri, nesnenin yalnızca içimizde idea üretme güçleri olarak var olur” (Priest, 2007: 86). Locke, değinilen ilk türden niteliklere birincil nitelikler, ikinci türden olanlara ise ikincil nitelikler şeklinde isimlendirir. O, birincil niteliklerin özelliklerini şu şekilde belirtir:

Cisim ne durumda bulunursa bulunsun, ondan sonuna dek ayrılmaz olanlardır; cisim bunları, uğradığı bütün başkalaşım ve değişmelerde ve kendisine uygulanan bütün güçlere karşı korur; ve bunlar duyumun, algılanmaya yeterli oylumu olan her özdek parçasında her zaman bulunan niteliklerdir; bunlar... katılık, uzam, şekil, hareket ya da durgunluk ve sayı nitelikleridir (Locke, 2013: 121).

Bir nesnenin uzamı sahip olduğu boyutudur, biçimi ise şeklini oluşturur. Değinilen bu temel nitelikler, nesnenin kendine özgü özellikleridir. Dışarıdan bir müdahale olmaksızın tüm nesnelere birincil niteliklere sahiptir. Şöyle ki: “bir nesne algılanıp algılanmadığına bakılmaksızın hareket halindedir veya durağan haldedir ve eğer bazı fiziksel nesnelere varsa, o nesnelere algılanıp algılanmadığına bakılmaksızın belirli bir sayıda vardır” (Priest, 2007: 87). Dolayısıyla fiziksel bir nesne olmak için birincil niteliklere sahip olmak hem gerekli hem de yeterli bir koşuldur.

Fiziksel bir nesne nasıl bir değişim geçirirse geçirsün, sahip olduğu birincil niteliklerden yoksun olamaz. Çünkü fiziksel bir nesnenin varlığı, birincil niteliklerin varlığıyla özdeştir. Onu çok iyi bilinen bir örneğine yer verelim: “bir buğday tanesini ele alalım ve ikiye bölelim; her bölümün yine katılığı, uzamı, şekli ve hareketliliği vardır... Her bölümün yine de o nitelikleri koruması gerekir” (Locke, 2013: 121). Fiziksel nesnelere sahip oldukları birincil nitelikler aracılığıyla algıya konu olan nesneyi algılarız. Çünkü fiziksel nesne duyum aracılığıyla bazı hareketleri iletir. Bu iletim sonucunda nesne hakkındaki ideamız ortaya çıkar. Dolayısıyla idealarımızın nihai kaynağı zihin dışında bulunan nesnelere.

Birincil nitelikler, rahatlıkla görülebileceği gibi, nesnenin kendi yapısında bulunan özellikleri betimler. Bu niteliklerin yapıları hakiki olarak nesnenin kendisinde vardır ve onlar hakkındaki idealarımız onları oldukları gibi temsil ederler. Diğer taraftan ikincil nitelikler, nesneden bağımsız bir şekilde, öznenin kendisi

referans olarak ortaya çıkar. Bu türden nitelikler aracılığıyla ürettiğimiz yargılar ile nesnelere arasında bir benzerlik yoktur. Locke, bu nitelikleri şu şekilde açıklar:

Renk ve kokular için söylediklerim, tatlar, sesler ve öteki duyulur nitelikler için de söylenmiş sayılabilir; bunlar, onlara yanlılıkla nasıl bir gerçeklik yüklersek yükleyelim, gerçekte nesnelere bulunan bizde değişik duyular üretme gücünden başka bir şey değildir; ve söylediğim gibi, birincil niteliklere, yani parçaların oylum [uzam], şekil, doku ve hareketine bağlıdır (Locke, 2013: 123).

Locke'un açık bir şekilde belirttiği gibi ikincil nitelikler, birincil niteliklere dayanır. Buradan hareketle birincil niteliklerin hem fiziksel nesnelere için hem de ikinci nitelikler için gerekli olduğu söylenebilir. Dolayısıyla nesnenin ikincil niteliklere sahip olması zorunlu değildir. Bu noktada şöyle bir soru sormak makul olabilir: Nasıl oluyor da birincil nitelikler, duyularımız üzerinde etki bırakıyor? Gerçekten de, neden ikincil nitelikler, birincil niteliklere dayanır? Bu soruların odak noktasında ise birincil nitelikler ile ikincil nitelikler arasında kurulacak olan ilişkinin doğası yer almaktadır. Kısaca, nasıl oluyor da birincil nitelikler ile ikincil nitelikler arasında bir bağlantı kuruyoruz. Bu soruları üstesinden gelmek adına Locke, nitelikler arasındaki etkileşimi; yani, aradaki bağlantıyı açıklamak için “güçler” dediği yeni bir nitelik kullanır. O, güçler niteliğini şu şekilde ifade eder:

Cismin birincil nitelikleri nedeniyle onda bulunan ve *başka bir cismin* uzam, şekil, doku ve hareketinde değişme yaparak, onun bizim duyularımızı eskisine göre değişik biçimde etkilemesini sağlayan güçtür. Böylece güneşte mumu ağartan ve ateşte kurşunu eriten bir güç vardır. Bunlara genellikle güçler adı verilir (Locke, 2013: 127).

Genel olarak toparlarsak, nesnelere özellikleri üç tür nitelik taşır. Bunlardan ilki, doğada yalın halde bulunan nesnelere kendine özgü özellikleri olan birincil niteliklerdir. İkincisi, nesnelere algılanması sayesinde bizde oluşan ve nesneye eklediğimiz ikincil niteliklerdir. Nesnelere birincil nitelikleri yardımıyla çeşitli dış duyular üretmesini sağlayan ise güçlerdir. Üçüncü bir nitelik (ya da özellik) olarak karşımıza güçler kavramı çıkar. Kabaca güç, “...nesnelere renklerle olan nedensel ilişkileri kimi dalga boylarındaki ışığı emmek ve gerisini yansıtmak yetileri ile ilgilidir ve Locke'a göre, bu yeti “güç”tür” (Kılıç, 2014: 463).

Bununla birlikte “güçler” adı altında toplanan üçüncü nitelik de birincil ni-

teliklere bağlıdır. Fakat ikincil niteliklerden farkları, kendinden çeşitli yönlerden farklı olan başka bir nesneyi etkileyerek onda belirli yönde bir değişim yaratmalarıdır. Bu değişim, ilgili nesnenin eski konumunu değiştirerek, ona yeni bir içerik kazandırır (Bravo, 2008: 63-64). Özellikle, nitelikler arasında yapılan ayırım ve bu ayırma atfedilen çıkarımın niteliği dönemin koşulları göz önüne alındığında devrim niteliği taşımaktadır. Çünkü Locke'a kadar olan süreçte birçok düşünür⁴, zihnin dışında kalanı; yani, evrenin kendisini özünde renksiz, tatsız, koku-suz ve sessiz olduğunu düşünüyorlardı. Gerçekten de, zihinden bağımsız fiziksel bir evrenin sessiz ve durağan nesnelere hareketinden oluştuğu düşünülüyordu. Evrenin; şekil, boyut ve uzama sahip olan ve bilinçli varlıklara sadece nedensel etkileşim aracılığıyla görünen (ya da kavranan) nesnelere oluştuğu düşüncesi kabul edilirdi. Fakat on yedinci yüzyıl bilimsel devrimleri ve Locke'un niteliksel ayırımı hakkında yorumları aracılığıyla çarpıcı bir şekilde nesnenin akıldan daha gerçek olduğu görüşü öne sürüldü (Priest, 2007: 91).

Bununla birlikte Locke'un ilgili savunmalarından yola çıkarak, onun dış dünya ve fiziksel nesnelere hakkındaki düşüncelerini de somutlaştırabiliriz. Şöyle ki, niteliksel ayırma ait özelliklerden yola çıkarak, onun ikili bir ayırım üzerinden fiziksel nesnelere kurgulayan düşünürler⁵ ile aynı düzlemde olduğu söylenebilir. Çünkü fiziksel bir nesneye ait nitelikler yukarıda vurgulandığı gibi o nesneye içkindir; yani, bir nesne algılsın ya da algılanmasın hareket halinde veya hareketsizdir. Dolayısıyla algıdan bağımsız olarak fiziksel bir nesnenin kendine ait niteliklerinden bahsetmek, bu nesnenin öznenin bağımsız varlığını kabullenmek anlamına gelir. Locke'un ikili ilişki üzerinde karakterize ettiği epistemolojik bağlamın zemininde onun niteliklere yönelik çıkarımları yer almaktadır (Priest, 2007: 87).

Bununla birlikte, Locke'a ait argümanların içerisinde birçok problemler yer almaktadır. Bu problemleri ele aldığımız inceleme doğrultusunda iki gruba ayırabiliriz. İlki, birincil nitelikler ile ikincil nitelikler ya da güçler arasındaki ayırım ile ilgilidir. Her ne kadar Locke, nitelikler arasında keskin bir ayırım yapsa da bu ayırımı yaparken öne sürdüğü argümanlar problemlidir. Çünkü soru, gerçekten böyle bir ayırımın yapılabileceği sorusudur. İkincisi, nitelikler arasındaki ilişkiye dayanan bağlantıyla (nedensellik) ilgilidir.

Locke'un nedensel bağlantı hakkında söylediklerini betimlemek adına bir

4 Galileo, Descartes, Boyle ve Newton gibi.

5 Burada özellikle Locke'un çağdaşı sayılan Descartes'e bir gönderme vardır. Hatırlanacağı gibi Descartes zihin-madde ikiliğini savunan düalist bir düşünürdür. Bu konu özelinde Locke üzerinde bir etkiye sahiptir.

sembolleştirme işlemi yapalım. Birincil nitelikleri taşıyan bir şeye *C* diyelim. *C*, fiziki bir nesne olarak doğada bulunsun. Daha sonra *C*, potansiyel olarak, anlık tarafından fark edilsin. Nesnede *içkin* olarak bulunan güç aracılığıyla ortaya çıkan bu fark edilmeye (veya belirlenime) *E* diyelim. Şimdi, *C* ve *E* arasında nasıl bir ilişki söz konusudur? Locke’a göre açık bir şekilde *E*’nin nedeni *C*’dir. Locke’un nedensellik bağlantısı hakkındaki düşüncelerini yukarıdaki semboleştirme aracılığıyla ifade edebiliriz. Fakat semboller arasındaki ilişkinin hakiki bir şekilde var olduğundan nasıl emin olabiliriz. Yani, nedensellik bağlantısının doğası nedir? Locke birincil nitelikler aracılığıyla nedensellik bağlantısını karakterize eder. Ancak böyle bir bağlantının doğasına yönelik hiçbir duyuma sahip olmadığımızı da ekler.

Özellikle yer verdiğimiz bu iki problem ardıl düşünürler üzerinde derin bir etki bırakır. Hem Berkeley hem de Hume değinilen problemleri açıklığa kavuşturmak adına yeni bir epistemolojik kurgu inşa etmeye çalışırlar. Öyle ki, Berkeley işe nitelikler arasında yapılan ayrımı eleştirmekle başlar. Hume ise niteliksel ayrıma farklı bir bakış açısından ele alır ve nedensellik bağlantısına yönelik en ciddi eleştiriyi yapar. Değinilen soruların ardıl düşünürler tarafından nasıl ele alındığına ve ne gibi çözümler yapıldığına yer verelim. Ayrıca yeri geldikçe düşünürlerin fiziksel nesnelere hakkındaki düşüncelerini inceleyelim. Böyle bir incelemeye Locke’un önemli bir takipçisi olan Berkeley ile başlamak yerinde olacaktır.

2. GEORGE BERKELEY VE NİTELİKSEL AYRIMA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Ampirizm akımının önemli bir temsilcisi de George Berkeley’dir (1685-1753). Berkeley’in epistemolojik bakış açısının çıkış noktası, hiç şüphesiz, Locke’un “İnsan anlığı üzerine bir deneme” adlı yapıtıdır. Özellikle Berkeley, Locke’un doyurucu bir şekilde açıklamakta yetersiz kaldığı birincil nitelikler ile ikincil nitelikler arasındaki ilişki ve nedensellik bağlantısı gibi konular üzerinde detaylı bir inceleme yapar. Bu inceleme, çoğunlukla eleştirel düzeydedir ve onun epistemolojik bakış açısını yansıtır. Berkeley’in düşüncelerini kaleme almış olduğu *İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine* adlı eserlerinde ve diğer çalışmalarında görmek mümkündür.

Berkeley düşüncesini Locke'un şu argümanları üzerine inşa eder: Locke'a göre nesne, katılık, şekil veya uzam gibi niteliklere kendiliğinden sahiptir; diğer bazı nitelikler ise, kaynağı nesnede olan ancak zihin aracılığıyla oluşan idelerdir; aktarıldığı gibi bunlar: tat, koku, soğukluk gibi niteliklerdir. Bu türden niteliklerin duyumun alanına girmesi için duyu organlarının kapısını çalması gerekir. Locke'un bu düşüncesinden çıkan sonuç ise birincil nitelikler özellikleri gereği nesnenin doğasına ait iken, ikincil nitelikler özellikleri itibari ile onları algılayacak bir öznenin varlığına bağlıdır. Dolayısıyla Locke'a göre birincil nitelikler dış dünyayı *olduğu gibi* yansıtır.

Değinilen tümceler ışığında Berkeley, Locke'a karşı konumlanan eleştirisini isim vermeden aşağıdaki gibi betimler:

Birincil ve ikincil nitelikleri birbirinden ayıranlar var. Onlara göre uzam, beti, devinim, devinimsizlik, katılık ya da geçirmezlik ve sayı birincil; renk, ses, tat ve benzerleri gibi tüm diğer duyulur nitelikler de ikincil niteliklerdir. Böyle düşünenler ikincil niteliklerden edindiğimiz ideaların zihin olmaksızın ya da algılanmaksızın var olan bir şeyin benzerleri olmadığını kabul ediyorlar (Berkeley, 1996: 40).

Berkeley, değinilen alıntıda, Locke'un nitelikler arasında kesin çizgilerle yapmış olduğu ayırmadan hareketle ilgili argümana itiraz eder. Aslında bu itirazın zemininde birincil niteliklere yönelik argümanlar yer almaktadır. Çünkü Berkeley, ikincil nitelikler konusunda Locke'un söylediklerine katılmaktadır. O, ikincil niteliklere ait özelliklerin ya da idelerin zihin aracılığıyla oluştuğu konusunda Locke ile hemfikirdir. Ancak diğer taraftan, zihnin dışında zihnimizdeki idelere benzeyen ya da bu idelerle uyum içerisinde olan herhangi bir şeyin varlığını reddeder.

Berkeley'in keskin eleştiri ise tamda bu noktada devreye girer. Ona göre zihnimizin dışında Locke'un varsaydığı gibi *kendine özgü* bir şey yoktur. Dolayısıyla doğanın kendisini yansıttığını düşündüğümüz herhangi bir nitelik de yoktur. Locke'un düşüncesinde yer alan öznenin varlığından bağımsız olarak doğada kendinden var olan nesne ya da bu nesnenin kendini algıya gösterme gücü gibi argümanlar, Berkeley'in şiddetli itirazı ile karşı karşıyadır. Berkeley'in bu itirazı onun Locke'dan farklı bir bakış açısıyla nesnelere ele aldığı anlamına gelmektedir. Aslında yaptığı maddi tözün varlığını, ya da idelerin sözde kaynağını reddetmektir (Bravo, 2008: 70). Böyle bir karşı çıkış, birincil niteliklerin üzerinde durduğu zeminin sarsılması anlamına gelir. Kolayca hatırlanacağı gibi, birincil nitelikler zihinden bağımsız bir

yapıya sahiptir. Ancak Berkeley'e göre zihinden bağımsız bir yapı yoktur. Birincil niteliklerde ikincil nitelikler gibi zihin tarafından üretilir.

Berkeley itirazını şu şekilde ifade eder:

Söylediklerine göre ikincil nitelikler özdek parçacıkları arasındaki büyüklük, doku ve devinim farklarına bağlı olarak ortaya çıkan ve yalnızca zihinde var olan duyumlardır. Bunu ayrıksız tanımlayabilecekleri, kuşku duyulamayacak bir doğruluk sayarlar. İmdi, eğer bu özgün niteliklerin diğer duyulur niteliklerle ayrılmayacak bir biçimde birleşmiş oldukları, diğer duyulur niteliklerden düşüncede bile soyutlanamayacakları kesinse, yalnızca zihinde var oldukları sonucuna kolayca varılır. Yine de herkes bir cismin uzamıyla devinimini, geri kalan bütün duyulur nitelikleri bir yana bırakarak herhangi bir düşünsel soyutlama yoluyla göz önüne getirmeye çalışsın. Ben uzamlı ve devindirilen bir cismin ideasını oluşturmaya gücümün yetmediğini, bu cisme uzam ve devinimle birlikte yalnızca zihinde var olduğu kabul edilen renk ya da başka bir duyulur niteliği de yüklemem gerektiğini apaçık görüyorum. Kısacası, bütün diğer niteliklerden soyutlanmış uzam, beti ve devinim ideaları kavranabilir şeyler değildirler. O halde, diğer duyulur nitelikler neredeyse bunlar da orada, yani zihinde olmalıdırlar (Berkeley, 1996: 41-42).

Berkeley, Locke'un ikili nesne ayırımından farklı olarak, birincil niteliklerin kendine özgü yapısını reddeder. Tıpkı ikincil niteliklerde olduğu gibi nesneye ait tüm özellikler zihinsel algılardan ibarettir. Böyle bir çıkarımın ima ettiği şey şudur: İkincil niteliklerden soyutlanmış bir nesnenin algılanması olanaklı değildir. Locke, ikincil nitelikleri birinci nitelikler üzerinde inşa ederken, Berkeley, birincil nitelikleri ikincil nitelikler üzerinden karakterize eder.

Bu karakterize etme işlemi için Berkeley'in sahip olduğu çok iyi bir argüman vardır. Aslında bu argüman doğrudan Locke'un düşüncesinde yer alır. Şöyle ki, Locke, bir nesne olmadan ya da birincil nitelikler olmadan ikincil niteliklerin elde edilemeyeceğini öne sürer. Böyle bir düşünce, öznenin bağımsız bir fiziksel nesnenin ontolojik varlığını zorunlu kılar. Locke'a göre bu türden nesnelere üzerinden bilgimizi genişletebiliriz. Kısacası, nesne olmadan ikincil nitelikler elde edilemez. Ancak Berkeley, fiziksel bir nesne olmadan bile Locke'un ikincil niteliklerinin oluşabileceğine vurgu yapar. Fiziksel bir nesne olmaksızın içimizde ses ya da düşünce üretmemiz en azından mantıksal olarak mümkündür. Aslında Berkeley "kendi idealist ampirizm versiyonunda bu mantıksal olasılığı kullanır" (Priest, 2007: 90).

Ana hatları ile değerlendirdiğimizde Berkeley'in epistemolojik bakış açısını yukarıda yer verilen mantıksal olasılık oluşturur. Çünkü O, maddi temelli bir tözün ya da yukarıdaki ifadelerle aktaracak olursak, öznenen bağımsız bir fiziksel nesnenin gerçekliğini reddeder. Onun bu itirazının önemli bir yansıması da öznenen bağımsız bir dış dünyanın varlığı hakkında şüpheli bir pozisyonda yer almasına aracılık eder. Fakat bu şüpheli pozisyon Hume'cu anlamda bir şüphe değildir. Daha doğrusu, Berkeley evrendeki bazı varsayımların temel olduğunu ve onlardan şüphe etmenin anlamsız olacağını düşünür.

Peki, Berkeley, böyle bir çıkarımı işlevsel hale nasıl getirir? Kolayca hatırlanabileceği gibi Locke, birincil nitelikler üzerinde epistemolojik bakış açısı sunarak doğadaki fiziksel nesnelerin konumlarını sağlamlaştırdı. Locke'un aksine Berkeley, ikincil nitelikler olmadan nesnenin soyutlanma yoluyla algılanıp algılanmayacağını sorgulamamızı ister. Ona göre, aslında, böyle bir sorgulama bile birincil niteliklerin olmadığına önemli bir kanıttır. Dolayısıyla, ikincil nitelikler olmadan, birincil niteliklere ait özellikler kavranamaz. Netice olarak ikincil nitelikler kadar birincil nitelikler de öznenin içinde bulunduğu koşullara bağlıdır (Altınörs, 2020:25).

Böyle bir sonuç, Locke'un düşünceleri arasında bir problem olarak kalan "güçler" argümanını da sorun olmaktan çıkar. Hatırlanacak olursa Locke, birincil niteliklerin sahip olduğu güçler aracılığıyla öznenen etkiler bıraktığını düşünür. Fakat bu güçler, öznenen için bilinmez bir gizemdir. Berkeley, nitelikler arasında yapılan ayrımı zihne indirerek, nesneyi bu güçlere başvurmadan açıklamaya çalışır. Böyle bir girişim sayesinde "güçler" argümanının gizemi ortadan kalkmış olur. Berkeley, bu durumu şöyle açıklar: "İdeaların kendileri de parçaları da yalnızca zihinde var olurlar, buradan onlarda algılanandan başka bir şey bulunmadığı sonucu çıkar; ideaları inceleyen, bunlar ister duyu, ister düşünce ideası olsunlar, onlarda güç ya da etkinlik göremeyecektir; öyleyse idealarda böyle şeyler yoktur" (Berkeley, 1996: 50). Çünkü birincil nitelikler de öznenin ürettiği idelerdir. Ayrıca, Berkeley, açık bir şekilde ne kadar çabalarsak çabalayalım ikincil niteliklerin belirtisi olmadan birincil niteliklerin zihinde canlandırılmayacağını vurgu yapar.

Berkeley'in nitelikler arasındaki ayrımı ortadan kaldırması, aynı zamanda nitelikler arasındaki ayrım ile doğrudan bağlantılı olan nedensellik bağlantısının yeniden yorumlanmasını anlamına gelir. Locke, kabaca, birincil niteliklere neden, onlara bağlı algı türü olan ikincil niteliklere de etki, der. Ancak Berkeley'e göre böyle bir çıkarım olanaklı değildir. Çünkü: "İkincil nitelikleri ancak birincil

niteliklere, birincil nitelikleri de ancak ikincil niteliklere bağlı olarak algılayabilir ya da zihnimizde canlandırabiliriz” (Bravo, 2008: 73).

İfade edilenlerden hareketle, şöyle bir sembolleştirme iki düşünürün bakış açısını temsil edebilir. Locke’un öne sürdüğü ve nedensellik ilişkisinin dayanağı olan özelliklere; yani, birincil niteliklere C , diyelim. Birinci niteliklerin neden olduğu; yani, algılarımız tarafından fark edilen etkiye E , diyelim.

Locke’a göre;

- a) C varsa E vardır, ya da
- b) C , E ’nin nedensel gücüdür.

Diğer taraftan Berkeley’e göre C ve E arasında bir nedensellik ilişkisi tasarlanamaz. Çünkü C ve E zamansal ve mekânsal olarak aynı şeydir. Aynı şey olarak bir gerçekliğe sahip olunan bu nesnelere, bir öznenin varlığı ya da özneye bağlı olduğu koşulda algılanabilir. Bu ek koşula X diyelim.

Bu durumda Berkeley’e göre ilişki şu forma dönüşür:

- a) X varsa $[CE]$ ⁶ vardır ya da
- b) X , $[CE]$ ’nin nedenidir.

Bu sembolleştirme, birincil niteliklerin mantıksal olarak ikincil niteliklere bağlı olduğunu, bu bağlantının ise zihne bağlı olduğunu ortaya çıkarır. Ayrıca, algılayanın koşullarına göre nesnenin bir özellik kazandığına işaret eder. Nesne hakkındaki yargılarımızın nesnel ve algılayan zihinden bağımsız olmadığını, ancak ve ancak öznel ve zihne bağlı bir yargı olduğunu gösterir. Açıkçası buradan birincil niteliklerin de ikincil nitelikler gibi göreceli olduğu sonucu çıkar. Çünkü örneğin, nesnelere, algılayanın durumuna bağlı olarak sıcak ya da soğuk, hareketli ya da hareketsiz, açık ya da koyu görünebilir. Böyle bir öncül, bizi, birincil niteliklerin, onları algılayan öznenin bağımsız olarak var olamayacağı sonucuna ulaştırır (Priest, 2007: 120-121). Aynı zamanda böyle bir sonuç aracılığıyla Berkeley’in dış dünya ya da fiziksel nesne hakkındaki düşüncesi de ortaya çıkar. Şöyle ki, zihnin dışında kendine özgü olarak nitelendirilebileceğimiz veya zihinden bağımsız bir maddi töz ya da fiziksel bir nesne yoktur.

Berkeley, Locke’un niteliksel ayrımından hareket ederek birincil niteliklerin kendine özgü özellikleri olduğu düşüncesinin temellerini sarsar. Artık elimizde nesnelere doğal yapısından ziyade onları algılayan zihin vardır. O, idelerin zi-

6 C ve E ’nin zamansal ve mekânsal birlikteliği köşeli parantez ile gösterilmektedir.

hinde, niteliklerin ise nesnede olduğu bir düşünceyi eleştirerek, niteliklerin de tıpkı ideler gibi zihinde olduğunu söyler⁷. Kendi idealist ampirizm versiyonunu bu mantıksal olasılık üzerinde kurar. Berkeley, niteliksel ayırmadan geriye kalan problemleri her iki niteliği birleştirerek yeni bir öneri sürer. Bu öneri aynı zamanda nedensellik ilişkisinin de yeniden yorumlanması anlamına gelmektedir. Fakat fiziksel nesnelere arasındaki ilişkinin doğası ve zihnin işlevselliği geleneğin takipçisi olan Hume'un da dikkatini çeker. Hume için de öncelikli işlerden biri değinilen problemlerin üstesinden gelmektir. Bu doğrultuda, Hume tarafından geliştirilen argümanlara yer verelim.

3. DAVID HUME VE NİTELİKSEL AYRIMA YENİ BİR BAKIŞ

Ampirizm akımının önemli bir temsilcisi olan David Hume (1711-1776), geliştirmiş olduğu argümanlar aracılığıyla kendinden sonraki epistemolojik bakış açısını doğrudan etkileyen önemli bir düşünürdür. O, Locke'un argümanlarını doğrudan eleştirmez fakat öne sürdüğü düşünceler çeşitli noktalarda ampirizm akımının içinde yeni bir modelin gelişmesine aracılık eder. Özellikle nedensellik bağlantısı hakkındaki argümanları son derece derin bir analizin ürünüdür. Öte yandan, başlığımız kapsamında değerlendirecek olursak Hume, doğrudan nitelikler arasında yapılan ayırım hakkında doğrudan bir açıklama yapmaz. Aslında böyle bir açıklamaya girişmemesinin önemli bir nedeni de Berkeley'in geliştirdiği argümandır. Çünkü Berkeley'in nitelikler arasındaki ayırma yönelik yaptığı eleştiri o kadar keskindir ki niteliksel ayırma yönelik yeni bir argüman -en azından doğrudan- geliştirilmediği görülmektedir.

Gerçekten de ampirizm geleneğinin önemli temsilcilerinden bir olan Hume da doğrudan birincil ve ikincil nitelikler arasındaki ayırma yönelik herhangi bir argüman öne sürmez. Ancak Hume, nitelikler arasındaki ayırma yönelik tartışmaya katılmamasına rağmen öne sürdüğü iddialardan hareketle konu ile ilgili tavrını ifade etmeye çalışır. Öncelikle Hume, konu hakkındaki görüşlerini çoğunlukla *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma* adlı eserinde serimlemeye çalışır. Özellikle değinilen eserinden yola çıkarak Hume'un nitelikler arasındaki ayırım ile ilgili düşüncelerini varsayıma dayalı bir şekilde ortaya çıkarabiliriz. Böyle bir çıkarım yapmak için Hume'un epistemolojik bakış açısına yer vermek faydalı olacaktır.

7 Bununla birlikte, Berkeley'in niteliksel ayırım hakkındaki düşünceleri fiziksel nesnelere konu hakkında ilginç bir soruyu gündeme getirir: Doğada bulunan özellikler (eğer varsa) özneye mi yoksa nesnenin kendisine mi aittir?

Hume, Locke'un birincil ve ikincil nitelikleri arasında yaptığı ayrıma yer vermeden, Berkeley'in eleştirel tutumunu göz önünde bulundurarak, bütün algılarımızın kaynağını iki tür sınıfa indirger. Algılarımızın daha az güçlü ve canlı olanına düşünceler, tasarımlar ya da idealar, daha canlı olan algılarımıza ise izlenim der. İzlenimler, "...işittiğimiz, gördüğümüz, hissettiğimiz, sevdiğimiz veya nefret ettiğimiz, arzuladığımız veya istediğimiz andaki algılardır" (Hume, [1748]1976: 14). Bu algılar, duyum ile yakından ilgilidir. Diğer düşünürlerde olduğu gibi Hume da bir duyu kaybının yaşanması durumunda, o duyu ile ilgili olan ideanın ortaya çıkmayacağını düşünür. Bununla birlikte, Locke, idelerin zihinde niteliklerin ise nesne olduğuna yönelik bir ayırım yaparken, Hume, bu ayırımın yerine izlenim temelli bir açıklama yapar. Ona göre, her türlü ideanın kaynağı izlenimdir. İzlenim ise nesnenin kendine ait niteliklerini değil, bizim nesnelere hakkında edindiğimiz duyu verileridir. İzlenim aracılığıyla gelen veri, zihinde bir takım işlemlerden geçerek bir ide oluşturur. İzlenilen bu yol, çıkarımlarımızın yapısını verir. Dolayısıyla, elimizde olan nesnenin kendine özgü niteliklerinden ziyade nesne algısına yönelik oluşturduğumuz algının bağlamıdır. Elbette, böyle bir açıklama birincil niteliklerin konumu; yani, bizim dışımızda doğada kendine özgü özellikleri olan bir nesnenin varlığına karşı çıkmaktadır.

Bu noktada Hume'un fiziksel nesnelere hakkındaki düşüncelerine yer vermek faydalı olacaktır. Öncelikle Hume, fiziksel nesnelere yönelik ifade edilen sorunun kökünü değiştirerek konu ile ilgili sorgulamasına başlar. Hatırlanacağı gibi önceki düşünürlerin üzerinde durduğu soru öznenin bağımsız bir fiziksel nesnenin olup olmadığıdır. Hume ise ilgili soruda değişiklik yaparak şunu sorgular: 'Fiziksel nesnelere var olduğuna ve aynı şekilde varlıklarını koruyacaklarına yönelik inancımızın kaynağı nedir?'. Bu sorunun ayrı bir görünümü de böyle bir inancı nasıl temellendirebiliriz sorusu olabilir. Hume'un kendi perspektifinden bu sorulara şu şekilde cevap vermektedir:

Bir nesnenin ayrı bir varlığı varsa, o zaman sürekliliği vardır ve sürekliliği varsa, ayrı bir varlığı vardır. Bununla birlikte, sürekliliği onun ayrı bir varlığı değildir. [Bu düşüncesinden hareketle] Hume, fiziksel nesnelere var olduğu, sürekli olduğu ve algılarımızdan farklı olduğu [üzerine] bilinen üç varsayımsal aracın olduğunu düşünür: duyu, akıl, hayal gücü (Priest, 2007: 150).

Hume değinilen üç farklı durumu sırasıyla inceler. İlk olarak, duyular fiziksel bir nesnenin sürekliliğini karakterize edemez. Duyuların özelliklerini sorgu-

ladığımızda böyle bir karakterize etme sürecine dâhil olamayacağı açıktır. Aksi durumda mantıksal bir olanaksız durum ile karşı karşıya kalabiliriz. Çünkü duyu verilerimiz yanılsamalar içerebilir ve bu yanılsamaları gerçeklik olarak değerlendirebiliriz. İkinci olarak, akıl aracılığıyla da fiziksel nesnelerin varlığını veya sürekliliğini kanıtlayamayız. Elbette, bir takım çıkarımları akıl aracılığıyla yaparız. Öyle ki, bu akıl yürütmeler, nesne ile idea arasında bir ayrım yapmamıza olanak tanır. Ancak aklın yaptığı, bir takım kıyaslamalar yaparak ya da öncül bir takım varsayımlarda bulunarak bir nesnenin varlığından diğerini çıkartmaktır. Böyle bir kıyasın zemininde ise tutarlı bir argüman yoktur. Dolayısıyla fiziksel nesnenin varlığına yönelik elimizde kalan son seçenektir. Üçüncü olarak, fiziksel bir nesnenin sadece varlığını değil aynı zamanda sürekli olduğunu düşünmemiz bir varsayımdan ibarettir. Bu varsayımın teme argümanı hayal gücüne dayanır. Çünkü hayal gücü algılarımızın sınır noktasını aşarak nesnelere arasındaki ilişkinin varlığını ya da sürekliliğini inşa etmeye devam eder. Böyle bir inşa süreci fiziksel nesnelerin varlığı hakkında bir inanç oluşmasına aracılık eder (Hume 1748'den aktaran Priest: 151-152).

İfade edilenlerden yola çıkarak Hume'un fiziksel nesnelere hakkında söylediklerini şu şekilde özetleyebiliriz: Tutarlı bir gerçekliğe sahip olduğumuz tek şey kendi hakkımızda bildiklerimizdir. Fiziksel nesnelere, izlenimlerin gösterimi için kullanılır. Fiziksel nesnelere söz konusu olduğunda yaptığımız şey, onların sürekli olarak var olduğunu destekleyen felsefi inancı varsaymaktır. Bu varsayımın kurucu unsuru öznenin hayal gücü yeteneğidir. Hayal gücü nesnelere sürekliliğini tamamlamak ve bize bütüncül bir evren sunmak için nesnelere arasındaki boşluğu doldurur. Böyle bir işlev, nesnenin devamlılık içerdiği konusunda bizi ikna eder. Bununla birlikte, Hume'un bu önermelerden hiçbirini kanıtladığını iddia etmediği vurgulanmalıdır. Gerçekten de, fiziksel nesnelere var olduğundan şüphe duymanın sağduyu ile çeliştiğini kabul etse de, açıklamasının tamamı; yani, nesnelere yönelik açıklamaların zemini hakkında hiçbir şeyin olmadığı varsayımıyla tutarlı bir bakış açısı vardır (Priest, 2007: 152). Aynı zamanda fiziksel nesnenin varlığını kurucu bir unsur olarak özneye bağlaması, onun Berkeley ile paylaştığı ortak noktalardan biridir.

Peki, nesnenin kendisinden ziyade sadece duyu verileri varsa onlar üzerinden nasıl işlem yapıyoruz? Ya da ayrı bir sınıf olarak değerlendirdiğimiz idealar, nasıl çalışır? Hume'a göre, "idealar arasında sadece üç bağlantı vardır: benzerlik, zamanda ya da yerde yakınlık ve neden ya da etki" (Hume, [1748]1976: 18). Bu üç bağlantı çağrışım ilkeleri olarak adlandırılır. Aslında Hume, bu sınıflandırma

ile niteliksel özellikleri nesneden alarak zihne yerleştirir. Bu yönüyle Berkeley ile benzerlik göstermektedir. Çünkü Hume da zihin dışında bir nesnenin niteliği hakkında herhangi bir özelliği ya da nesnelere arasında var olduğu düşünülen ilişkiyi bilemeyeceğimizi düşünür.

Böyle bir iddianın temelinde onun dış dünya hakkındaki düşünceleri yer alır. Hume'a göre dış dünyanın varlığına ilişkin açıklamalarımız psikolojik bir özellik taşıır. Ontolojik olarak da dış dünyanın var olup olmadığını bilemeyiz. "Bilim, bize, algılarımız ile bu algıların nesnelere arasında bir fark olduğunu ve algılarımızın bize bağımlı olmalarına karşın nesnelere bizden bağımsız bir şekilde var olduğunu söyler" (Yalçın, 2016: 10). Elbette, böyle bir akıl yürütme bizden bağımsız bir şekilde dış dünyada bulunan şekil, yer kaplama, nüfuz edilemezlik gibi birincil niteliklerin olacağına karşı çıkar. Bu yönüyle değerlendirdiğimizde Hume da birincil ve ikincil niteliklerin birbirinden bağımsız var olamayacağı ve onların sadece zihinde bir arada bulunacağı söyleyerek Berkeley'e katılır.

Birincil ve ikincil nitelikler arasında yapılan ayrımın eleştirilmesi onlar arasında kurulan "güç" ilişkisinin; yani, bir anlamada nedensellik bağlantısının da tekrar değerlendirilmesi anlamına gelir. Hatırlanacağı gibi Berkeley, nedensellik ilişkisini özneye (X) bağlayıp, nitelikleri zihinde bir araya getirmişti. Hume, Berkeley ile benzerlik taşıyan bir argüman geliştirir. Ancak Hume'un bu ilişki hakkındaki argümanları daha keskindir. Dış dünyanın varlığına kuşku ile bakan Hume, birincil ve ikincil niteliklere yer vermeden, izlenim temelli bir epistemolojik izlenim takip etmektedir. Onun nedensellik hakkındaki görüşleri de bu izlenim içerisinde kapsamlı bir yer kaplar. Bu kapsamın içeriğine değinelim.

Kabaca ele alırsak Locke, zihnimize yeni bir idenin üretilmesine katkı sağlayacak her şey, zihnimize nedensellik bağıntısı uyandırır ve onu neden olarak adlandıracağımızı ifade eder⁸. Hume, bu açıklamayı bir adım daha ileri taşıyarak analiz etmeye çalışır. Ona göre bir nesnenin ardından başka bir nesnenin geldiğini gördüğümüzde nesnelere birine neden, diğerine de etki deriz ve bu nesnelere arasında bir ilişkinin olduğunu kabul ederiz. Bu kabulleniş bizde nesnelere arasında zorunlu bir bağlantı düşüncesini oluşturur. Ancak derinlemesine analiz ettiğimizde bu zorunluluğa yönelik herhangi bir kanıt bulamayız. Peki, nesnelere arasında var olduğunu düşündüğümüz zorunluluk argümanın kaynağı nedir? Nedensellik bağlantısının temelinde yatan şey nedir? gibi sorulara Hume şu şekilde cevap vermektedir:

8 Birincil niteliklerin, ikincil nitelikleri oluşturma gücü gibi durumlar.

Olgu soruları hakkında akıl yürütmelerimizin içyapısı nedir? diye sorulduğunda, uygun cevap bunların neden ve etki ilişkisine dayandığını söylemektir. Bu sefer bu ilişki hakkında akıl yürütme ve sonuçlarımızın temeli nedir? diye sorduğumuz zaman, cevap tek kelimelik olabilir: deneyim (experience) (Hume, [1748]1976: 38).

Hume'a göre nesnelere arasında ilişki hakkında çıkarım yapmamızı sağlayan şey, deneyimdir. Zihin, deneyim aracılığıyla bir düzenlilik oluşturur; yani, fiziksel veya mantıksal bir zorunluluğa başvurmaksızın, nesnelere arasında bir ilişki kurgular. Çünkü doğa ile girdiğimiz etkileşimin doğal bir sonucu olarak, nesnelere arasında bir etkileşim veya bağlantının olduğunu düşünürüz. Bu çıkarımı belirli sonuçlar elde etmek ya da günlük hayatımıza devam etmek için kullanırız. Ancak, bu türden çıkarımların neden zorunluluk içerdiğini kanıtlayamayız. Açıkçası böyle bir çıkarım yapmamızın önemli bir dayanak noktası da şudur: "... evrenin düzenli tekrardan ibaret olduğunu düşünmemiz, gelecekte de meydana gelebilecek olaylar hakkında değerlendirmelerde bulunmamızı sağlar" (Palavan, 2021: 12). Dolayısıyla, öncelikli olarak çağrışım ilkeleri, daha sonra da evrendeki düzenlilik algısı nedensellik ilişkisi kurmamıza aracılık eder. Bu durumu şu şekilde sembolleştirelim.

C ve *E* arasındaki nedensellik ilişkisi aşağıdaki koşulları gerektirir:

- a) *C*, *E*'ye zamansal ve mekânsal olarak bitişiktir;
- b) *E*, *C*'yi zaman içinde takip eder; ve
- c) *C* tipi tüm olaylar (yani *C* gibi olaylar) düzenli olarak *E* tipi olaylar (yani *E* gibi olaylar) tarafından takip edilir (Psillos, 2002: 19).

Değinen koşulların gerçekleşmesi, aslında, nesnelere arasındaki sabit bir bağlantının olmasına bağlıdır. Dolayısıyla, nedensellik ilişkisi, Hume'un belirttiği gibi uzaysal-zamansal yakınlığa, ardışıklığa ve sabit bağlantıya (düzenliliğe) indirgenebilir. Böyle bir indirgemenin doğrudan elde ettiğimiz sonuç şudur: *C* nedeni ile *E* etkisi arasında düzenli bir şekilde meydana gelen bağlantının ötesinde fiziksel ya da mantıksal herhangi bir zorunluluk bağlantısı yoktur.

Çoğunlukla bir nesnenin bir başka nesneyi takip etmesini sınırlı sayıda –örneğin, bir kaç sefer- deneyimlememiz bizde bu nesnelere arasında bir nedensellik ilişkisi oluşturmaz. Daha çok düzenli ve birçok kez aralarında sabit bir bağlantı kurduğumuz nesnelere arasında sabit bir bağlantının olduğunu düşünürüz. Şöyle ki, zihin, karşılaşmış olduğu durumların ne kadar sık tekrarına tanık olursa o ka-

dar çok kendi içinde içselleştirir. Böyle bir çıkarım, tekrar aynı şekilde meydana gelen olayların sorgulanmadan kabul edilmesi anlamına gelir. Bununla birlikte, her ne kadar olaylar arasında sabit bir bağlantı varsayımı kabul edilse de bu bağlantının zorunluluk içerdiği temellendiremeyiz. Çünkü: “sabit bağlantı ile zorunlu bağlantıyı tanımlayamaz” (Psillos, 2002: 28).

Aktarılanlardan yola çıkarak, Locke’un “güçler” ilişkisi üzerinde karakterize etmeye çalıştığı nedensellik ilişkisini; Berkeley, zihinde birleştiren ve onu zihinsel işlevin birleştirici etkinliği⁹ olarak gördüğü yerde; Hume, nedensellik ilişkisini karakterize ettiğimiz tüm çıkarımlarımızı psikolojik bir sürece indirger. Dolayısıyla Hume’un konu ile ilgili görüşleri diğer düşünürlerle oranla daha keskindir. O, nedensellik ilişkisinin yapısını kurtarmaktan ziyade böyle bir ilişkinin varlığını kökten eleştirir.

Son olarak, Hume için birincil ve ikincil nitelikler arasında yapılan tartışmaya doğrudan katılmadığı, ancak izlenimler argümanında ve fiziksel nesnelere varlığına yönelik düşüncelerinden yola çıkarak böyle bir ayrımı kabul etmediği rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca nedensellik ilişkisi hakkındaki keskin ifadeleri, onu diğer düşünürlerden ayrı bir yerde konumlamamızı sağlar.

SONUÇ

Ampirizm akımının öncü isimlerinden biri olan ve ilgili akımın gelişmesinde büyük bir öneme sahip olan Locke, düşünceleriyle ardıl filozoflara yol gösterici olmuştur. Locke’un nitelikler arasında yaptığı ayrım, nedensellik bağlantısına yönelik argümanları ve fiziksel nesnelere yönelik çıkarımları diğer düşünürlerin çıkış noktasıdır. Locke, birincil nitelikler ve ikincil nitelikler arasında kesin bir ayrım yaparken, nedensellik bağlantısını güçler ilişkisi üzerinden karakterize etmeye çalışır. Fiziksel nesnelere yönelik çıkarımı ise kendine özgü nitelikleri olan birincil nitelikler üzerinden inşa eder.

Locke’un değindiğimiz çıkarımlarının ortak noktası giriş kısmında da belirtildiği gibi duyu temelli bir epistemoloji geliştirmektir. Fakat kendi içinde tutarlı gibi görünen açıklamalarının ardında birçok problemlili durum vardır. Aslında bu problemlili durum veya durumlar diğer düşünürlerle öncülük eder. Berkeley, Locke’un açtığı yoldan yürüyerek, onun açık bıraktığı tüm problemlili durumları açıklığa kavuşturmaya çalışır. Bu çabanın ilk somut adımını niteliksel arasında yapılan ayrımı ortadan kaldırarak yapar. Böyle bir adım, dış dünyada öznenen

9 Berkeley, böyle bir etkinliğin sorumluluğunu Tanrı’ya verir.

bağımsız olarak fiziksel bir nesnenin bulunabileceği gerçeğini ortadan kaldırır. Öyle ki, dış dünyada gerçekleşen tüm değişimlerin nedeni zihindir.

Locke yaptığı sorgulamayı biraz daha ileri taşıyabilseydi, aslında Berkeley ile aynı düzlemde olacaktı. Ancak böyle bir değerlendirmenin Locke için ne derece mümkün olacağı sorgulanabilir. Çünkü Locke düşüncelerini geliştirmeye çalışırken bir taraftan da sağduyuya aykırı bir şey söylememeye gayret eder. Dolayısıyla onun adım atmakta cesaret edemediği hamle, Berkeley'in çıkış noktasıdır. Aslında böyle bir ayrımı gerçekleştiren sahip oldukları bakış açılarıdır. Locke, bir şekilde duyu algısının güvenilirliği sağlam temeller üzerinde inşa etmeye çalışır. Bu inşa etme süreci için nesnelere doğada kendiliğinden var olması şartı, onun elini kuvvetlendiren bir argüman olarak karşımıza çıkar. Fakat aynı durum Berkeley için söz konusu değildir.

Berkeley, Locke'un yaklaşmaya çekindiği sınırları değişim yerindeyse ilk adımda aşar. Hatta Berkeley, değinilen sınırları aşmanın coşkusuyla yaşar. Bu coşkuya örnek olarak başlığımız altında incelediğimiz içerik gösterilebilir. Hatırlanacağı gibi Locke, ikincil nitelikleri birincil nitelikler üzerinden karakterize ederken Berkeley, ikincil nitelikler üzerinden birincil nitelikleri inşa eder. Bu zıtlıkla doğru orantılı bir şekilde Berkeley, nedensellik bağlantısı ve fiziksel nesnelere durumunu sorgular. Bu sorgulama, Locke'un düşüncesinde bir sorun olarak ortaya çıkan "güçler" ilişkisi ya da nedensellik bağlantısının ait problemlerin çözümü için gösterilen çabayı temsil eder. Aslında nedensellik bağlantısı söz konusu olduğunda Locke, nesnelere arasındaki neden ile etki bağlantısı hakkında fazla detaya inmeden, yalnızca nitelikler arasındaki bir ilişkinin olduğunu söyler. Onun nedensellik düşüncesi; sertlik, yer kaplama, şekil gibi birincil niteliklere sahip nesnenin bir uyarma sonucu duyu organlarında meydana gelen reaksiyona dayanır. Oysa Berkeley birincil nitelikler ile ikincil nitelikleri birlikte ele alır ve nedensellik ilişkisinin zemine özneyi koyar. Aynı bakış açısıyla Berkeley, açık bir şekilde öznenin bağımsız bir fiziksel nesnenin varlığını reddeder. Kısaca Locke-Berkeley arasındaki ilişkiyi betimlemek için şöyle bir analogi kurabiliriz: Aynı ev içerisinde farklı açılara bakan birer pencere olarak yorumlayabiliriz. Çünkü aynı akım içinde yer alırlar. Fakat aynı olguyu farklı bir bakış açısından ele alırlar.

Diğer taraftan ele aldığımız ve serüvenimizi kendisiyle tamamladığımız Hume, değinilen konulara kayıtsız kalmayan diğer bir ampirizm savunucusudur. Aslında bir önceki düşünürlerle olan ilişkisi doğrudan bir tartışma aracılığıyla; yani, Locke ve Berkeley arasındaki çekişme gibi değildir. Ancak aynı tartışmalar

inde yer alması ve ilgili konuları derinlemesine analiz etmesi konumuz açısından önem taşır. Hume, niteliksel ayrımı doğrudan ele alan bir argüman geliştirmez. Fakat izlenim temelli epistemolojik bir bakış açısı geliştirmesi ve dış dünyadaki nesnelere şüpheli bir tavır sergilemesi, onu Berkeley ile aynı çizgide değerlendirmemizi sağlar. Aktarıldığı gibi bu çizginin ana teması, birincil nitelikler ile ikincil niteliklerin benzer özellikler taşıdığı ve zihinsel bir üretimin ürünü olduğu düşüncesidir. Bunun yanında diğer iki düşünürden farklı olarak nedensellik ilişkisi hakkındaki argümanları, onu konu ile ilgili en ciddi eleştiriyi yapan kişi kılar. Bunun yanında fiziksel nesnelere hakkındaki söylemleri çıkarımlarımızın psikolojik bir süreç altında değerlendirilmesine aracılık eder. Bunlar, Hume’u diğer düşünürlerden ayrı bir noktada değerlendirmemize aracılık eder.

Son olarak ‘nitelikler arasında yapılan ayrımın serüveni’ adlı incelememizde elde ettiğimiz sonuç şudur: Locke, kendi epistemolojik çerçevesini sağlam temeller üzerinde karakterize etmek için birincil nitelikler ile ikincil nitelikler arasında keskin bir ayrım yapar. Berkeley, birincil niteliklere yönelik bilginin olması için birincil niteliklerin de ikincil nitelikler ile benzer özelliklere sahip olduğunu iddia eder. Hume ise doğrudan nitelikler arasında yapılan tartışmadan kaçınır. O, özellikle birincil nitelikler ile ikincil nitelikler arasındaki ilişkinin doğrudan bir uzantısı olan nedensellik bağlantısı ve fiziksel nesnelere konumu hakkında açıklamalar yapar. İlgili konular hakkında yaptığı açıklamalar ise düşünürlerin yarım bıraktığı ya da tamamlamaya çalıştıkları problemlerin bir üst seviyede ele alınması için takipçilerine bir miras olarak kalır.

KAYNAKÇA

- Altınörs, S. A. (2020). Yeni Çağ Felsefesinde Duyulur Niteliklere İlişkin Dört Mukayese: Hobbes, Descartes, Locke ve Berkeley. *Mavi Atlas*, 19-27.
- Berkeley, G. (1996). *İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine*. (H. Turan, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Bravo, H. (2008). Locke ve Berkeley’de Birincil ve İkincil Nitelikler Sorunu. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*(5), 59-76.
- Hume, D. ([1748]1976). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. (O. Aruoba, Çev.) Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Kılıç, C. (2014). John Locke: Bilginin Kaynağı ve İdeler Sorunu. *Ekev Akademi Dergisi*(58), 455-468.

- Locke, J. (2013). *İnsan Anlığı Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Öktem, Ü. (2003). John Locke ve George Berkeley'in Kesin Bilgi Anlayışı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43(2), 133-149.
- Palavan, S. (2021). *Nedensellik Kavramı Üzerine Çağdaş Felsefi Yaklaşımlar (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Priest, S. (2007). *The British Empiricists*. New York: Routledge.
- Psillos, S. (2002). *Causation and Explanation*. Stocksfield Hall: Acumen Publishing Limited.
- Yalçın, Ş. (2016, Kış (Aralık)). Neyi Bilebiliriz? *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5 (Sayı 2), 7-20.

5. BÖLÜM

TÜRK ORDUSUNDA HAVA SAVUNMA TARİHİ

- Dr. Melih ÖZHAN

Hava Kuvvetleri Komutanlığı,

E-posta: melihozhan@hotmail.com.tr,

Orcid ID: 0000-0002-9534-4628.

GİRİŞ

Hava savunma, basit tanımıyla bir ülkenin hava sahasının hava, kara ve deniz unsurlarının envanterinde mevcut bulunan silahlarla savunulması ve düşman hava araçlarının saldırılarının bertaraf edilmesine yönelik gayretlerinin bütünüdür. Dünyanın çeşitli ülkelerinde hava savunma sınıfının farklı kuvvet komutanlıkları bünyesinde teşkil edildiklerini ve tarihsel olarak farklı dönemlerde kurulduklarını görürüz. Bir devletin hava sahasının ihlal edilmesi, geçmişte olduğu gibi gelecekte de orduların gayretlerini seferber etmeleri anlamında önem kazanan bir konudur. Özellikle savunma sanayiindeki ilerlemelerle birlikte 20'nci yüzyıl teknolojilerine kıyasla günümüz hava savunma silah, teçhizat ve sistemlerinin nitelik ve nicelik bakımından çok daha geliştiğini de değerlendirdiğimizde geleceğin harp alanlarında hava savunmanın çok daha önemli bir yer tutacağı aşikârdır.

Tespit, teşhis, önleme ve tahrip prensipleriyle düşman hava aracını bertaraf etmeye yönelik hava savunma, ilk olarak Trablusgarp Harbi'nde uygulanan

hava taarruzlarını karşılamak için kullanılmıştır. Bir hava taarruzu hava-hava muharebesinin bir gereği olarak elbette ilk başta hava aracıyla karşılanmalı ve caydırıcılık sağlanmalıdır. Bunun yanı sıra kara ve denizdeki platformlardan da özellikle klasik mühimmatla, atış için dalış yapan uçak ya da helikopter gibi hava araçlarına karşı taarruzda bulunulması için satıhtan havaya atış yapabilen namlulu ve füze cinsinden silahlara ihtiyaç vardır. Bu noktada harp taktiği açısından hem namlulu hem de lançerli (füze) silahların müşterek kullanılması ve mümkün olduğunca düşmanın uzaktan karşılanması hava savunma sınıfının en temel amaçlarından biridir.

Tüm bunları değerlendirdiğimizde TSK'daki karada konuşlu hava savunma silahlarının tarihsel gelişimine akademik anlamda pek fazla değinilmediği, mevcut çalışmaların ise bütüncül bir hava savunma tarihi yazma gayretinde olmadıklarını görüyoruz. Bu noktadan hareketle bu çalışmamızda TSK'da Hava Kuvvetleri ile ortak bir geçmişe sahip olan Kara Kuvvetlerindeki hava savunma silah, teçhizat ve teşkilat tarihine odaklanacağız. Bir anlamda bu çalışmamızla Deniz Kuvvetlerindeki hava savunma faaliyetleriyle tamamlanacak bütüncül bir hava savunma tarihi için de kapı aralanmaya çalışılacaktır.

1. TERMİNOLOJİ

Hava savunma kavramını teşkilat adı olarak ilk kez İngilizler, “Britanya Hava Savunma Birliği-Air Defence of Great Britain” teşkil edilirken kullanmışlardır. Bu birliğin amacı Britanya Adalarını hava taarruzlarına karşı korumaktır. Söz konusu birliğin adı 1936’da “Kraliyet Harp Birliği” olarak değiştirilmiştir¹⁰. Kavram, ilk olarak Britanya’da “anti-aircraft artillery” yani o dönemki karşılığıyla “defi tayyare topçuluğu” olarak adlandırılmıştır. Almanlar, hava savunma topçusu kavramı için Flugabwehrkanone kelimesinin kısaltması olarak “flak”; Ruslar, hava savunmanın kısaltması olarak PVO ve sistemler için zenitnye (zenith)¹¹, Fransızlar da havadan (airborne) gelen tüm tehditlere karşı savunma anlamında kısaca DCA ifadelerini kullanmaktadırlar.

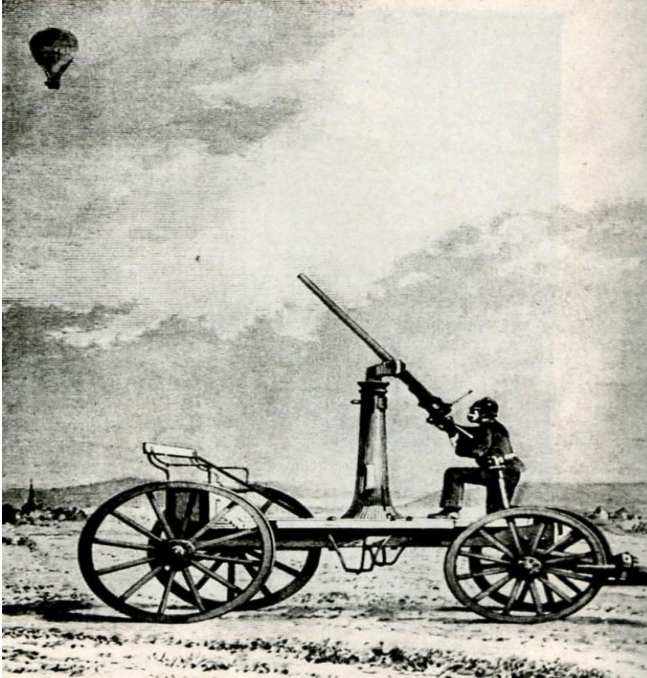
10 Brigadier N. W Routledge, *A History of the Royal Regiment of Artillery—Anti-Aircraft Artillery, 1914–55*, London 1941, s. 41.

11 Chris Bellamy, *The Red God of War – Soviet Artillery and Rocket Forces*. London 1986, s. 219.

2. HAVA SAVUNMANIN ERKEN DÖNEM TARİHİ

Hava savunmanın tarihi her ne kadar yerli ve yabancı pek çok kaynağa göre Türk Ordusu'nun Trablusgarp'te İtalyan uçak filosuna karşı faaliyetleri ile başladığı kabul edilse de 19'uncu yüzyılda kullanımı yaygınlaşan ve özellikle keşif maksatlı kullanılan balonlara karşı "görevi terke zorlamak" amacıyla satıhtan havaya ateş açmak da hava savunma düşüncesinin ilham kaynağını oluşturmuştur.

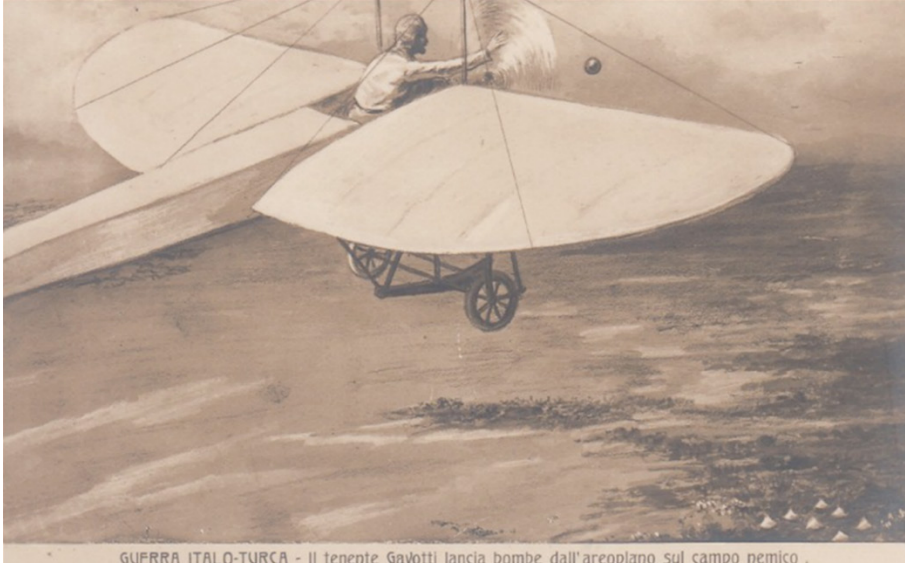
Örneğin 31 Ağustos 1861'de Profesör Thaddeus S.C. Lowe'un, Amerikan Federal Kuvvetleri için Kuzey Virginia'da gözetleme balonu denemesi esnasında, balon Louisiana topçu bölüğü tarafından ateş altına alınmış, isabet sağlanamasa da, yoğun ateş neticesinde balonun hızlı bir şekilde geri çekilmek zorunda kaldığı tespit edilmiştir¹². Uçaksavar rolüne uygun olarak silahların ilk kullanıldığı savaş "1870 Fransa-Prusya Savaşı"dır. Sedan'daki bozgun sonrası Paris'in hava sahası balonlarla kuşatılmıştı. Fransız ordusu bu balonları, Gustav Krupp ve Ballon Kanone adı verilen, alt tarafından çekilen bir araca monteli modifiye edilmiş, 37 mm.lik silah yerleştirerek ateş altına almışlardır.

37 mm'lik Top

12 Roger Horky, *AAHS Journal*, "Confederate Responses to Union Balloon Operations during the American Civil War", Vol. 52, No. 1 - Spring 2007.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi uçaklara karşı yapılan hava savunmasının yerli ve yabancı pek çok kaynağa göre ilk örneğini veren, Trablusgarp Harbi'nde 28 uçak ve 4 balondan müteşekkil hava gücüyle hava harekâtı icra eden İtalyan birliklerine karşı piyade silahları ve topçu atışı ile karşılık veren Osmanlı ordusu olmuştur. İtalyan Üsteğmen Giulio Gavotti'nin tarihte ilk kez deneyimlediği hava bombardımanı, Osmanlı ordusu için baskın niteliği taşımaktaydı. Buna karşın el bombasını andıran “cipelli” bombalarının vuruş gücünün düşüklüğü, pilotun iptidai biçimde elle birliklerin üzerine bırakıyor oluşu ve dalış yüksekliğinin piyade tüfeği menziline olması gibi durumların, Osmanlı ordusundaki piyade ve topçu birliklerine karşılık verebilmeleri anlamında avantaj sunduğu muhakkaktı.

Trablusgarp Harbinde Uçaktan Bomba Atılışının İllüstrasyonu

Nitekim; hava taarruzları gibi pek çok konuda ilklerin savaşı sayılan Trablusgarp Harbi esnasında 31 Ocak 1912'de Tobruk üzerinde uçarken vurulup yaralanan İtalyan Pilot Yüzbaşı Carlo Montu da tarihteki ilk hava savunma atışına maruz kalmıştı. Montu, 18 feet gibi çok alçaktan uçarken vurulmuştur ve İtalyan Ordusu tarafından kendisini vuran Osmanlı piyade silahından ateşlenen mermi, hatıra kolyesi şeklinde kendisine sunulmuştur. Yine İtalyan Üsteğmen Piero Man-

zini 25 Ağustos'ta keşif maksatlı uçuşunda kalkıştan hemen ardından düşerek hayatını kaybetmiştir. Yüzbaşı Carlo Piazza da uçağının motor arızası nedeniyle 10 Ekim'de Osmanlılara esir düşmüş ve uçağı ele geçirilmiştir¹³.

Yzb. Montu'nun Uçağını Vuran Mermiden Yapılan Hatıra Kolyesi

1'inci Dünya Savaşı'na gelene kadarki dönemde uçakların hava taarruzu için kullanılmaya başlanması önemli bir tehdidi ortaya çıkarmıştı. Hava tehdidindeki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Hükümeti, 1 Haziran 1911'de Erkan-ı Harbiye Dairesinde Tayyare Komisyonunu kurduğunu¹⁴. Bu komisyonun vazifesi ilk başta havacılıkla ilgili konularda eğitim ve tedarik konularını yönetmekti. Bu komisyon, daha sonra "Teknik Hizmetler ve Müstahkem Mevkiler Müfettişliği"ne bağlanmak suretiyle askeri havacılıkta havadan yönelebilecek tehditlere karşı tedbirleri geliştirecek bir teşkilat oluşturulmuştu.

1'inci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Almanya safında yer alması ve bu ül-

¹³ Walter J. Boyne, *The Influence of Air Power Upon History, Pen and Sword, Aviation Publishing, South Yorkshire* 2005, s. 38.

¹⁴ Deniz Kurt ve Erdal Korkmaz, *Savunma Bilimleri Dergisi, Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Türk Askeri Havacılığının Doğuşu (1911-1912)*, Kasım 2018, Cilt: 17, Sayı:2, s. 216-217.

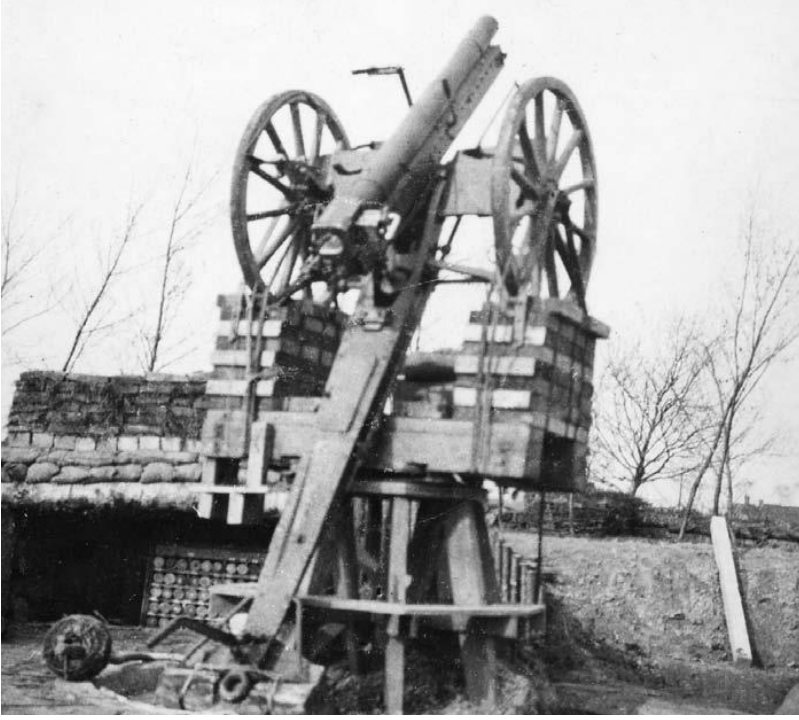
keden sağlanan teknik destekle havacılığa önem verilmiştir. Bu noktada Başkomutanlık Karargahı 13'üncü Şubesi olarak görev alan Hava Müfettişliği dışında, Harbiye Dairesi 9'uncu Umuru Havaiye Şubesi kurulmuştur. Yeni kurulan Umu ru Havaiye Şubesi'nin emrinde Uçaksavar Kıtaatı ve Rasadatı Havaiye Şubesi de yer almaktadır. Yapılan bu uygulama ile erken ikaz konusunun önemi vaktinde anlaşılacak ordunun ve halkın bu konuda bilinçlenmesi amaçlanmıştır.

Hava Hedeflerine Karşı Yapılan Talim

Hava hedeflerine karşı Çanakkale Muharebelerinde de piyade silahları ile orduya defa tayyare eğitimi yaptırılmıştır. Yine hava hedeflerine karşı topçunun kullanımına bu muharebelerde rastlanılmaktadır. Düşman uçaklarına karşı sah- ra topçusunun kullanıldığı bu muharebelerde bazı komutanlar toplara gereken yükselişi verebilmek için kundak kuyruklarına derin çukurlar kazarak toplarla uçaklara ateş ettiklerini anlatmışlardır.

75 mm'lik Top

3. HAVA SAVUNMA TOPÇUSUNUN KURULUŞU, EĞİTİM VE ÖĞRETİM ÇALIŞMALARI

Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde hava taarruzlarında kullanılan uçakların teknolojik gelişimine paralel olarak Almanların “Yıldırım Harbi Doktrini”nin ana dayanağını hareket kabiliyeti yüksek zırhlı birlikler ile hava taarruzu ve havadan indirme yapabilecek hava gücü oluşturmaktaydı. Buna karşın erken ikazın temelini oluşturan radarın icadının ve aktif olarak kullanılmasının geç bir döneme denk gelmesi hava savunma teknolojisinde bu dönemde gecikmeler yaşanmasına sebebiyet vermişti. Bununla birlikte pasif hava savunma tedbirleri için gerekli planlama, eğitim, tatbikat ve teşkilat çalışmaları sürmekteydi¹⁵.

Bu dönemde Ordu mensuplarını ve özellikle de sivil halkı hava tehdidine karşı

15 Burak Güney, *II.Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Aldığı Pasif Hava Savunma Tedbirleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s.34-44.

bilinçlendirmek maksadıyla bir takım tedbirler yürürlüğe konulmuştur. Genelkurmay Başkanlığı tarafından askeriyle birlikte diğer devlet kurumlarının da yurt genelinde hava tehlikesine karşı uygulanması gereken tedbirleri içeren, 1928 tarihli “Cephe Gerisinin Havaya Karşı Müdafaa ve Muhafazası Talimnamesi” ile 5 Ağustos 1931 tarihli “Halk İçin Havaya Karşı Korunma Talimatı” yayımlanmıştır¹⁶.

Hava Savunma Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlığının kayıtlarına göre hava savunma eğitimi sivil savunma kanunlarıyla paralel olarak hem hava savunma görevi icra eden askeri personele hem de ordudaki diğer tüm sınıflardan personele verilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda;

1931-1932 yılları arasında İstanbul/Metris Topçu ve Nakliye Mektebinde, ikinci sınıflara haftada bir saat olmak üzere “Tayyare Defi Topçuluğu” dersi verilmiş,

1935 yılında İstanbul/Metris Topçu ve Nakliye Mektebinde “Tayyare Defi Topçuluğu” adı ile üç ay süreli kurs açılmış,

1938 yılında “Tayyare Defi Topçuluğu” kursunun dördüncüsü icra edilmiş, bu kursun son iki aylık döneminde, iki defa gündüz bir defa da gece ışıldaklar ile tatbikat ve atış icra edilmiş, aynı yıl iki ay yirmi beş gün süreyle “3,7/57 Makineli Tayyare Defi Topu” ve dört ay süreyle “İşıldak” malzeme kursu açılmış,

1943 İsrail’in Hayfa şehrinde teğmen-yüzbaşı rütbelerinde 9 subay, İngilizlerin açtığı 5,5 aylık “Uçaksavar” kursuna katılmış,

1944 yılında da İstanbul/Tuzla’da Uçaksavar Topçu Okulu kurulmuştur¹⁷.

İkinci Dünya Harbi esnasında Türk Genelkurmay Başkanlığının izni ile 17 ve 19 Mayıs 1941 tarihlerinde İngiliz Binbaşı Ayteron, tayyarelere karşı savunma ve kara topçusunun hava saldırılarına karşı gizlenmesi için son harp tecrübeleri hakkında konferanslar vermek üzere Türkiye’ye gelmiştir. Genelkurmay Başkanlığı, konferansların topçu mektebinde verilmesini ve konferans metinlerinin ordu için toplanarak temin edilmesini istemiştir¹⁸.

Kara Harp Okulu mezunlarından 1947 devresinden Topçu sınıfına ayrılanlar, iki yıl Topçu Okulu’nda öğrenim gördükten sonra; aralarında kura ile uçaksavar

16 Cephe Gerisinin Havaya Karşı Müdafaa ve Muhafazası Talimnamesi, Askeri Matbaa, İstanbul 1928; Halk İçin Havaya Karşı Korunma Talimatı, D-86, Büyük Erkânı Harbiye Reisliği Matbaası, Ankara 1931.

17 Hava Savunma Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlığı Hava Savunma Sınıfının Tarihsel Gelişimi Broşürü, s.2.

18 ATASE Arşivi, İDH, K: 1, G: 117, B: 1 (2-5).

branşına seçilenler 1949 yılında Tuzla Uçaksavar Okulu'na gönderilmiştir. 1948 devresinden itibaren Harp Okulu ikinci sınıfın sonunda (subay çıkarken) sınıflara ayrılmaya başlanmıştır. Bu devreden itibaren Kara Harp Okulu öğrenimi 3 yıla çıkarılarak Sınıf Okulu Kursları da bir yıla indirilmiştir. Bu devreden topçu sınıfına ayrılanlar, 1949 yılında Tuzla Uçaksavar Okulu'na tertip edilmiştir. Burada Haziran 1950'ye kadar "Uçaksavar" kursu görmeyi müteakip Polatlı'da 2 ay sahara topçusu kursuna katılmışlardır¹⁹.

1949 yılından itibaren ABD menşeli uçaksavar silahlarının TSK envanterine girmesi nedeniyle; uçaksavar birliklerinde görev yapan topçu subaylarından bir kısmı, ABD Teksas'taki Uçaksavar okulunda kursa gönderilmişlerdi²⁰.

4. HAVA SAVUNMA BİRLİKLERİNİN TEŞKİLİ

Teşkilatlanma için kritik bir adım ise merkezi bir hava savunma komutanlığının kurulması ile atılmıştır. 11 Haziran 1937 yılında yurdun hava tehlikesine karşı korunma işlerinin bir elden idare edilmesi için korkomutanlığı salâhiyetini haiz bir "Hava Müdafaa Genel Komutanlığı Teşkilî ve Vazifesi Hakkında Kanun"²¹ çıkarılarak Türk Ordusunda hava savunma ismiyle ilk teşkilatlanma başlamıştır.

1931 yılında 7,5/42,8'lik topla teşkil edilen ilk uçaksavar taburlarının ardından 1943'te Hayfa'da eğitim görüp dönen subaylar tarafından Etlik'te 40 mm'lik 9 topla teşkil edilen tabur, İstanbul Çamlıca Tepesine İstanbul'un hava savunmasını sağlamak üzere görevlendirilmiştir²².

23 Aralık 1942 tarihinde Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak tarafından Mill Müdafaa Vekâletine gönderilen yazıyla demiryolu ile ve ilk parti olarak Türkiye'ye gelecek 40 mm'lik Bofors hava defî topunun, Ankara İstasyonu'nda teslim alınırken İngiliz talim heyetinin de hazır bulundurulması istenmiştir²³.

Bu dönemde 68 adet (17 batarya) 9,4/52 cm uçaksavar topu, 162 adet 40 mm'lik uçaksavar topu ile ışıldaklar ve dinleme aletleri TSK envanterine girmiştir. İlk partide üç tabur ve üç batarya halinde İstanbul ve Ankara'da yeni uçak-

19 M.Hikmet Bayur, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, İstanbul 2009, s. 115.

20 Bayur, A.g.e., s. 115.

21 T.C. Resmi Gazete, 23 Haziran 1937, Sayı:3638, s.14.

22 Bayur, A.g.e., s.114.

23 ATASE Arşivi, İDH, K: 6, G: 094, B:1.

savar birlikleri teşkil edilmiştir. Daha sonra yurt içi Hava Savunma Komutanlığı emrinde, hava alanlarında Eskişehir, Balıkesir, İskenderun, Kayseri, Malatya ve Diyarbakır gibi merkezlerde uçaksavar alayları kurulmuştur. Bu dönemde 2,5'lik otomatik uçaksavar topları da alınmıştır. 1941 ve 1942 yıllarında seyyar ordu uçaksavar birliklerinin kurulması ile 40 mm'lik toplar ile dört namlulu 12,7 mm'lik taretler, tek namlulu makineli tüfekler Türk Ordusunun envanterine girerek kullanılmaya başlanmış ve kolordu ile tümen kuruluşlarına birer uçaksavar taburu dâhil edilmiştir²⁴.

1949-1950 yıllarında birincisi İstanbul'da, ikincisi Ankara'da, üçüncüsü Erzincan'da kurulan ve doğrudan K.K.K.lığı emrinde üç yurt içi uçaksavar tugayı kurulmuştur.

NATO hava savunma sistemi bünyesindeki sistemlerden olan NIKE füze birlikleri ise 22 Ağustos 1958'de kurulmuştur. Füzeler için belirlenen mevzi yerlerinin NATO Heyeti tarafından kabul edilip onaylanmasının ardından Mart 1959'da mevzi ve birlik inşaatına başlanmıştır. Eylül 1959'da Türkiye'ye intikal ettirilen ilk 4 NIKE füze bataryası Kasım 1959'da, ikinci 4 NIKE füze bataryası ise 1960 yılında monte edilerek geçici mevzilerde harekât görevine başlamıştır. Birinci grup 4 mevziin (Kılıçlı, Kayışdağ, Zekeriyaköy, Hoşdere) inşaatı Temmuz 1960'ta, ikinci grup 4 mevziin (Odayeri, Fenertepe, Üvezli, Alemdağ) inşaatı ise Kasım 1962'de tamamlanarak mevziler faal hale gelmiştir. NIKE füze bataryaları, 1963 yılına kadar Kara Kuvvetleri Komutanlığı organik kuruluşunda olan 1'inci Topçu Tugay Komutanlığı kuruluşunda, bilahare bu tugayın lağvedilmesi ile 1'inci Ordu Komutanlığı kuruluşunda görev yapmıştır. NIKE bataryaları, 31 Ocak 1963 tarihinde K.K.K.lığının kuruluşundan çıkarılarak Hv.K.K.lığının kuruluşuna dahil edilmiştir. Bu maksatla aynı yıl İstanbul'da 15'inci Füze Üs Komutanlığı kurularak faaliyete geçmiştir²⁵.

28 Şubat 1961'de NIKE taburları ve Uçaksavar Taburları hariç uçaksavar teşkilatı lağvedilmiş ve görülen lüzum üzerine 1964 yılında tekrar birliklerin kuruluşuna sokulmuştur²⁶.

24 Hava Savunma Okulu, A.g.e., s.3-4.

25 Hava Kuvvetleri Tarihçesi, s. 115-116.

26 Türk Kara Kuvvetleri Tarihi, K.K. Basımevi, 1996, s. 288.

5. HAVA SAVUNMA SİLAHLARININ GELİŞİMİ

Her ne kadar 3,7 cm.lik ve 7,5 cm.lik toplar Çanakkale Cephesinde hava savunma maksatlı kullanılmış olsa da Türk ordusunun ilk modern uçaksavar silahları, 1927 yılında envantere giren 7,5/42,8'lik İngiliz Vickers Armstrong toplarıdır. Bu toplardan müteşekkil ilk batarya, İzmir'de kurulmuştur. 1931 ve 1932 yıllarında yurt içi bölge komutanlıkları emrinde kurulmuş olan uçaksavar taburlarına İstanbul, Kütahya, Diyarbakır ve Eskişehir gibi büyük şehirlerde hassas bölgelerin hava savunma görevleri tevdi edilmiştir. Bu uçaksavar taburlarının her biri dörder toplu, üç 7,5/42,8'lik batarya ve bir ağır makineli tüfek bölüğünden teşkil edilmiştir. Bununla birlikte, tabur teşkilatında hava hedeflerini ve diğer hedefleri aydınlatarak hedeflerin tanınması için kullanılan 6/12 ışıldaktan oluşan ışıldak bölükleri bulunmaktaydı. Bu yıllarda yaygın olarak kullanılan ışıldaklar, 150 cm çapında Alman Siemens ışıkları idi. 1939 yılında bu toplar, sabit tesis hava savunmasından ziyade birliklerin hava savunmasını sağlamak için seyyar birliklerin kuruluşuna girmiştir²⁷.

NATO hava savunma sistemi içinde; İstanbul Boğazı ve civarı hava savunması için yerden havaya NIKE füze sisteminin kurulmasının uygun görülmesini müteakip 1957 yılında konuya ilişkin ilk çalışmalara başlanmıştır. NIKE füze sisteminde görev yapacak teknik ve taktik personel ise Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri personeli arasından sınavla seçilerek ABD'ye kursa gönderilmiştir. Genelkurmay Başkanlığınca Şubat 1958'de bir ekip oluşturularak füzelerin yerleştirileceği mevzilerin seçimi yapılmıştır²⁸.

1966 yılında K.K.K.lığı envanterine L-70 uçaksavar silah sistemi girmiştir. Bu sistemde; 40 mm çapında üç adet top, bir adet ateş idare cihazı bağlanmakta, hedef yakalama ve takibi ile hedeflerin ateş altına alınması otomatik olarak yapılmaktadır. Toplar tek namludur. Üç adet 40 mm'lik uçaksavar topu, bir ateş idare cihazı bir takım olup, L-70 bataryası üç takımdan oluşmakta idi. Ankara'da krurlan L-70 uçaksavar taburu 1967 yılında Polatlı'ya intikal ettirilmiş ve Topçu ve Füze Okulu bünyesinde, L-70 uçaksavar silahlarından oluşan bir Uçaksavar Topçu Taburu kurulmuştur. 1973 yılında TSK modernizasyonu çerçevesinde 35 mm'lik Oerlikon Sistemi Kara Kuvvetleri Komutanlığı envanterine dâhil edilmiştir. 1974 yılında L-70 silah sistemi Hava ve Deniz Kuvvetleri Komutanlıklarına verilmek suretiyle Kara Kuvvetleri envanterinden çıkarılmıştır²⁹.

27 Hava Savunma Okulu, A.g.e., s. 1-2.

28 Hava Kuvvetleri Tarihçesi, s. 115.

29 Türk Kara Kuvvetleri Tarihi, K.K. Basımevi, Ankara 1996, s. 294.

L-70 Uçaksavar Sistemi

35 mm'lik Oerlikon Sistemi

1978-1980 yılları arasında Zırhlı Tümen ve Tugaylarının Uçaksavar Bataryalarındaki 40 mm çekili toplar, 40 mm'lik Çift Namlulu Kundağı Motorlu M-42 modeli toplarla değiştirilmiştir.

40 mm'lik Çift Namlulu Kundağı Motorlu M-42 Top

1980 yılında REDEYE portatif füzeleri envantere alınmış ve takım seviyesinde teşkilatlandırılarak harekât önceliğine göre Türkiye'nin batısında konuşlu Tümen, Tugay ve Uçaksavar Bataryalarının kuruluşuna dâhil edilmiştir. Stinger füzelerinin envantere girmesiyle REDEYE portatif füzeleri envanterden çıkarılmıştır.³⁰

30 Hava Savunma Okulu, A.g.e., s. 9.

REDEYE Portatif Füze

Kaideye Monteli Stinger Sistemi (KMS), Savunma Sanayi Müsteşarlığı ile ASELSAN A.Ş. firmasının 9 Kasım 2001 tarihinde imzaladıkları sözleşme ile TSK envanterine katılmış bir sistemdir. Sistemin tekerlekli araç üzerine monteli Zıpkın ve tırtıllı araç üzerine monteli Atılgan versiyonları mevcuttur.

ZIPKIN Silah Sistemi

Atılgan Silah Sistemi

TSK'da mevcut 35 mm'lik Oerlikon sistemlerine yeni radar ve ateş idare cihazı ile parçacıklı mühimmat atma yeteneği kazandıran Modernize Çekili Top projesi, ASELSAN A.Ş. tarafından 2011 yılında başlatılmış, 2021 yılında TSK'ya teslimi tamamlanmıştır. Yine aynı namlu çapı ve parçacıklı mühimmat atma kabiliyetine sahip fakat kundağı motorlu bir sistem olan KORKUT da ASELSAN A.Ş. ve FNSS tarafından yürütülmüş ve TSK envanterine kazandırılmış sistemlerdir.

KORKUT Silah Sistemi

Savunma Sanayii Başkanlığı ile ASELSAN arasında imzalanan HİSAR Sözleşmeleri kapsamında; muharip uçaklara, seyir füzelerine, insansız hava araçlarına, helikoptere ve havadan karaya atılan füzelere karşı etkili alçak ve orta irtifa hava savunma füze sistemlerinin milli ve yerli savunma sanayii imkân ve kabiliyetleri kullanılarak tasarım, geliştirme ve üretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir. HİSAR Projelerinde yer sistemlerinde ASELSAN, füzelerde ROKETSAN ve harp başlığında TÜBİTAK-SAGE olmak üzere birçok yerli sanayii firma, kurum ve kuruluş görev almaktadır. HİSAR-A+ Projesi kapsamında otonom ve çekili olmak üzere iki farklı konfigürasyonda alçak irtifa hava savunma füze sisteminin tasarım ve geliştirme faaliyetleri tamamlanmış ve sistemler envantere girmeye başlamıştır. HİSAR-O+ Projesi kapsamında orta irtifa hava savunma füze sistemlerinin tasarım ve geliştirme faaliyetleri 2021 yılında tamamlanmış ve TSK'ya teslim edilmiştir.³¹

31 <https://www.ssb.gov.tr/website/ContentList.aspx?PageID=4151&langID=1>, (Erişim tarihi: 25.03.2022).

HİSAR-A Silah Sistemi

Modern hava savunma silah ve sistemlerinin yanı sıra 2001 yılından beri TSK envanterinde bulunan ASELSAN A.Ş. üretimi çok kapsamlı komuta kontrol sistemi HERİKKS (Hava Savunma Erken İkaz Komuta Kontrol Sistemi) de hava savunma mimarisinde önemli yer tutmaktadır. HERİKKS, entegre edilmiş komuta kontrol üniteleri, hava savunma silahları, hava savunma radarları, haberleşme birimleri ve hava savunma sistem yazılımlarını içermektedir. Sisteme entegre olan silahların yanı sıra uzun menzilli NATO Radarları NADGE ve AN/MPQ-64 Sentinel Radarların yerini alan yerli üretim Kalkan radarlarının aktardığı iz bilgileri de bütüncül bir hava savunma anlayışı için önemli gelişmeler olmuştur.

SONUÇ

Hava savunmanın tarihine genel olarak baktığımızda geleceğin muhtemel savaşlarında kazanacağı önem aşikârdır. Havacılıkta yaşanan hızlı gelişmeler karşısında hava savunma sistemlerinin de hızla reaksiyoner biçimde gelişmesi gerekmektedir. Türkiye'nin mevcut coğrafyası ve kritik nokta ve tesisleri düşü-

nüldüğünde hem harekâtların hem de nokta ve tesislerin hava savunması koordineli biçimde planlanmalıdır. Bu bakımdan hem silah, hem mühimmat, hem teçhizat, hem de irtibat araçları bakımından hava savunma sistemlerimizin yüzde yüz milli sanayii tarafından üretilip TSK envanterine kazandırılmasının önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra personelin niteliğinin de eğitimle yükseleceği ve müşterek çalışma/teşkilatlanmanın önemi de unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

ATASE Arşivi, İDH, K: 1, G: 117, B: 1 (2-5)

ATASE Arşivi, İDH, K: 6, G: 094, B:1

T.C. Resmi Gazete, 23 Haziran 1937, Sayı:3638

Kaynak Eserler

Brigadier N. W Routledge, *A History of the Royal Regiment of Artillery–Anti-Aircraft Artillery, 1914–55*, London 1941

Cephe Gerisinin Havaya Karşı Müdafaa ve Muhafazası Talimnamesi, Askeri Matbaa, İstanbul 1928

Chris Bellamy, *The Red God of War – Soviet Artillery and Rocket Forces*. London 1986

Halk İçin Havaya Karşı Korunma Talimatı, D-86, Büyük Erkânı Harbiye Reisliği Matbaası, Ankara 1931

Hava Kuvvetleri Tarihçesi

Hava Savunma Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlığı Hava Savunma Sınıfının Tarihsel Gelişimi Broşürü

M.Hikmet Bayur, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, İstanbul 2009

Türk Kara Kuvvetleri Tarihi, K.K. Basımevi, 1996

Walter J. Boyne, *The Influence of Air Power Upon History*, Pen and Sword Aviation Publishing, South Yorkshire 2005

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Burak Güney, II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Aldığı Pasif Hava Savunma Tedbirleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019

Roger Horky, AAHS Journal, "Confederate Responses to Union Balloon Operations during the American Civil War", Vol. 52, No. 1 - Spring 2007

Sürelî Yayınlar

Deniz Kurt ve Erdal Korkmaz, Savunma Bilimleri Dergisi, Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Türk Askerî Havacılığının Doğuşu (1911-1912), Kasım 2018, Cilt: 17, Sayı:2

İnternet Kaynakları

<https://www.ssb.gov.tr/website/ContentList.aspx?PageID=4151&langID=1>, (Erişim tarihi: 25.03.2022)

6. BÖLÜM

27 MAYIS'A GİDEN SÜREÇTE TOPLUMSAL İTTİFAKLAR

- Dr. Bengücan Fındık

BAŞLARKEN: TOPLUMSAL İTTİFAK VE TARİHSEL BLOK KAVRAMLARI ÜZERİNE

Türk siyasi tarihine bakıldığı zaman özellikle de II. Meşrutiyet sonrası dönemde siyasal iktidarı elde etmek yahut iktidarı elinde tutmak isteyen siyasi partilerin, toplumun pek çok farklı kesimine hitap edebilmek adına esnek bir ideolojik zeminde durduğunu söylememiz lazımdır. Siyasi partiler net olmayan bir ideolojik çizgide durdukları gibi bir sınıfın temsilcisi olarak da kendilerini konumlandırmamışlardır. Bunun temelde yatan sebebi Marksist terminolojide anlatıldığı şekliyle Türkiye’de örgütlü sınıfların olmaması olduğu gibi toplumsal formasyon içerisinde örgütsüz şekilde var olan grupların çoğuna hitap edebilme arzusudur. Örneğin İttihat ve Terakki’ye baktığımız zaman kendi bünyesinde Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türk milliyetçiliği gibi siyasal akımların temsilcilerini barındırdığı gibi hem bürokrasinin hem de Müslüman yerel eşrafın desteğini alarak toplumsal bir ittifak kurmuştur. Benzer şekilde tek parti dönemi CHP’sine baktığımız zaman; birbirine zıt sayılacak dünya görüşlerine sahip Mahmut Esat Bozkurt ve Hasan Ali Yücel gibi isimlerin bakanlık sevi-

yesinde devlet kademelerinde yer bulabildiğini görmekteyiz. Tek parti dönemi CHP'si ideolojik olarak farklı kesimleri kendi değerleri altında birleştirmeyi başardığı gibi bürokrasi, büyük toprak sahipleri ve burjuvazinin farklı kesimlerinin desteğini alarak bir toplumsal ittifak meydana getirmiştir. Türkiye'nin sonraki yıllarına baktığımızda dahi benzer durumların varlığını devam ettirdiğini görmemiz mümkündür. Şartlar gerektirdiğinde sol liberaller ile İslamcılar ya da ılımlı İslamcılarla sosyal demokratlar birlikte hareket edebildiği gibi; ticaret burjuvazisiyle toprak sahipleri, köylülerle sanayi burjuvazisi gibi farklı çıkarlara sahip toplumsal gruplar arasında da ittifaklar kurulabilmektedir. Toplumsal formasyon içerisinde kurulmuş bu ittifaklar ise siyaset bilimiyle ilgilenen herkese Gramsci'yi hatırlatacaktır.

Gramsci'den bahsedileceği zaman karşımıza çıkacak olan kavramlar; tarihsel blok, aydınlar, hegemonya ve tahakkümdür. Gramsci'nin temel odak noktası sınıf egemenliğinin yeniden üretilme koşullarını açıklama çabasıdır. Bunu yapmak için de tarihsel blok ile yapı-üst yapı analizlerinden yararlanmış ve sınıf egemenliğinin yeniden üretiminde zor ve rıza faktörlerinin rollerini tartışarak devlet teorisini zor ve rıza üzerine şekillendirmiştir. Tarihsel blok kavramı ise, yapı ve üst yapının organik birliği anlamına gelmektedir ve organik kelimesi keyfi olmayan uzun süreli bir ilişki biçimini açıklamak için kullanılmaktadır.

Marksist terminolojiye ve keza Gramsci'ye göre devlet ancak belirli bir üretim tarzının içerdiği yapısal ilişkilerin bir yansıması olarak ortaya çıkabileceği için modern devletler de ancak kapitalist üretim tarzı içerisinde ortaya çıkabilirler. Gramsci'nin sıkça atıfta bulunduğu yapı-üst yapı ikiliğinde yapı ekonomiyi, üst yapı ise hukuk, ideoloji ve siyaseti ifade etmektedir. Gramsci üst yapıda sivil toplum ve politik toplumu birbirinden ayırmıştır. Sivil toplum egemen sınıfın toplum üzerinde kurduğu hegemonya işlevine, politik toplum ise devlet aracılığıyla uygulanan tahakküm işlevine denk düşmektedir. Gramsci'nin düşünsel dünyasında sivil toplum üst yapının bir parçasıdır (Yetiş, 2009: 132), tarihsel blok yapı ve üst yapının organik birliğidir ve organik birliği sağlayanlar da aydınlardır. Dolayısıyla hegemonya da aydınlar aracılığıyla kurulmaktadır. Tam da bu noktada vurgulanması gereken konu ise sadece temel sınıfların hegemonya kurma yetisine sahip oluşudur (Yetiş, 2012: 88). Temel sınıflardan kastedilen şey ise kapitalist toplumlar söz konusu olduğunda burjuvazi ile işçi sınıfıdır ve bürokrasi bu sınıflardan biri olarak kabul edilmemektedir.

Gramsci'ye göre bürokrasinin birinci işlevi egemen sınıflar ve onlara bağımlı-

lı diğer sınıflar arasındaki ilişkilerin korunması ve bürokrasinin aracı bir işlev görmesidir. Gramsci farklı özgül koşullar altında bürokrasinin bağımsız bir sınıfa dönüşebileceği ihtimalini kabul etmekle beraber; bürokrasiyi tarihsel blok içerisindeki egemen sınıfların temsilcisi olarak görmemektedir. Karşıt sınıflar arasındaki çelişkiyi gideren ya da egemen sınıftan ayrı çıkarlara sahip bir sınıf olarak bürokrasinin ortaya konulması, Gramsci'nin kuramsal yaklaşımının dışında kalmaktadır (Yetiş, 2009: 136).

İttihat ve Terakki iktidarı döneminden 1960 Askeri Darbesine kadar olan süreçte dönüşümler geçiren Türkiye'deki toplumsal ittifakların Gramsci'nin tarihsel blok kavramıyla ilişkilendirilmesi; her şeyden önce Türk siyasi tarihini bir sınıf savaşı tarihi olarak yorumlamak anlamına gelecektir. İstisnai tarihi dönemler haricinde büyük toprak sahipliğinin devlet karşısında hak talep eden güçlü bir sınıf olarak gelişmediği, sanayi devriminin yaşanmamış olduğundan burjuvazinin cılız kaldığı ve burjuvazi sınıfına dönüşmesi muhtemel Gayrimüslim unsurların da ülke sınırları dışında kaldığı Türkiye'de tarihsel blok kavramı eksenli bir okuma yapmak zordur. Toplumsal ittifak kavramı, varlığının ilhamını Gramsci'nin tarihsel blok kavramından almakta ve söz konusu kavramın Türkiye'ye özgü şartları açıklayacak bir izdüşümü olmayı amaçlamaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'dan aldığı en önemli miras, bölüşümden aslan payını alan kesimin bürokrasi olmasıdır ve 1950'lere kadar bu durumda bir değişiklik olduğunu söylemek imkansızdır. 1950 sonrası dönemde de burjuvazinin bir sınıf bilinciyle iktidarı bizzat ele aldığı ve iktidarını sürekli olarak yeniden ürettiğini söylemek güçtür. Türkiye Cumhuriyeti tarihi söz konusu olduğu zaman tarihsel blok kavramı, toplumsal gruplardaki sınıf bilincinin yokluğundan dolayı da eksik kalmaktadır. Gelgelelim ki Batıdaki örneklerde gözlemlenebildiği şekilde bir sınıf mücadelesinden söz edilememesi Türkiye'de farklı toplumsal formasyonlar meydana getiren ittifaklar olmadığı anlamına gelmemektedir. Tarihsel blok yerine toplumsal ittifak kavramının kullanılması, Türk siyasi tarihinin Marksist olmayan bir gözle okunmasını sağladığı gibi, tarihi gerçekliklerin sınıf savaşı dolayımında kurgulanması zorluğunun da önüne geçilmesini sağlayacaktır.

1. 1960'LI YILLARA KADAR TÜRKİYE'DE İKTİDARIN PAYDAŞLARI VE GEÇİRDİĞİ DÖNÜŞÜM

Bürokrasinin yönetici sınıf olarak ayrıcalıklı ve güçlü bir pozisyonda bulunmasının ve bunun karşısında güçlü bir toprak sahipleri sınıfının olmayışı, Osmanlıdaki toplumsal gelişme dinamiklerinin dünyadaki benzerlerinden farklılaşmasına sebep olmuştur. Ticaretle zenginleşmiş kitlelerin ise daha çok Hristiyan toplumların bir parçası olması, sınıf çatışması olarak okunması mümkün olabilecek mücadelelerin dini ve etnik bir ekseninde seyretmesi sonucunu doğurmuştur (Keyder, 2014: 101).

Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyılda varlığını tehdit eden sorunlara karşı kalıcı çözümler bulamamasının nedeni; farklı etnik, dini ve sosyal grupların birbiriyle uyum içerisinde ve Osmanlılık kimliği altında yaşamasını sağlayabilecek ideolojik bir formül uygulayamamış olmasıdır. Osmanlı bürokrasisinin bu başarısızlığı, siyasi ve dini çatışmaların ekonomik ve sosyal nedenlerini anlamasının önüne geçse de çözüm aramaktan vazgeçmesine engel olmamıştır. Osmanlı bürokrasisinin bu tutumu, özellikle toplumsal yapıdan kaynaklanan baskılara karşı ne tür bir karşılık verilebileceğini öğrenmesine ve çatışmaları engelleyebilecek ya da var olan çatışmayı bitirebilecek pratik bir anlayış geliştirmesine sebep olmuştur. Cumhuriyet bürokrasisi de Osmanlı'dan aldığı bu miras ile toplumsal çatışmalar karşısında pratik ve sonuca giden politikalar uygulayabilmiştir. Karpat'a göre bunun en somut örneklerinden biri ise çok partili siyasi hayata geçiştir. Çok partili siyasal hayata geçiş ve iktidarın çatışmasız bir şekilde Demokrat Parti'ye geçişi, ideolojik ya da yüksek siyasi ilkelere dayanmamaktadır ve esas olarak artan sosyal, ekonomik ve kültürel huzursuzluğu giderecek pratik bir siyasi çözüm olarak ortaya konulmuştur (Karpat, 1972: 350).

Türkiye'nin 1900'lü yıllardan bugüne kadarki tarihini kapitalizmin gelişiminin tarihi olarak okumak da mümkündür (Atılğan, 2017: 323). 1908 Devrimi öz olarak bir burjuva demokratik devrimi olarak kabul edilmelidir zira bu devrimin yüklenicisi burjuvazi olmasa bile İttihat ve Terakki'nin politikaları kapitalist ve ulusal devletin ilk adımlarını oluşturmuştur. Kemalist devrim olarak adlandırabileceğimiz süreçte ise eski imparatorluk yapısının yerine milli bir devlet kurulmuş, kapitalist gelişmenin en önemli şartı olan siyasal bağımsızlık kazanılmış ve sonrasında yapılacak sosyal devrimlerin önü açılmıştır. Hukuk, ideoloji, siyaset, eğitim ve kültür alanlarında gerçekleştirilmiş olan atılımlar ise yarı feodal ya da

kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin kapitalist üretim ilişkilerine dönüşebileceği koşulları oluşturmuştur.

Keyder'in aktardığına göre 1913- 1925 yılları arasında Anadolu'daki Müslüman nüfusun yaklaşık beşte biri savaş sebebiyle ölmüş, toplam nüfusun yaklaşık yüzde yirmisini oluşturan gayrimüslim nüfus ise kırkta bire düşmüştür (Keyder, 2014: 103). Savaş öncesi dönemde dahi bürokrasi karşısında etkili bir varlık gösteremeyen burjuvazi ise Gayrimüslim nüfusun erimesi sonucunda neredeyse yok olmuş; bu durum da bürokrasinin daha güçlü bir şekilde erken cumhuriyet döneminin rakipsiz hakimi olmasına sebep olmuştur. İttihat ve Terakki iktidarı zamanında Müslüman bir burjuvazi oluşturma çabaları yetersiz olmakla birlikte ciddi bir sermaye aktarımının olmasını sağlamıştır. Güçsüz bir durumda olan söz konusu burjuvazi ve yerel eşraf milli mücadele ve sonrasında bürokrasi yanında yer almayı kendi çıkarlarına daha uygun görmüşler ve sisteme eklenip, devlet hegemonyasında güçlenmeyi ummuşlardır. Böylece Cumhuriyet döneminin ilk toplumsal ittifakı meydana gelmiştir.

Anadolu şehirleri söz konusu olduğunda Gayrimüslim unsurların ve burjuvazisinin çekilmesi sonrasında kültürel gelişmenin durma noktasına geldiği ve sivil toplumun henüz gelişme evresindeyken yok olmaya yüz tuttuğu söylenebilir. Bu durumun sonucu ise devlet hakimiyetinin güçlenmesi olmuştur. Sivil toplumun yokluğundaki güçlü devlet hakimiyeti ise Cumhuriyet iradesinin ancak yukardan gerçekleştirilebileceği reformların kısmen de olsa başarıya ulaşmasını sağlamıştır. Sivil toplumun gelişmesi; güçlenip iktidardan daha çok pay almaya çalışan bir burjuva sınıfının varlığı ile mümkündür, dünyadaki örnekler incelendiğinde bunun bu şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Gelgelelim ki erken cumhuriyet dönemi boyunca gerek Müslüman burjuvazinin gerekse de taşra eşrafının güçlenip bürokrasi karşısında güçlü bir konuma geldiğini söylemek imkansızdır. Bunun en temelde yatan sebepleri burjuvazinin devlet yani bürokrasi eliyle güçlendiğinin farkında olması ve siyasi iktidarın sahibi olan bürokrasiyi destekleyerek daha çok kazanç elde etmeyi ummalarıdır (Keyder, 2014: 107).

Cumhuriyetin kuruluşundan 1929 ekonomik krizine kadar olan süreçte Türkiye, Gökhan Atılğan'ın deyiimiyle "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa" dönemindedir ve dünyaya hammadde satıp tüketim malı ithal eden bir konumdadır. 1929 ekonomik krizinden sonra ise devlet eliyle sanayileşme dönemi başlamış, ekonomi büyük oranda dışa kapanmış ve "korumacı-devletçi sanayileşme" dönemine girilmiştir. 1940-1945 arasında ise dünyadaki savaş ekonomisine paralel bir

şekilde ekonomik bir gerileme dönemi yaşanmıştır. Cumhuriyet'in kurulmasını takip eden yıllarda devletin temel ekonomi politikası kapitalist gelişmenin koşullarını gerçekleştirmek ve milli bir burjuvazi yaratmaktır. Bu hedef doğrultusunda devlet pek çok ekonomik kolda tekeller oluşturmuş, yerli ve yabancı şirketlere imtiyazlar vermiştir. Buna ek olarak İş Bankası da milli bir burjuvazi oluşturma çabalarında aktif olarak kullanılmış ve piyasa aktörleriyle devlet arasındaki bağı kurma misyonu edinmiştir. Kemalist rejimin bu politikalarında yabancı sermaye karşıtlığı gözlemlenmemektedir çünkü her ne kadar Kurtuluş Savaşı ve ulusal devletin kurulması antiemperyalist temeller üzerinde yükselmışse de buna eşlik eden bir anti kapitalizm söz konusu değildir. Yabancı sermaye konusunda temel tutum, imparatorluk zamanlarındaki gibi kapitülasyon benzeri ayrıcalıkların verilmemesidir ve ayrıcalıklı olmayan bir yabancı sermayenin varlığının hem ülke kalkınmasına hem de kapitalistleşme süreçlerine yararlı olacağı düşünülmektedir. (Atılğan, 2017: 326-328).

1929'da etkileri güçlü bir şekilde hissedilmeye başlayan ekonomik krize kadar ekonomide liberal politikaların izlendiği görülmektedir. Yabancı sermaye hem bankalar aracılığıyla sermaye ihracı hem de doğrudan yatırımlarla ekonomi içinde ciddi bir pay elde etmişse de 1920'li yıllar boyunca Teşvik-i Sanayi Kanunu gibi kanunlarla yerli sermaye devlet tarafından desteklenmeye devam edilmiştir. İttihat ve Terakki döneminden beri güçlenmekte olan Müslüman-Türk burjuvazisi riskli ve büyük yatırımlar yapmak yerine ticaret yoluyla zenginleşmeyi daha garanti bulmuş, bir anlamda milli burjuvazi özelliklerini kaybederek komprador burjuvazi olma yoluna girmiştir. Ayrıca toplumun ihtiyacı olan temel üretim maddelerini dahi üretmekten kaçınmıştır. 1930'lu yıllara gelindiğinde ise dünyada genel olarak bir anti liberal eğilimin olduğunu göz önünde bulundurmalıyız. İtalya ve Almanya örneklerine baktığımız zaman buralardaki otoriter ve faşist yönetimlerin bizzat ülkelerin kendi burjuvazileri tarafından milli bir ekonomi inşa etmek için gerekli görüldüğünü söyleyebiliriz ancak Türkiye örneğinde anti liberalizmin destekleyicisi de burjuvazi değil bürokrasi olmuştur. Bürokrasinin bu noktada kullandığı araç ise devletçiliktir. Devletçilik hem üretim ve büyük yatırımlar konusunda çekingen olan burjuvaziyi dönüştürmek hem de dünyadaki büyük ekonomik krize bir çare olarak kurgulanmış ve ekonomik olarak ciddi bir başarı sağlamıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında gelişmeye başlayan burjuvazi her ne kadar sanayi atılımları yapmaları beklense de risk almaktan çekindiklerinden olsa gerek, ticaret burjuvazisi olarak şekillenmiştir. Arzulanan ve ülkenin gerçekten kalkın-

masını sağlayacağına inanılan sanayi burjuvazisi ise 1929-1939 yılları arasındaki katı devletçilik politikaları sayesinde oluşum sürecine girmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarındaki duraklama döneminden sonra Önce CHP ve akabinde Demokrat Parti hükümetlerinde dış yardımlar talep edilmiş ve Marshall yardımları olarak da anılan hibe ve krediler elde edilmiştir. Bu dönemlerde yabancı yatırımcıların ülkeye gelmesi için de çeşitli teşvik politikaları uygulanmıştır. İMF, Dünya Bankası, NATO gibi uluslararası örgütlere üye olunması ise dünya sistemine entegre olunması yönünde bir adım olarak görülmüştür ancak bu entegrasyon daha çok Türkiye'nin ABD himayesinde tarımsal kalkınma odaklı bir yol izlemesine de sebep olmuştur. Breton Woods Anlaşması'nda da kendisine yer bulan bu kalkınma yolu, öz olarak Türkiye'nin dünya sisteminde tarım ithalatçısı konumunda olmasını ve ağır sanayi kollarına ABD'nin finansman sağlamayacağı bir ekonomik yapıya işaret etmektedir.

Keyder'in aktardığına göre 1932-1939 arası dönemde imalat sanayisi üretimi iki katına çıkmış ancak II. Dünya Savaşı sonuna kadar üretim hızlı bir şekilde düşmüştür. Tarımsal üretim de sanayi üretimine paralel şekilde savaş yılları boyunca yaklaşık yüzde kırk azalmıştır. Bu dönemde karşılaşılan yüksek enflasyon ise üretimin yavaşlamasının doğurduğu sonuçların şiddetini arttırmıştır, toplumda alım gücü ciddi anlamda azalmıştır. Tarımsal üretimin düşmesi ve getirisinin azalması Keyder'e göre iktidardan uzaklaşan ilk grubun köylüler ve küçük toprak sahiplerinin olması sonucunu doğurmuştur. Yüksek enflasyonun bir sonucu olarak ise tüccar sınıf savaş döneminde ciddi bir zenginleşme yaşamış ve burjuvaziyi bürokrasi ile kurduğu toplumsal ittifaktan kopması yönünde cesaretlendirmiştir (Keyder, 2014: 141-143).

Türkiye'de sanayi kapitalizminin temelleri 1930'lu yıllarda devletçilik politikaları gereği devlet eliyle gelişmeye başlamışsa da dünyada yaygın görülen şekliyle bir sanayi burjuvazisinin oluşması 1950'li yıllarda gerçekleşmiştir. Bu sınıfın ticaret ve tarım burjuvazisi üzerinde bir hakimiyet kurması ise 1960'lı yıllarda olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllardan 1960'lara kadar olan süreçte devlet teşvikleri daha çok tarım ve ticaret burjuvazisine yönelik olmuş, sanayileşmeye verilen önem ise sekteye uğramıştır. Bu sekteye uğrama doğal olarak siyasal iktidarın iradesinden kaynaklı bir durumdur zira Demokrat Parti'nin kurmuş olduğu toplumsal ittifakı ticaretle zenginleşen iş adamları ve geniş toprak sahipleri oluşturmaktaydı. Demokrat parti döneminde bu iki sınıfın desteklenmesi ABD ile benimsenen politikayla da ilgilidir zira bu dönemde Dünya sisteminin Türkiye'den beklentisi onun bir tarım ülkesi olması ve Avrupa'yı

beslemesidir. Sungur Savran'a göre Demokrat Parti'nin 1950'deki seçim zaferi yeni bir toplumsal ittifakın göstergesidir. İkinci Dünya Savaşı'nın enflasyonist ekonomisi içinde fahiş karlarla zenginleşmiş olan ticaret burjuvazisi ile özellikle toprak reformu girişimi sonrası CHP ile çıkar çatışmasına girmiş olan toprak sahipleri sınıfı Demokrat Parti ile kurmuş olduğu ittifak ile doğrudan iktidarda olma yolunu seçmişlerdir. CHP iktidarı sırasında merkez ve çevre arasındaki kopukluğun giderilememesi, köylü sınıfları da bu ittifakın yanına çekmiştir (Savran, 2011: 158).

1950'lere gelindiğinde burjuvazi, taşra eşrafı ve küçük toprak sahibi köylü grupların siyasi iktidardan kopuşunun Keyder'e göre iki sebebi vardır: Birincisi piyasadaki devlet hakimiyetinden kurtulma arzusu, ikincisi ise katı laiklik uygulamalarıdır. 1946-1950 arası dönemde muhalefeti temsil eden Demokrat Parti burjuvaziye ve küçük üreticiye daha serbestçe hareket edebilmeyi ve bu sayede daha çok zenginleşmeyi; küçük toprak sahibi köylüye ve şehirli olmayan kesimlere ise daha özgür bir dini yaşantı vadetmiştir. 1950 seçimlerinde ise verilen vaatler karşılık bularak Demokrat Parti'yi iktidara taşımıştır. Demokrat Parti'yi iktidara taşıyan başka bir sebep ise bürokrasinin kendisine toplumsal bir dayanak noktası bulamamasıdır. Toprak reformu kanunu, iktidarın köylüler ile kurmaya çalıştığı bir ittifakın ürünüdür ancak başarılı olamamıştır. Neticesinde bürokratlar burjuvazi karşısındaki üstünlüğünü kaybetmiş ve 1950 sonrası Türkiye'de, yeni kurulan toplumsal ittifakta burjuvazi önder konumuna gelmiştir (Keyder, 2014: 151-159).

Demokrat Parti'nin 1950'den sonra uygulamaya başladığı liberal ekonomi politikası kısa süre içerisinde yaşanan ekonomik krizlerin de etkisiyle devletçi politikaya doğru meylenmiştir ancak bu devletçilik Kemalist devletçilikten farklı bir ekonomik ve politik amaç gütmektedir. Demokrat Parti'nin devletçilik politikasıyla taşralı girişimci orta sınıf önemli bir gelişme sürecine girmiştir, büyük toprak sahipleri cömert kredilerle desteklenmiş, yabancı sermayeye gösterilen cezbedici tutumla özel yatırımlar teşvik edilmiş ve bunlara ek olarak da sanayi ve inşaat sektörlerinde büyük yatırımlar yapılmıştır. 1950'li yılların Türkiye'sinde taşralı ve yarı kırsal küçük sermaye grupları ile 'oldukça yüzeysel bir liberal ekonomi görüşüne sahip' büyük sermaye grupları ortaya çıkmıştır. Bu grupların temsilcilerinin pek çoğu özellikle yerel yönetim kurumlarının yöneticileri ya da üyeleri olarak Demokrat Parti ile organik ilişkiler içinde olmuşlardır. Söz konusu gruplar Karpat'ın deyimiyle Türkiye'nin yeni orta sınıfını oluşturmuştur ve 1960'lı yıllarda nüfusun %10'unu oluşturuyorlardır. Diğer taraftan CHP'ye tek

parti zamanında katılmış ve devletçi politikalarından yararlanarak büyümüş büyük sermaye ve büyük toprak sahibi gruplar; Demokrat Parti ile yükselmiş yeni orta sınıfı yolsuzluk, siyasi fırsatçılık ve zaman zaman da dini gericilikle suçlamaya başlamışlardır. Bu grubun üyeleri ve Kemalist bürokrasiye mensup ailelerin çocukları 1954'ten sonra Demokrat Parti'ye karşı örgütlü muhalefeti üreten entelektüel çekirdeği oluşturmuşlardır (Karpas, 1972: 355).

1950-1954 arası dönemde kayda değer bir ekonomik gelişme görülürken 1954 itibarıyla üretim, ihracat ve kişi başına düşen milli gelir kalemlerinde ciddi düşüşler yaşanmıştır. Adnan Menderes'in halk nezdindeki popülerliğinin en büyük sebebi iktidarının ilk yıllarındaki ekonomik ilerlemeydi ve Menderes de bunun farkındaydı. 1954 sonrası başlayan duraksamayı aşmak için bir çözüm bulunması gerekmektedir ve çare daha fazla dış yardım almakta bulunmuştur. Demokrat Parti hükümetinin Kore'ye asker gönderilmesi, Nato'ya girilmesi ve Türkiye'de ABD üslerinin kurulmasına onay verilmesi gibi kararları büyük oranda dış yardımlarla ekonomiyi toparlama kaygısındanadır ancak bunlar ekonomideki kötü gidişatı durduramamıştır. Para basılması ve kamu yatırımlarının bu basılan paralarla karşılanması ise zaten yüksek olan enflasyonun daha da yükselmesine sebep olmuştur. Enflasyonist büyümenin en büyük kazananı ise ticaret burjuvazisidir (Keyder, 2014: 166-168).

Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında tarımsal büyüme oranı çok hızlanırken sanayi sektörünün milli hasıla içindeki oranında düşüş yaşanmıştır. Tarımsal ürünlerin hem iç hem de dış pazarda satışını yapan ticaret burjuvazisi bu dönemde çok ciddi karlar elde ederek büyümüşlerdir. Büyük toprak sahipleri ve tüccar kesimler de tarımsal büyümeden nemalanmışlardır. Gelgelelim ki memurlar başta olmak üzere maaşlı çalışanlar ve küçük çiftçiler bu dönemin kaybedeni olmuşlar ve fakirleşmeye başlamışlardır. 1954 sonrasında tüketim malları ithalatındaki azalış karaborsa, yüksek enflasyon ve kıtlığa sebep olmuş, kuyruklar görülmeye başlanmıştır. Bu durumun sonucu ise Kemalist devletçi politikalara benzer ama ondan ciddi farklılıkları olan bir modelle enerji, kömür, şeker gibi malların devlet yatırımlarıyla üretiminin sağlanması yoluna gidilmesi olmuştur. Bu modelde kamu kesimi ile özel sermaye uyumlu bir birliktelik içine girmiş lakin herhangi bir plandan yoksun olarak atılan bu adımlar sanayi burjuvazisinin kendisini güvensiz hissetmesine sebep olmuştur. Sanayi burjuvazisinin yaşadığı ekonomik gelişmeye rağmen hoşnutsuz olmasının diğer sebepleri ise Demokrat Parti'nin sanayi yatırımları için ayrıca bir teşvik programı geliştirmemesi, sanayi burjuvazi çıkarlarını yeterince gözetmemesi ve 1957-1958 yıllarındaki krizde

sanayi sermayesinin ciddi zararlar görmüş olmasıdır. Bu durumların sonucu olarak ise sanayi sermayesi Demokrat Parti'nin toplumsal ittifakından uzaklaşmıştır (Atılğan, 2017: 337-340).

Demokrat Parti'nin ticaret ve sanayi burjuvazisiyle kurduğu ilişkiler ve sanayi burjuvazisinin hoşnutsuzluğu Vehbi Koç ile Nejat Eczacıbaşı'nın hatıratlarından da anlaşılabilir bir konudur. Sanayi burjuvazisinin bir temsilcisi konumundaki Koç grubu Demokrat Parti iktidarı boyunca Vehbi Koç'un aktardıklarına göre sıkıntılı süreçler yaşamışlardır. Öyle ki Vehbi Koç; ATO'dan, TOBB'dan ve Sınai Kalkınma Bankasından ayrılmak durumunda kalmış, her ne kadar asılsız olduğunu kanıtlamış olsalar da akaryakıt stokçuluğuyla suçlanmış, Demokrat Parti'ye katılması yönünde ısrarlı taleplerle karşılaşmış ve 1960 yılında CHP'den istifa etmiştir. 27 Mayıs Darbesinden sonra ise Koç grubu hazineye 26 kilo altın bağış yapmıştır. Sunay'a göre Koç grubu ile 27 Mayıs arasında doğrudan bir bağlantı olmasa bile Demokrat Parti iktidarının yıkılışı kendilerine bir rahatlama sağlamıştır (Sunay, 2014: 46-47).

Ticaret burjuvazisinin bir temsilcisi konumundaki Eczacıbaşı grubun o dönemdeki patronu Nejat Eczacıbaşı ise hatıratının pek çok yerinde Demokrat Parti politikalarını destekler açıklamalar yapmış, hatta 1955 sonrası dönemde iktidarın sertleşen tutumunu Demokrat Parti'nin siyasi liberalizmi tam olarak benimsememesine bağlamıştır. Nejat Eczacıbaşı Demokrat Parti'den milletvekilliği teklifi almış ve reddetmiş ve bu durum karşısında Menderes'in kendisine kırıldığını belirtmiştir. Eczacıbaşı'nın anlattıklarının genelinden ise Demokrat Parti'nin büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi ile kurmuş olduğu ittifakın izleri sürülebilmektedir (Sunay, 2014: 49).

2. 1960 ASKERİ DARBESİNE GİDEN SÜREÇTE ORDU

Her ne kadar orduların toplum ve siyaset üstü olduklarına dair bir iddiası bulunsa da iktidar ilişkileri içerisinde sosyal ve politik bir aktör olarak varlardır. Ordular siyasal iktidar ilişkileri içerisinde hem belirlenen hem de iktidara etki eden bir pozisyondadır. 27 Mayıs askeri darbesini sadece sanayi sermayesinin ticaret sermayesi ve büyük toprak sahipleri ile taşralı orta sınıf kitleler karşısında bir iktidar arayışı olarak yorumlamak siyaset bilimi literatüründe karşılaşılan bir yaklaşım olsa da ordunun konumunu göz ardı etmesi bakımından eksiklikler içermektedir. Gelgelelim ki söz konusu burjuva grupların arasındaki çekişmenin

tamamıyla ikincil bir öneme sahip olduğunu söylemek de eksik olacaktır

Türk ordusu, sivil bürokrasiyle birlikte Cumhuriyet'i meydana getirmiş ve onun batılı bir yolla çağdaşlaşması sürecinde etkili olmuştur. Cumhuriyetin dini köktencilik, mezhepçilik ve ayrılıkçı Kürtçülük gibi bölücü güçler karşısında ulusal birliği sürdürme konusundaki endişeleri sebebiyle, Türk ordusu gerçekten de toplumsal gruplar üzerinde tarafsız bir konumda durmaya çalışmıştır. Türk ordusunun kendisini oturttuğu bu düzlem onu millet olmanın siyasi sembolü ve milletin koruyucusu statüsüne yükseltmiştir (Sakallıoğlu, 1997: 154)

Kemalist rejim orduyu Cumhuriyet ilkelerinin koruyucusu olarak tanımış olsa da ordunun yönetim kademesinde bulunmasına da izin vermemiş, siyasi görevlere gelebilmek için ordudan istifa etme şartı koşulmuş ve sivil yönetim kararlılığını sürdürmüştür. Ne var ki II. Dünya Savaşı esnasında asker sayısının arttırılması, ordunun teyakkuza geçmesi ve İstanbul'da sıkı yönetim ilan edilmesi Hale'ye göre ordunun yönetimdeki gücünü arttıran bir etmendir (Hale, 1994: 81- 83).

Türkiye'nin 1920'li ve 1930'lu yıllarında kurulmuş olan toplumsal ittifak, bürokrasi liderliğindeki ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinden oluşmaktaydı. Ordunun bu ittifaktaki yeri ise ittifakı hem destekler hem de kontrol eder niteliktedir. Atatürk ve İnönü dönemi iktidarları sivil görünüm sergilemekle birlikte hem yönetsel hem de ekonomik düzlemde ordunun bir görünürlüğü vardır. Bu dönemlerde iktidarın tepe noktalarında asker kökenli kişiler bulunmakta ve asker kökenli kişiler kamu teşebbüslerinin yönetim kurullarında bulunmaktadır. Öyle ki İş Bankası'nın ilk yönetim kurulundaki on kişiden 5 tanesi doğrudan askerdir (Köktürk, 2021: 18).

Ordunun Dünya Savaşı atmosferinde yönetimdeki etkinliğinin artmasına karşılık, Soğuk Savaşın ilk yılları itibariyle eski dinamik yapısını yitirmeye başlamış ve on dokuzuncu yüzyıldaki Osmanlı subaylarını karakterize eden yenilikçi işlev neredeyse ortadan kalkmıştır. Bu değişikliğin birkaç sebebini saymak mümkündür: Orduya ciddi bir dış meydan okumanın olmayışı, askeri komuta kademesinin siyasetten uzaklaştırılması, sivil irade tarafından ordunun ihtiyaçlarının ihmal edilmesi ve askeri çağdaşlaşmaya gereken önemi vermemesi, askeri bürokrasideki yükselme yollarının yetenekten ziyade kıdeme dayalı bir şekilde ilerlemesi gibi sebepler hem ordunun dinamik yapısını etkilemiş hem de askeri bürokrasinin çağdaşlaşma yolundaki lider özelliğini kaybetmesine neden olmuştur. ABD yardımlarının önemli bir bölümünün askeri modernleştirmeye ayrılması

ve Türkiye'nin NATO üyeliğinin de etkisiyle 1952 yılı itibarıyla bir dizi askeri çağdaşlaşma adımı atılmıştır. Bu adımlardan en önemlileri; asker sayısının 700 bin kişiden 400 bin kişiye düşürülmesi, hizmet eğitim okullarının açılması ve teknik eğitimin ağırlık kazanması, yetenekli subayların yurtdışına eğitime gönderilmesi, merkezi bir personel daire başkanlığının kurulması, yedek subaylık eğitim okulunun ihtiyaçlara yönelik olarak yeniden düzenlenmesi ve Harp okullarına girişte yapılan düzenlemeler sayılabilir. Atılan bu adımların etkileri ise kısa sürede hissedilmeye başlanmıştır. Özellikle ordudaki asker sayısının azalması ve teknik eğitime önem verilmesi verilen askeri eğitimlerin niteliğini önemli ölçüde arttırmıştır ve askerlere hem teknik yönden daha yetkin bir subay olmalarının hem de siyasi ve sosyal kavramlara hakim aydınlar olarak yetişmesinin yolunu açmıştır (Lerner& Robinson, 1960: 29-33).

Demokrat Parti'nin kurmuş olduğu toplumsal ittifak yukarıda da bahsedildiği gibi ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri ve taşralı yerel eşrafın birliğine dayanmaktaydı ve popülist bir kalkınmacılık ile muhafazakar sayılabilecek bir modernleşme anlayışıyla şekillenmiştir (Akça, 2010: 366). 1950'li yıllar boyunca yaşanan toplumsal değişim içerisinde sanayi burjuvazisi, kentli orta sınıflar, aydınlar ve işçi sınıfı Demokrat Parti'nin kurmuş olduğu toplumsal ittifakın dışında kalmışlar ve bu dışarda kalış da 27 Mayıs'a giden sürecin önemli bir sebebi olmuştur. Demokrat Parti'nin aşmakta zorlandığı düşüncelerden belki de en önemlisi; İnönü'nün CHP'nin başında kalmasının ordunun CHP'ye bağlılığı anlamına geleceği inancıydı. Faroz Ahmad'a göre bu durumun dolaylı sonuçlarından biri, iktidara bağlılık ile muhalefete düşmanlık beslemenin özdeşleşmesidir (Ahmad, 2007: 188).

Demokrat Parti'nin popülizminin özü, kurmuş olduğu çatışma eksenidir. Çatışma ekseninde kurgulanan; bürokratik elitler ve aydınlar ile yıllarca devleti tek başlarına yönetmiş olan CHP kitleleri ve karşısında da köylüler, kentli ve taşralı küçük burjuvazi, büyük toprak sahipleri, ticaret burjuvazisi ve esnaf/zanaatkar kesimlerdir. Demokrat Parti'nin kurmuş olduğu toplumsal ittifak ve çatışma eksenini, söylemsel bazda anti seçkinci ve anti devletçi bir görünüm kazanmıştır. Bu anti bürokratik/seçkinci politika ve söylem orduya karşı tutumu da belirlemiş ve yüksek askeri kademedeki isimlerin Demokrat Parti saflarına dahil edilmesi, generallerin iktidar partisine yakın kişilerden seçilmesi ve son olarak da ordunun Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanması gibi eylemlerle ordu sivil idareye tabi kılınmıştır (Akça, 2010: 370).

27 Mayıs Askeri Darbesine giden süreçte toplumsal ittifak içerisinde bulunan ve dışlanan gruplar arasındaki çatışma ortamında ordunun konumunu düşünmemiz gerekirse, ordunun bu taraflardan birisinin güdümünde olmadığı belirtilmesi gerekmektedir. Gelgelelim ki ordu içerisinde iyi eğitim almış alt ve orta rütbeli subaylar arasında ciddi bir Demokrat Parti karşıtlığının geliştiği de ortadadır (Akça, 2010: 383). Bu karşıtlığın sebeplerinden birisi şüphesiz askeri bürokraside maaşların enflasyon karşısında ezilmesi ve subayların ciddi bir geçim sıkıntısına düşmesidir. Orduyla ilgili yapılması gereken yapısal değişikliklerin ertelenmesi ya da ordunun siyasal yapı içerisinde gittikçe önemsiz bir pozisyona itilmesi de subayların Demokrat Parti karşıtlığının sebeplerindedir. Ayrıca, bu karşıtlığın en önemli sebebi ekonomik değil siyasaldır zira Demokrat Parti artan bir şiddetle CHP destekçisi olduğunu düşündüğü aydınlara, bürokrasiye ve orduya güvenmediğinin açık delillerini göstermekten çekinmemiştir. Menderes'in yedek subaylarla TSK'nın idare edilebileceğini söylemesi Demokrat Parti'nin orduya karşı mesafeli duruşunu ilk kez açıkça belli ettiği durumlardan biridir. Demokrat Parti hükümetleri boyunca Milli Savunma Bakanlığı yapan kişilerin bir tanesi hariç hepsinin sivil kökenli olması, milletvekilleri arasında temsil edilen meslek grupları arasında askerlerin sayıca en az duruma gelmesi genç subayların gözünden kaçmamış ve Demokrat Parti karşıtlığının yeşermesine sebep olmuştur (Mazıcı, 2015: 556).

Genel kaniya göre 1960'a giden süreçte askerlerin darbe yanlısı tutumu İstanbul Harp Okulu'nda okumakta olan Dünder Seyhan ve Faruk Güventürk'ün keskin fikirli subaylardan bir hücre oluşturmaya başladıkları 1955 yılında başlamıştır. Başlangıçta 14 üyesi olduğu tahmin edilen yapılanmada Türkiye'nin daha sonraki yıllarda yakından tanıyacağı Suphi Gürsoytrak, Orhan Kabibay ve Orhan Erkanlı gibi isimler vardır. Oluşturulan komitenin amacı ise ordu içinde reform yapmaktır ve görünüşe göre iktidarı bütünüyle ele almak gibi bir düşünceleri yoktur. İstanbul'da bunlar olmaktadırken Ankara'da ise iki darbe yanlısı askeri grup örgütlenmiştir. Bunlardan birincisi Osman Köksal, Sezai Okan ve Talat Aydemir etrafında kümelenirken diğeri ise Sadi Koçaş ve Kenan Esengil çevresindedir. Aydemir ve Okan'ın kurmaylık eğitimi için İstanbul'da bulunduğu 1957 yılında Seyhan grubu ile Aydemir grubu Mahmut Şevket Paşa'nın Üsküdar'daki konağında bir araya gelmişler ve merkez komite üye sayısının 25 ile sınırlı tutulmasını kararlaştırmışlardır. Aslında kararlaştırılan tek önemli konu bu olmuştur zira temel amaçlar konusunda herhangi bir anlaşma olmamıştır, Aydemir ve Seyhan gibi askerlerin amacı iktidarı kısa bir süre içinde tamamen ele geçirmek iken daha

ılımlı olan diğer grup ise askeri darbeyi son çare olarak görmekteydi. 1957 yılı Aydemir ve Seyhan'ın Demokrat Parti'nin daha da güçlenmesini önlemek adına darbe planları yaptığı ve arkadaşları tarafından vazgeçirildiği, Gürsoytrak ve Güventürk'ün ise bizzat İnönü'ye darbe teklifi yapıp reddedildikleri yıldır. Hale'ye göre İnönü Menderes'e CHP'yi kapatması için bir bahane vermek istemiyordu ve bu yüzden de bir daha böyle bir teklifin yapılmamasını kendisine gelenlerden açıkça istemiştir (Hale, 1994: 96).

1957 yılının bir başka özelliği ise ordudaki cuntacı grupların varlığından kamuoyunun ilk kez haberdar olmasıdır. Samet Kuşçu isimli bir subay, ajanlık yaptığıının öğrenildiğini sanarak öldürüleceği korkusuna düşmüş, o sıralar askerlik yapmakta olan Zeki Müren'in arabasıyla kaçmaya çalışmış ve sonrasında da tutuklanmıştır. Daha sonrasında ise Güventürk dahil 9 darbecinin ismini vermiştir. Bu olay “dokuz subay olayı” ismiyle anılmaktadır. Bu olaydan bağımsız olarak aynı yıl Gürsoytrak ve Erkanlı da tutuklanıp sorgulanmışlar ve sonra serbest bırakılmışlardır lakin hem dokuz subay olayının hem de bu tutuklamaların iki önemli sonucu olmuştur. İlk sonuç darbeci askerlerin artık kendilerini daha tedbirli davranmak zorunda hissetmeleridir. İkinci sonuç ise Menderes'in darbe tehlikesinin bittiğini sanarak sonraki zamanlarda çok daha rahat etmesidir. Tutuklamalardan darbeciler kanadında en az etkilenen Sadi Koçaş ekibiydi. Koçaş ihtiyatlı ve plancı bir kişiliğe sahipti ve tasarladıkları şeylerin olabilmesi için en azından bir generalin kendi saflarına katılması gerektiğinin bilincindeydi. 1958 yılında Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atanan Cemal Gürsel ile Koçaş'ın yolları Almanya'da bir NATO tatbikatında kesişmiş ve Koçaş Gürsel'i darbenin son çare olacağı noktasında garanti vererek müdahaleye ikna etmiştir. Sonraki süreçte askeri müdahale için kritik önemdeki pozisyonlara cuntacılar içerisinde atamalar yapılmış, personel daire başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Komutanlığı gibi mevkiler doldurulmuştur (Hale, 1994: 97).

1959'da Uşak'a yaptığı ziyarette İnönü provokatif şekilde karşılanmış ve atılan bir taşla başından yaralanmıştır. 3 gün sonra İnönü İstanbul'a giriş yapacağı sırada ikinci bir provokasyon gerçekleşmiş ve İnönü şans eseri ölümden dönmüştür. 4 ay sonra ise İnönü'nün Kayseri ziyareti esnasında treni durdurularak şehre girmesi engellenmeye çalışılmış, şehirden çıkarken ise arabası durdurularak engellenmeye çalışılmıştır. İnönü iki engelleme çabasından da askerlerin kendisini dinlemesi sayesinde kurtulduğu için bu durum hükümet nezdinde ciddi bir mesaj anlamına gelmiştir ve Menderes İnönü karşısında orduya artık güvenemeyeceğini anlamıştır. 17 Nisan 1960 günü İnönü'nün kendi evinde birkaç tane emekli ami-

ral ve generalle buluşması ise Demokrat Parti'nin tahkikat komisyonu kurarak CHP'yi yok etme sürecini başlatmasına neden olmuştur. 28 Nisan'da Ankara ve İstanbul'da büyük öğrenci eylemleri gerçekleşmiş ve sonrasında iki şehirde de sıkı yönetim ilan edilmiştir.

TBMM'de Tahkikat Komisyonu'nun kurulduğu 18 Nisan 1960 günü İnönü, 27 Mayıs sonrasında da sıkça hatırlanacak bir konuşma yapmış ve Demokrat Parti'yi demokratik yollarla iktidara gelip, sonrasında iktidarını kaybetmemek için ihtilal yapmaya çalışmakla suçlamıştır:

“...Demokratik rejim, insan hakları yürütülüyor mu, yürütülmüyor mu? Bu bir. Eğer insan hakları yürütülmez, vatandaş hakları zorlanırsa, baskı rejimi kurulursa ihtilal behemehal olur. Biz böyle bir ihtilal içinde bulunmayız, bulunamayız. Böyle bir ihtilal dışımızda, bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılacaktır. Biz demokratik rejim dedik, demokratik rejim kurulmuştur. Bu demokratik rejim istikametinden ayrılıp baskı rejimi haline götürmek tehlikeli bir şeydir. Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam. ... Şimdi arkadaşlar, şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru bir haktır. Fakat ihtilal aslında bir millet hayatının asla arzu etmeyeceği, çetin ve tehlikeli bir ameliyattır. Birçok memleketlerde görüyoruz. Çok iyi niyetlerle, vatanperver hislerle ihtilal yaparak idare kuranlar, kurdukları idarenin ertesi gününden itibaren, kabus içinde yaşarlar. Onlar muvaffak oldukları ihtilal normal bir demokratik rejime devredebilmek için imkan bulamazlar. Bulabilenler tarihte nadir. Biz bulduk işte. Ama bunu bulamayan memleket çok zarar görür. İhtilal niçin yapılır? Eğer ihtilal vatandaş için başka çıkar yol yoktur, kanaati zihinlere ve bütün müesseselere yerleşirse, meşru bir hak olarak kullanılacaktır. Bundan içtinap kabil değildir. Basiretimiz yerinde ve aklımız başımızda ise normal bir demokratik rejimin icaplarını hulus ile takip ederek, eşit haklarla dürüst bir seçimin neticelerini kabul ederek bu rejimi bu yola götürelim...” (Aslan, 2013: 368).

Siyaset bilimi literatüründe İnönü'nün yapmış olduğu bu konuşma sıklıkla bir darbe çağrısı olarak yorumlanmıştır. Gerçekten de “sizi ben bile kurtaramam” ve “milletler için ihtilal meşru bir haktır” cümleleri tek başlarına görüldüğü zaman böyle bir sonuca varılması normaldir. Büyük resme ve konuşmanın bütününe bakıldığında ise İnönü'nün asıl gayesinin demokratik sistemin devam etmesi

olduğunu söylememiz lazımdır. Gerek 1957 seçimlerindeki Demokrat Parti'nin ciddi oy kaybı, gerekse toplum tabanında şiddeti yükselmiş bir muhalefet ve öğrenci olayları gibi gelişmeler İnönü'ye gelecekteki ilk seçimi kazanacağını ve Demokrat Parti iktidarının sonlanacağını düşündürmüştür. Dolayısıyla İnönü'nün odak noktasında öncelikle CHP'nin varlıklarına el konulmasının önüne geçerek partisinin varlığının devamını sağlamak ve sonrasında seçimleri kazanarak iktidara gelmek vardır. Gelgelelim ki İnönü ordunun bir askeri müdahale yapmak üzere olduğunu da görmektedir. 6 Mayıs'ta yaptığı başka bir konuşmada İnönü; partisinin ordu ile bir organik bağı olmadığını ifade etmiştir ancak iktidara bir işaret göndermeyi de ihmal etmeyerek, baskıcı rejimlerin hiçbir zaman ordulara güvenemeyeceğini söylemiştir (Ahmad, 2007: 205). Bu konuşmadan 21 gün sonra ise ordu hiyerarşik olmayan bir darbe ile yönetime el koymuştur.

3. 1960 DARBESİ ÖNCESİ AYDINLAR, AKADEMİSYENLER VE BASIN

1955 sonrası dönemde basın da Demokrat Parti'ye muhalif bir tutum takınmış ve kendisine popülist çatışma ortamında bir yer edinmiştir, basılan kitap sayısında ve gazete tirajlarında çok ciddi yükselişler gerçekleşmiş ve daha da önemlisi orta sınıf aydınların görüşlerini temsil eden modern bir Türk edebiyatı şekillenmeye başlamıştır. Yaşanan bu gelişmelerin sonucu olarak 1957 seçimlerinde Demokrat Parti seçim sisteminden dolayı mecliste ciddi bir güç kaybı yaşamamakla birlikte seçmen desteğini önemli ölçüde kaybetmiştir (Karpas, 1972).

CHP iktidarı sırasında baskı ve sansüre maruz kalan basın Demokrat Parti'nin de baskıcı yaklaşımı karşısında muhalefete yakınlaşmış ve zamanla muhalif aydın ve bürokrat grupların müttefiki konumuna gelmiştir. Basın, aydınlar ve öğretim üyelerinin CHP ile yapmış olduğu düşünsel ortaklık 1955 sonrası dönemde gittikçe belirginleşmiş ve İlk Hedefler Beyannamesi sonrasında tamamen görünür duruma gelmiştir. Bu fikrinsel ittifak esasen İnönü ve CHP parti örgütünün de arzuladığı bir durumdur zira İnönü, Demokrat Parti'nin karşısında durabilmek için Demokrat Parti'nin kurduğu toplumsal ittifaka bir alternatif üretmesi gerektiğinin bilincindeydi. Bu farkındalığın ilk yansımalarından birini İnönü 1955'te yaptığı bir konuşmada göstermiş ve Demokrat Parti'nin basını, mahkemeleri ve üniversiteleri baskı altında tuttuğunu ve bunun demokratik sistemin doğasına zarar verdiğini belirtmiştir (Erdemir, 1959: 320).

27 Mayıs'a giden süreçte Demokrat Parti karşısında kurulmuş olan toplumsal ittifakın aydın kesimi büyük oranda üniversite öğrencileri ve akademisyenlerden oluşmaktadır. Darbe öncesi aylarda İTÜ öğrencileri özgürlük, demokrasi ve serbest seçim isteyen bir manifesto yayınlamış, sonraki günlerde SBF Derneği benzer bir açıklama yapmış, Nisan 1960'ta Ankara Üniversitesi öğrencileri "Başkumandan Mustafa Kemal" parolasıyla bir direniş yemini etmiş, Menderes'in protestocu öğrencilere "Kara Cübbeliler" yakıştırmaları yapması sonrasında İstanbul ve Ankara üniversitelerinde öğretim üyeleri karşı bir bildiri imzalamışlardır. 28 Nisan'daki öğrenci olaylarında Turan Emeksiz isimli bir öğrenci ölmüş ve bunun üzerine İstanbul Üniversitesi rektörünün önerisiyle üniversite kapatılmıştır (MAZICI, 2015: 564).

27 Mayıs sonrasında üniversite öğretim üyelerinin rejimin organik aydınları olarak darbecileri desteklemesi dikkatlerden kaçmamalıdır, zira akademisyenler hem darbeyi meşru kılacak bir söylem geliştirmişler hem de yeni anayasanın yapımını bizzat üstlenmişlerdir. Bu durumdan çıkartılması gereken sonuç aydın kesimin halk karşısındaki ve seçkinci tavrı olarak pekala yorumlanabilir ancak çalışmamız bakımından çıkartılması gereken sonuç kültürel sermaye sahiplerinin Demokrat Parti toplumsal ittifakının dışında oldukları ve darbe sonrası siyasal düzlemde kendilerine bir yer açmak istemiş olmalarıdır.

SONUÇ

Türk siyasi tarihinde siyasal bir güç haline gelip iktidara talip olan, iktidarı ele geçirip elinde tutmayı amaçlayan bir sınıf partisi olmamıştır. Sınıf temsilcisi olduğunu iddia eden partiler olduysa da politik zeminde güçlü bir figür haline gelmemişlerdir. Bunun en temelde yatan sebebi Türkiye'nin Avrupa'dakine benzer kapitalistleşme süreçlerini yaşamamış olmasıdır. Osmanlı döneminde devlet karşısında büyüyüp güçlenip hak talep etmeye başlayan bir toprak sahipleri bir sınıfı gelişmediği gibi sanayi devriminin yaşanmaması dolayısıyla geleneksel üretim ilişkileri kapitalist üretim sürecine evrilmemiş; buna bağlı olarak da hem burjuvazi sınıfı hem de işçi sınıfı politik bir güç olacak şekilde güçlenmemiştir. Buna karşılık kalemiye sınıfı da denilen bürokrasi uzun yıllar boyunca hakim konumunu koruyarak imparatorluktan ulus devlete geçişin mimarı olmuştur.

Türkiye'de toplumsal gruplar sınıf haline gelecek şekilde güçlenmemiş ve örgütlenmemiş olsalar da iktidara sahip olanlar ya da talip olanlar tarafından des-

tekleri gerekli olan güçler olarak görülmüşlerdir. Türkiye siyasetini II. Meşrutiyet'ten beri şekillendiren şey ise kurulmuş olan toplumsal ittifaklarla siyasal varlık kazanan toplumsal gruplardır. I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı'nın yenilmesi ve ülkenin işgale uğraması; Müslüman-Türk yerel eşraf, büyük toprak sahipleri ve ilk birikim sürecini tamamlamak üzere olan ticaret sermayesi ile bürokrasiyi bir araya getirmiş, bu birliktelikten ise Türkiye Cumhuriyeti doğmuştur. Kemalist kadroların önderliğinde kurulmuş olan bu toplumsal ittifak önce 1929'da başlayan ekonomik krizle sonrasında ise II. Dünya Savaşı'yla sarsılmaya başlamıştır.

Çalışmamız boyunca detaylıca anlatmaya çalıştığımız etmenler sonucunda söz konusu ittifaktan kopuşlar meydana gelmiş ve Demokrat Parti'nin önderliği altında ticaret burjuvazisi, taşralı küçük burjuvazi, büyük toprak sahipleri ve köylü kitlelerden oluşan yeni bir toplumsal ittifak kurulmuştur. Demokrat Parti'nin uyguladığı popülist siyasetin de bir sonucu olarak iktidardaki toplumsal ittifaka muhalif bir toplumsal ittifak daha meydana gelmiştir. Bu toplumsal ittifakın aktörleri ise CHP başta olmak üzere iyi eğitim almış memurlar, bürokratlar, askerler, basın, öğrenciler ve birtakım şikayetleri olan sanayi burjuvazisidir. 1955- 1960 arası dönemde kurulmuş olan iki toplumsal ittifak arasında çok gergin bir ilişki vardır. Sanayi burjuvazisinin planlı ekonomi talebi ve 1960 sonrası süreçteki ilk icraatlardan birinin Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması olması; sanayi burjuvazisinin askeri darbeyi teşvik edici adımlar attığını düşündürebilmektedir. Gelgelelim ki darbenin sanayi burjuvazisinin iktidara gelmesi için kurgulandığını söylemek ise bir yorumdan öteye geçemeyecektir. Ordu içindeki Kemalist refleksi, askerler başta olmak üzere memur maaşlarının enflasyonist ortamda erimesi, aydınlara ve basına karşı takınılan sert tutum, CHP mallarına el konulmasını ön gören yasa tasarıları, kurulan Tahkikat Komisyonu ve demokratik yollarla iktidarın değişebileceğine dair inancın kaybolması gibi pek çok faktör; cuntacılar darbe yapmanın sözde(!) zeminini hazırlamıştır. Demokrat Parti önderliğinde kurulmuş olan toplumsal ittifaktan dışlanan kesimler ise darbe sonrası süreçte kendilerine politik bir alan yaratmayı amaçlamışlar ve büyük oranda da bunu başarmışlardır.

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. Çeviren Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayıncılık, 2007.

- Akça, İsmet. «Ordu Devlet ve Sınıflar: 27 Mayıs 1960 Darbesi Örneği Üzerinden Alternatif Bir Okuma Denemesi.» *Türkiye'de Ordu Devlet ve Güvenlik Siyaseti* içinde, yazarın Evren Balta Peker, & İsmet Akça. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Arslan, Zühtü. *Türk Parlamento Tarihi XI. Dönem (1957-1960) Cilt 1 Yasama Faaliyetleri*. Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2013.
- Atılğan, Gökhan. «Türkiye'de Toplumsal Sınıflar 1923-2010.» *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim* içinde, yazarın Faruk Alpkaya, & Bülent Duru. Ankara: Phonix Yayınları, 2017.
- Erdemir, Sabahat. *Muhalefette İnönü, 1950-1956*, C.1, Ekicigil Matbaası, İstanbul, 1959.
- Hale, William. *Türkiye'de Ordu ve Siyaset- 1789'dan Günümüze*. Çeviren Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayıncılık, 1994.
- Köktürk, Abdullah. «Türk Ordusunun Sermaye ile İlişkisi ve Ordu-Siyaset İlişkisinin Dönüşümü.» *İnsan&İnsan* 8, no. 29 (2021).
- Karpat, Kemal. «Political Developments in Turkey 1950-70.» *Middle Eastern Studies* 3, no. 8 (1972): 349-375.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2014.
- Lerner, Daniel, ve Richard D. Robinson. «Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force.» *World Politics* 1, no. 13 (1960): 19-44.
- Mazıcı, Nurşen. *27 Mayıs, Kemalizm'in Restorasyonu mu? Cilt Kemalizm, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Sakallıoğlu, Ümit Cizre. «The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy.» *Comparative Politics, Ph.D Programs in Political Science* (City University of New York) 2, no. 29 (1997): 151-166.
- Savran, Sungur. *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*. İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Sunay, Cengiz. «27 Mayıs ve İşadamları.» *İnsan&İnsan*, 2014: 45-51.
- Yetiş, Mehmet. «Gramsci ve Devletin İki Görünümü.» *Mülkiye Dergisi* 3, no. 264 (2009): 129-153.
- Yetiş, Mehmet. «Hegemonya.» *Siyaset Bilimi* içinde, yazarın Gökhan Atılğan, & Atilla Aytekin. İstanbul: Yordam Yayınları, 2012.

7. BÖLÜM

GÖÇ OLGUSUNU DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİYLE ANLAMAK

Dr. Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ
Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye,
gbasadiktas@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-1170-8907

GİRİŞ

Dünya sistemleri yaklaşımı içerisinde ülkelerin sınıflandırılmaları gelişmişlik seviyelerine göre gerçekleştirilmiştir. Gelişmesini tamamlayamamış ülkeler çevre ülke olarak sınıflandırılırken; gelişim aşamasını devam ettiren ülkeler yarı çevre ülke; gelişmiş ülkeler merkez ülke olarak tanımlanmaktadır. Analizin temel savının bu ülkeler arası karşılıklı bir bağımlılığın olduğu kadar merkez ülkeler tarafından çevre ülkelerin sömürüldüğü kabul ediliőidir. Ancak bu ilişkinin yapısı kapitalist sistemin mevcudiyetinin devamını sağlayan temel dayanağıdır.

Kapitalist sistem içerisinde merkez çevreden hammadde ve işgücünü ucuzca edinerek üretiminde maliyeti azaltmakta ve ürettiği ürünleri için uygun pazar koşulları sağlayarak birikimini ilerletip geliştirerek sistemde merkezi konumunu muhafaza etmekte, çevredeki ülkelerde gelişmişliklerini ve refah düzeylerini artırma çabasıyla sistemde kalma gayretinde olmaktadır. Burada karşılıklı

bağımlılık karşılaşılmaktadır. Tarihsel perspektifte çevre merkez arasındaki karşılıklı etkileşim değerlendirildiğinde, ilk etapta merkezin çevre üzerindeki etkisine kolonyal hareketlerde karşılaşılrken, günümüzde kapitalist ekonomik sistem içerisinde uluslararası birlikler, şirketler aracılığıyla meydana getirildiği görülmektedir.

Dünya sistemleri analizi, modernleşme, kapitalizm, uluslararası kuruluş veya yapıların karşılıklı etkileşimlerinin olumsuzluklarına ve bağımlılık yaratıcı boyutlarına vurgu yapmaktadır. Hâkim ekonomik sistemin kapitalizm olduğu çevre ülkelerin kırsal bölgelerinde üretim araçlarının çeşitlenmesiyle, açığa çıkan iş gücü, kentlere göç etmektedir. Ayrıca sanayileşmeyle birlikte geleneksel üretim tarzlarında yaşanan değişim sonucu atıl duruma çıkan iş gücü ile karşılaşılmakta tüm bu süreçler sonrasında ülke içi ve merkeze yönelik göç hareketleri kaçınılmaz olmaktadır. Bu doğrultuda göç ile üretim tarzının kapitalist süreç içine girmesi kapitalizmin hem ulusal hem uluslararası boyutta gelişerek yayılmasına yol açmaktadır.

GÖÇ OLGUSUNU DÜNYA SİSTEMLERİ ANALİZİYLE ANLAMAK

Göç kuramları içerisinde dikkate değer konumda olan dünya sistemleri analizi, merkez çevre kuramı, dünya-sistemleri, bağımlılık okulu olarak da ifade edilmektedir. Wallerstein'in dünya sistemleri teorisinin göçe yönelik çalışma ve analizleri, göçe sebep olan etmenleri diğer göçü açıklama çabasında olan kuramlardan değişiklik göstermektedir. Dünya sistemleri analizinin dayanağında Modernleşme Okulu tarafından geliştirilen denge kuramına karşı yapılan keskin itirazlar vardır. Dünya sistemleri az gelişmiş veya gelişmemiş ülkelerle gelişmiş ülkelerin karşılıklı ilişkilerinde denge kuramının yaklaşımına katılmamakta içinde bulunduğu Marksist gelenek doğrultusunda bakış açısını şekillendirmektedir.

Dünya sistemleri analizinde merkez ve çevre olarak ayrılan dünya iktisadi zeminde birbirine bağımlı bir şekilde bulunmaktadır. Kapitalizmin yayılmasıyla ve ilerlemesiyle birlikte ekonominin odağında var olan bağımlılık kapitalist bağlar halini almıştır. Bu doğrultuda göçün sebeplerini kapitalist ekonomik sistemle, sömürgeci yaklaşımlarla, uluslararası bağlarla çözümlenmektedir. Marksist yaklaşımın etkili olduğu dünya sistemleri analizi iş gücü hareketliliğinin sebebini

kapitalist ekonomik sisteme bağlamakta merkez ve çevrede mevcut olan eşitsizlikleri göç hareketlerinin temeli olarak değerlendirmektedir (Gezgin, 1991: 38). Dünya sistemleri analizi, kentler, bölgeler, uluslararası hangi düzeyde olursa olsun modernleşme kuramının savunduğu teorilere karşı çıkararak denge kuramını yadsımaktadır (Çakır, 2011: 136). Ancak çevre ve merkez ülkelerdeki bağımlılığın zemininin sömürgecilik dönemine dayandığı görülmektedir. Bu perspektifte bakıldığında dünya sistemleri analizinin esas fonksiyonunun modern dünyadaki zeminini ulus devlet anlayışı ve kapitalist ekonomik sistem oluşturmaktadır (Wallerstein, 1993: 67).

Dünya sistemleri analizini açıklarken Wallerstein, sistemin dayanağının on altıncı yüz yıl olduğunu düşünmekte ve kendisini kapitalist ekonomi, toplum bilim, tarih alanlarında çalışan teorisyen olarak ifade etmektedir. Analizde göç olgusunun temelini çevre ülkeler ile merkez ülkelerde var olduğuna dikkat çekilmektedir. Merkez ülkeler ve çevre ülkelerin ekonomik açıdan birbirlerine bağlı oldukları düşüncesiyle ortaya çıkan göçün, çevre ülkelerden gerçekleşmesine yol açan temel nedenin, kapitalist ekonomik sistemin var olduğu merkez ülkelerden henüz kapitalizmin tam olarak yerleşmediği çevre ülkelere yayılması olarak değerlendirilebilmektedir. Dünya sistemleri analizi gelişmişlik sorunuyla tanımlanan çevre ile merkez ülkelerde mevcut olan oransız bağlantıyı araştırmaktadır. Wallerstein, mevcut ekonomik yapı ve bu yapıyla ilintili olan diğer yapılar üzerinde etkili olan en önemli belirleyenin kapitalizm olduğunu ve yaşadığımız dünyada tarihsel açıdan sistem içerisinde kapitalist dünya ekonomisinin tek evrilen unsur olarak karşımıza çıktığını kabul etmektedir (Wallerstein, 2000: 135).

Modern devletlerde karşılıklı gerçekleşen göç olgusunun tarihinin oldukça eskiye dayandığı ve temel nedenlerinin toplumda meydana gelen iktisadi, siyasi ve sosyal değişimlere yönelik tepkiler olduğu görülmektedir. Dünya sistemleri analizinde de Wallerstein, göçün gerekçelerini siyasi, ekonomik nedenlere bağladığını hissettirdiği gibi bu nedenlerinde bir sistem içerisinde var olduğunu, ortaya çıkan göçün de yine aynı sistem içerisinde hayat bulduğunu savunur. Bu süreçte birbirlerine bağımlı durumda olan bir sistemle karşılaşmakta çevre ülkelerde var olan hammadde, pazar, ucuz iş gücü için merkez ülkeler çevre ülkelere ihtiyaç duymakta, gelişimlerini tamamlama çabası içerisinde olan çevre ülkeler de merkez ülkelere muhtaç olmalarıyla çift taraflı bağımlı olma hali oluşmaktadır. Sistemde var olan bu oransız etkileşim ülkeler arasındaki iş bölümünü ve ilişkileri de belirlemektedir. Çevre ülkelerin pazarlarının, hammadde ve iş güçlerinin kapitalist ekonomik sistemce merkez ülkelerin denetimine geçmesiyle göç hare-

ketleri meydana gelmekte ve bu göç hareketlerinin önemli bir bölümü de merkez ülkelere dönük gerçekleşmektedir (Abadan-Unat, 2006: 17). Bu doğrultuda göçün değerlendirilmesi yapıldığında, göçün gelişmeye katkı sağlayan bir hareket olmadığı çevre ülkelerde var olan ucuz emeğin merkez ülkelerin çıkarları doğrultusunda kullanıldığını ve bu durumunda gelişmeyi hedefleyen çevre ülkelerin zararına olduğu değerlendirilmektedir (Şahin, 2001: 61).

Dünya sistemleri analizinin temel kavramlaştırmalarından olan merkez çevre kavramları değerlendirildiğinde sosyal ve ekonomik açıdan ileri ayrıca ilişki sistemlerinin odağında kapitalizmin yer aldığı ülkeler merkez olarak ifade edilmekte, kapitalist sistemin öncelik ve esasları tarafından çevrelenmiş ve neticesi olarak da her açıdan ilerlemiş merkez ülkelere karşı bağımlılık içinde olan ülkelerse çevre olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca dünya sistemleri kuramı içerisinde var olan yarı çevre ülkeler ise sahip oldukları kimi nitelikleriyle merkez ülkelere yakınken kimi nitelikleriyle de uzaktır. Merkez ülkeler kadar güçlü ekonomileri ve sosyal olanakları yoktur ancak çevre ülkelere nazaran ekonomileri ve sosyal yapıları daha iyi durumdadır. Kuram yarı çevre kavramlaştırmasıyla tanımladığı ülkelerin ara konumuna vurgu yapmaktadır. Yarı çevre ülkelerinin bu arada olma durumları onların merkez ülke olma motivasyonlarıyla kapitalist sisteme daha çok yatırım yaparak sistem içinde güçlü bir mevki edinme çabası içine girmelerini sağlamayı amaçlamaktadır. Yarı çevre ülkeler konumlarından dolayı çevre ülkelerden daha çok merkeze ulaşma potansiyeline sahip olmalarından ötürü sistem içerisinde devingen yapıya sahip oldukları için çevreden güçlü ancak merkezden güçsüz ekonomik ve kurumsal yapıları olduğu görülmektedir. Merkez ve çevre ülkelerde yer alan kapitalist sistemin esaslarının belirleyici olduğu çift taraflı bağımlılık olduğu değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda toplumların veya ülkelerin birbirleriyle etkileşimini açıklamaya çalışan dünya sistemleri analizinin modern kapitalizmle şekillendiğini ve onu incelediği değerlendirilmektedir (Kardulias ve Hall, 2007: 3).

Üretim süreçlerindeki masrafları kısma çabasında olan merkez ülkeler çevre ülkelerdeki ucuz iş gücüne yönelerek maliyetlerini azaltma hedeflerine ulaşmaya çalışmaktadır. Merkezde yer alan ülkeler kendi yurttaşlarından ileri seviyede eğitim ve iş gücünde ileri seviyede vasıflı olma koşulu aramakta ancak ilk etapta tam tersi merkez ülkeler çevre ülkelerden niteliksiz olan ucuz iş güçlerini ve hammaddelerini almakta ve ürünlerini pazarlayacak pazar sağlamalarını tasarlamaktadır (Abadan-Unat, 1976: 3). Kapitalist sistem içerisinde en kazançlı olan ülkeler de merkez ülkelerdir.

Çevre ve merkez ayrıştırmasıyla oluşan dünya sistemleri analizinde çevre ülkeler merkez ülkelerin mevcudiyetleri için elzem öneme sahiptir özellikle kapitalist sistemin var oluşu ve ilerlemesi açısından temel ihtiyaç olarak ifade edilebilmektedir. Merkezin çevreye ve çevrenin de merkeze olan bu zaruryeti doğrultusunda gücün sistemdeki konumu netleşir. Sosyal ve coğrafi açıdan da birbirlerinden farklı olan merkez ve çevre ülkelerinin temel belirleyeni, merkez ülkeler için sermayenin olduğu söylenebilirken çevre ülkeler açısından ucuz iş gücü, hammadde ve pazardır (Sorinel, 2010: 223). Makro açıdan değerlendirmeler yapmakta ve karar mekanizmalarını da makro açıdan gerçekleştiren dünya sistemleri analizi, büyük kuvvet ve reaksiyonlara dikkat kesilmekte, iktisadi açıdan küreselleşmeyi, uluslararası piyasanın genişlemesini göçün nedenleri olarak nitelermektedir (Massey ve diğ., 2014: 14).

Merkez ülkelerin çevre ülkelerin emek pazarlarına katılmasıyla yerel emek pazarlarında geleneksel üretim tarzı daralırken aynı zamanda yerele ait olan emek pazarında talep fazlası meydana getirmektedir. Sonuç da ise istihdam sorunuyla birlikte yetersiz ücret gerçeklikleriyle göç olgusu karşımıza çıkmaktadır (Massey ve diğ., 1993: 17). Sistemde birbirlerinden ayrı gelişmişlik seviyeleriyle mevcut olan ülkeler ayrıca toplumsal ve mekânsal yapılarında da farklılıklar göstermektedir (Genç, 1997: 311).

Dünya sistemleri analizinin esas belirleyenin kapitalist ekonomik sistemin varlığı ve yol açtığı etkileridir. Bu etkiler sonucu sistemde var olan ülkelerden çevrede olanlardan merkeze yönelik göç gerçekleşmesi kaçınılmazdır. Çevre ülkelerden merkeze doğru gerçekleşen nüfus hareketleri tarihsel bağlamda değerlendirildiğinde de benzerlik içinde olduğu dikkat çekmektedir (Zolberg, 1983: 10). Dünya sistemleri kuramında kapitalist ekonomiye sahip ülkelerin küreselleşmenin de etkisiyle henüz gelişmesini tamamlamamış ülkelere sermayenin üretim maliyetlerini düşürmek adına ucuz iş gücüne yönelmesi amacıyla göç hareketlerinin tersine döndüğü görülmektedir (Çağlayan, 2006: 80). Sınırsız sermaye arzusuna sahip olan merkez ülkeler hammadde ve iş güçlerindeki ucuzlukla çevre ülkelere yönelmekte, çevre onlar için cazip konumda olmakta ve kapitalist çok uluslu şirketlerce de yönelilmektedir (Arango, 2000: 289). Çevre ülkeleri kullanarak gelişimini devamını sağlayan merkez ülkelerin bu yaklaşımlarıyla çevre ülkelerin de tam aksi yönde gelişimleri sekteye uğramaktadır (Toksöz, 2006: 18).

Göç hareketlerinin yönünün çevreden merkeze yönelik olduğu ve kapitalist ekonomik sistemin tabi bir sonucu olarak kabul edildiği dünya sistemleri anali-

zinde, kapitalizmle birlikte ortaya çıkan gelişmeler sonrasında karşılaşılan yer değiştirme ve kopmalar uluslararası göçün açıklayıcıları olarak değerlendirilmektedir. Çevre ülke olarak tanımlanan yetersiz gelişmiş ülkelerden gelişmelerini üst düzeye getirmiş merkezdeki ülkelere giden göç, iş gücünün göç etmesi olarak görülmektedir. Göç hareketleri, kapitalizmin genişlediği alan artıkça, dünyaya yayıldıkça kapitalist pazara dahil olan nüfus giderek artmaktadır.

Dünya sistemleri analizi açısından göç olgusu kapitalist ekonominin ilerleme sürecinde ortaya çıkan çözümlerinin tabi bir sonucudur. Çevre ülkelerin iş gücü, hammaddesi ve toprağı kapitalist piyasaların kontrolüne geçtiği sürece göç hareketleri meydana gelmekte ve oluşan göç hareketlerinin büyük bir kısmının yönü merkez ülkelere doğru olmaktadır (Abadan-Unat, 2006: 17). Diğer bir taraftan yaygın düşüncenin tersine çevre ülkelerden merkezdeki ülkelere yönelen göç eylemleri çevre ülkelerin modernleşmesini sağlamayabileceği gibi sosyal ekonomik durumlarında net bir gelişme elde etmelerinin de mümkün olamayacağı, çevre ülkelerin kaynaklarının kontrolsüz sarf edilmesi sonucu yoksulluğun yoğunlaşarak daha büyük boyutlara gelmesine yol açtığı görülmektedir (Yalçın, 2004: 37).

Göç hareketlerini kaçınılmaz kılan kapitalizmin dünya üzerinde yayılması gerçeğiyle dünyada artan nüfus bu ekonomik sisteme entegre edilmekte çevre ülkelerin bu sistem içerisinde kapitalizmin etkisi altına kalmaları sonucu göç beklenen bir durum olarak karşılaşılmaktadır (Massey, 2014: 42). Kapitalist sistem içerisinde yapılan merkez ve çevre ülkelerin ilişki ve etkileşimlerinde göç olgusuna odaklanıldığında özellikle günümüzde merkez ülkelerce gerçekleştirilen göçmenlerin kabul edilmesine yönelik hazırlanan politikalarla karşılaşılmakta, bu politikaların özünde önemli ve zor ön koşulların varlığı dikkat çekmektedir. Kalifiye iş gücü arayan merkez ülkeler, çevre ülkelerden edindikleri emeği, düşük ücretlerle çalıştırarak üretimlerinde masraflarının azalmasını sağlamaktadırlar. Bu süreç çok uluslu sistem içerisinde emeği alan ve verenin karşılıklı var olan iş bölümünden oluşan farklılıkların göçün temel belirleyeni olduğu gibi bu farklılıklar, ortaya çıkan ilişkideki hakimiyetin de yeni bir boyut kazanmasını sağlamakta, merkezde var olan her değişimin yansımaları çevrede görülmektedir. Bu doğrultuda göçün hakimiyeti güçlendirdiğini özellikle ekonomiler arasındaki dengesizliğin mevcudiyetini ise gidermediği anlaşılmaktadır (Gezgin, 1991: 39).

Merkez ülkelere yönelik gerçekleşen vasıfsız iş göçü de göç hareketlerinin farklı boyutu olarak anlamlandırılmaktadır. Üretim maliyetini düşürmeyi hedef-

leyen sermaye kendi ülkesinde olan vasıfsız iş gücü yerine çok daha ucuza çalıştırabileceği göçmen vasıfsız iş gücünü kullanmayı tercih etmektedir. Ancak sermayenin artık ucuz iş gücünün olduğu bölgelere gitmesi, durumun tersine dönmeye yol açmakta merkezden çevreye yönelen teknoloji ve bilgi kapitalist ekonominin genişlemesinin yanında merkez ve çevre ülkelerin çift taraflı bağımlılıklarının artmasına yol açmaktadır.

Sermayenin ucuz iş gücü ve hammaddenin olduğu çevre ülkelere gitmesi bu ülkelerde bazı değişimlere neden olduğu görülmektedir. Özellikle kurulan fabrikalar çevredeki iş gücüne hizmet etse de bölgeye özgü üretim süreçlerinin yok olmaya başlamasına neden olmakta, geleneksel üretim sürecinin parçası olan emeğin ucuz iş gücü pazarına dahil olmasıyla kapitalist pazarın işlev ve etkinliği artmaktadır (Wallerstein, 1992: 27). Sermayenin ucuz iş gücüne artan ilgisi çocuk ve kadın iş gücüne olan talebi gündeme getirmekte aile yapısında önemli değişimlere neden olmaktadır. Ucuz emeğe duyulan bu ihtiyacın sadece ekonomik süreçlerde değil toplumun sosyal yapısında da etkili izler bırakarak farklılaşmaya yol açtığı anlaşılmaktadır.

Kapitalist ekonomik sistemin şiddetli bir şekilde küreselleşmesi yerel ve uluslararası göç hareketlerinin önemli belirleyeni haline gelmektedir. Teknolojik gelişmelerle beraber köydeki nüfus sanayide iş gücü olurken aynı zamanda da endüstri toplumunun güçlü destekleyicisi olmuştur (Oktik, 1997: 82). Sistem içerisinde var olan çevre ülkelerin önemli bir kısmının tarımsal süreçlerinin sürdürürken kullandıkları yerel yöntemlerin kapitalist pazarda yarışabilmek için merkezin lehine değişmesi ile tarımsal süreçlerde kullanılan gübre, tohum, ilaç benzeri tarımsal üretimde esas girdiler merkezin ürünlerinden olması ve teknolojik aletlerin sürece dahil edilmesinin yaygınlaşmasıyla da insan emeğine olan ihtiyacın azalmasına yol açmakta tarımsal üretimden dışlanan iş gücü geçim kaynağı bulmak için göç hareketine yol açmaktadır. Geleneksel üretimden kopan nüfusun oluşturduğu bu hareket öncelikli olarak sanayinin olduğu bölgelere gitmekte, ülke içi göçün gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Dünya sistemleri analizi bağlamında özellikle uluslararası göçün temel belirleyenin kapitalist ekonomik sistemin dinamikleri olduğu, çevre bölgelere yayılmak isteyen küresel ekonominin talebi olarak görülmekte olduğu ayrıca eski sömürülen ülke ile sömürgeci güç arasında gerçekleştiği dikkat çekmekte, özellikle iletişimsel süreçlerde, kültürel açıdan var olan tanıdık olma durumu pazarın oluşmasını hızlandırmakta, merkez ülkelerin yönetimindekilerin başarısız olma

durumlarında da iç siyasetlerini düzenleme ve konumlarını muhafaza etmek adına kapitalist pazarın lehine yeni ekonomik ve sosyal düzenlemeler yaparak kendilerini cazip kılmakta oldukları değerlendirilmektedir. (Massey ve diğ., 2014: 27). Dünya sistemleri teorisiyle kapitalist ekonomik sistemin küresel bir piyasa haline gelmesiyle uluslararası göçün kaçınılmaz hale geldiği görülmektedir.

Sermayenin küreselleşmesiyle bölgeler arasında maddi ve ideolojik bağlantılar oluşmaktadır. Bu bağlantıların göç üzerinde etkileri oldukça önemlidir. Maddi anlamda merkez ülkelerin çevredeki hammadde ve pazara hâkim olmaları açısından ulaşım ve iletişim kanalları kurulmakta, kurulan bu kanallarla sadece maddi unsurların hareketi sağlanmamakta aynı zamanda insan hareketlerine de yol açılarak, göç özendirilmiş olmaktadır. Bu etkileşim sonrasında sosyal ve kültürel süreçlerdeki paylaşımlar oluşmakta, bağlantılar güçlenmekte merkezin çevre üzerindeki hakimiyeti artmaktadır.

Dünya sistemleri analiziyle, göç olgusu anlamlandırılmaya çalışılırken merkez ve çevre ülkelerdeki kapitalist bağın varlığının tarihsel kabulüyle işe başlanmakta ve temelde değerlendirilen faktörlerin, kapitalist sistem ile iş gücü arasında ilişkinin varlığının kaynağı küreselleşmeye dayanmakta, iş gücünün hareketiyle de göçün meydana geldiği görülmektedir. Aynı zamanda merkez ve çevrenin yapısında küreselleşmenin şiddetiyle ortaya çıkan değişimler özellikle merkez ülkeler yerine geçen çok uluslu kurum ya da şirketler bugün iki kavram arasında belirginliğin ortadan kaybolmasına neden olmaktadır.

Dünya sistemleri kuramına yöneltilen eleştirilere bakıldığında ise ekonomik ve sosyal farklılıklar üzerine yaptığı vurgu fazla görülmekte ve tek yönlü olarak değerlendirilmekte, göç olgusunun psikolojik ve sosyal boyutunu dikkate alınmaması yönünde eleştirilmektedir. Özellikle göç kararının alınmasında bireylerin ve grupların bu kararı almalarına neden olacak, onları göçe motive edebilecek insana özgü faktörlerin dikkate alınmaması sermayenin menfaatinin esas belirleyen olmasının, küreselleşmenin temel unsurlarının gereğinden fazla ön planda olması analize yapılan önemli eleştiri olarak karşımıza çıkmaktadır (Sert, 2016: 38). Ayrıca istihdama yönelik açıklamalarında iş gücü göçünün geçmişteki sömürgecilik ilişkilerine atıfla anlatılması ve batıya özgü bir değerlendirmeyle ele alınması tam anlamıyla gerçeği aksettirmemektedir (Gezgin, 1991: 46).

SONUÇ

Dünya sistemleri açısından kapitalist ekonomi, sistem içerisinde var olan tüm yapıların temel belirleyenisidir. Analizin merkez ve çevre ülke tanımlamasında çevre ülkelerin kapitalist sistemin güçlü bir şekilde var olduğu merkez ülkelerce özellikle ekonomik ve sosyal süreçleri yönlendirilen, merkez ülkeler ise ekonomik olduğu kadar sosyal boyutta da gelişmiş ülkelerdir. Sistemdeki tüm ülkeler kapitalist ekonomik sistemin gerekleri doğrultusunda birbirlerine karşılıklı bağılırlar (Çağlayan, 2006: 78).

Bağımlılık, merkez çevre teorisi olarak da betimlenen dünya sistemleri kuramının, göç olgusunu makro boyutta küresel açıdan değerlendirdiği görülmektedir. Dünya sistemleri analizi, modernleşme yaklaşımına karşı gelmekte, merkez ve çevre şeklinde oluşan ve bu oluşumunun temel belirleyenin ekonomik gücün dağılımı olduğu kadar merkez ile çevre ülkelerin bağımlılıklarının sistemin var oluşundaki temel faktör olduğunu savunmaktadır. Merkez ülkeler ürettikleri ürünün pazarı ayrıca hammadde ve emek bağlamında çevre ülkeleri kapitalist ekonomilerinin devamı için vazgeçilmez görmektedir. Çevre ülkeler ise gelişimlerini tamamlayabilmek için merkez ülkelere olan ilişkilerine büyük önem atfetmektedir. Ancak bu yapı içerisinde tüm süreçler merkezdeki ülkelerin lehine işlemektedir.

Kuramın göçe dair temel savının göç hareketlerinin öncelikle çevre ülkelerden merkeze yönelik olduğudur. Merkezin üretim süreçlerindeki masrafları azaltmak adına yöneldiği çevredeki ucuz iş gücünün nitelikleri değişmekte ve artık merkezin ucuz iş gücü beklentisine ek olarak aynı zamanda nitelikli olma koşulu eklenmektedir. Nitelikli emek istense de yaptırılan işler düşük ücretli ve merkez ülke vatandaşlarının tercih etmedikleri işlerdir. Ancak günümüzde kaçak yollarla göç eden göçmenlerce de vasıfsız insan gücünün karşılandığı da görülmektedir.

Merkezdeki kapitalist ekonomiye sahip ülkelerin çevre bölgelerde özellikle geleneksel üretim şekillerinde meydana getirdikleri teknolojik değişimlerle, sanayileşmeyle bölge içindeki iç göçe neden oldukları gibi; göç hareketlerinin merkeze doğrudan olmasını sağlamaktadırlar. Bu hareketlilik gerçekleşen toplumda öncelikli olarak kentleşmeye neden olabileceği gibi uzun dönemde uluslararası boyuta yönelmektedir. Çevreden merkeze yönelen göçün ve çevrenin kendi içinde gerçekleşen göçün, kapitalist ekonomide var olan ilişkiler sonucu olduğu ve süreklilik kazanarak arttığı görülmektedir (Toksöz, 2006: 21).

Dünya sistemleri analizinin esas belirleyici unsuru tanınan, kapitalist ekonomide meydana gelen gelişme sonucu oluşan bölünmeler ve farklılaşmalar sonrasında göç gerçekleşmektedir. Kuram daha çok uluslararası göçe vurgu yapmakta ve göçü direk kapitalizmle irtibatlandırmaktadır. Bu doğrultuda zayıf ekonomiyeye sahip olan gelişmemiş ülkeler eski dönemlerde kendilerine kolonyal bağlarla bağlı olan, kapitalizmin güçlü olduğu, günümüzde merkez olarak nitelenen ülkelere göç etmektedirler. İlaveten kapitalizmin hâkim ekonomik sistem olarak güçlü bir şekilde çevre ülkelerde varlık göstermeleri, kırsal alanlara teknolojinin girmesiyle tarımda iş gücü arzının artması ve sanayileşmeyle geleneksel üretim sistemlerinde istihdam edilen iş gücünün artık kullanılmaz olması çevre ülkeler içerisinde kentlere göçe neden olurken ayrıca merkez ülkelere yönelik uluslararası göçün gerçekleşmesine sebep olduğu görülmektedir.

Dünya sistemleri teorisinin göç olgusunu makro boyutta değerlendirdiği, neden olan temel faktörün ise kapitalist ekonomik yapının çevre ülkelere yerleşmesiyle daha basit ve geleneksel yapıda olan geçime odaklı üretim süreçlerinin kapitalizme eklenilerek dengelerinin bozulması sonucu gerçekleştiği kabulü yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, Nermin ve Diğerleri, (1976), *Göç ve Gelişme*, (Çev. Ünsal Oskay), Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii.
- Abadan-Unat, N. (2006) *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa*, (İkinci Basım), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arango, José. (2000). "Explaining Migration: A Critical View", *International Social Science Journal*, 52(165), 283-296.
- Çakır, Sabri, (2011), "Geleneksel Türk Kültüründe Göç ve Toplumsal Değişme", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:24, s.129-142.
- Genç, Ernur, (1997), "Kentleşme, Geleneksel-Modern Geriliminde Kimlikler", *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Toplum ve Göç Bildiriler Kitabı*, (21-22 Kasım 1996, Mersin), Ankara: DİE Matbaası, s. 308-317.
- Gezgin, Mehmet F. (1991) "*İşgücü Göçü Teorileri*", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı 23.

- Kardulias, P. Nick., & Hall, Thomas. D. (2007, June). "A World-Systems View Of Human Migration Past And Present: Providing A General Model For Understanding The Movement Of People". *In Forum On Public Policy* (pp. 1- 33).
- Massey, Douglas ve Diğerleri, (2014), "Uluslararası Göç Kuramlarının Bir Değerlendirilmesi", *Göç Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, s.11-46.
- Oktik, N. (1997), "Köyün Çekiciliği Kentin İticiği", *Toplum ve Göç II. Ulusal Sosyoloji Kongresi*, Sosyoloji Derneği, Ankara.
- Sert, D. (2016) "Uluslararası Göç Yazınında Bütünleyici Bir Kurama Doğru", Gülfer İhlamur Öner ve Aslı Şirin Öner (der.) *Küreselleşme Çağında Göç-Kavramlar, Tartışmalar* (3. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları, 29-47.
- Sorinel, Cosma. (2010) "Immanuel Wallerstein's World System Theory", *Annals Of Faculty Of Economics*, 1(2), 223.
- Şahin, Cengiz, (2001), "Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 2, s.57-67.
- Toksöz, G. (2006) *Uluslararası Emek Göçü*, (1. Baskı), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Wallerstein, I. (1992). *Tarihsel Kapitalizm*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. (1993). *Jeopolitik ve Jeokültür*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Wallerstein, I. (2000), "Kapitalist Dünya Ekonomisinde Hane Yapıları ve Emek Gücü Oluşumu", *İrk Ulus Sınıf*, Metis, İstanbul.
- Yalçın, Cemal, (2004), *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Zolberg, A. R. (1983), "International Migrations in Political Perspective", *Global Trends in Migration: Theory and Research on International Population Movements*, Der. Krtiz, M. M. Keely, C. B. Tomasi, S. M. Center for Migration Studies, N.Y.

8. BÖLÜM

BÜYÜME VE GELİŞME DÖNEMLERİNDE BESLENME

Dr. Öğr. Üyesi Cansev MEŞE YAVUZ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü,

cansevmese@yyu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8079-1230

GİRİŞ

Beslenme, yaşamın bütün dönemlerinde olduğu gibi büyüme ve gelişme döneminde de oldukça önemli bir faktördür. Bu dönem, genetik ve birçok çevresel faktörden etkilenen bir süreçtir. Sosyo-ekonomik düzey, ebeveyn eğitim durumu, beslenme bu süreci etkileyen çevresel faktörlerdendir (Malina ve Bouchard, 1991:392). Optimum beslenme, özellikle bebek ve küçük çocuklar için büyüme ve gelişmenin devamı ve sağlığın korunması açısından oldukça önemli bir belirleyicidir. Bu dönemdeki iyi bir beslenme, çocuğun malnütrisyon ve erken dönem büyüme gecikmesinden korunmasına yardımcı olmaktadır. Kötü beslenme ise çocukta enfeksiyonlara yakalanma ve ölüm riskini artırmaktadır (Blössner ve de onis, 2005:1-2; WHO, 2002:53; WHO, 2010:18; WHO, 2009:3).

Büyüme ve gelişme dönemindeki çocuk ve adölesanların ihtiyaç duydu-

ğu besin gereksinimi erişkin bireylerden farklıdır (Tayar, Korkmaz ve Özkeleş, 2015:240-245). Bu dönemdeki beslenme, büyüme ve gelişmenin devam etmesini sağlamalıdır. Bu nedenle de beslenme yeterli ve dengeli olmalıdır (Saner, 2002:162; Erkan, 2011:50).

BEBEK BESLENMESİ

Bebeklerde enerji gereksinimi

Bebeklik dönemi, doğumdan sonraki ilk bir yılı kapsamaktadır ve bu dönem intauterin dönem dışında büyüme ve gelişmenin en hızlı olduğu dönemdir. Bu dönem sonunda bebek doğum ağırlığının yaklaşık 3 katına, doğum boyunun ise 1.5 katına ulaşır. Genelleme yapıldığında, çocuğun yaşı arttıkça vücudunun ihtiyaç duyduğu enerji ve besin öğelerinin miktarı da artar. Ancak bebeklik dönemine ait bir istisna vardır. Bu dönemde kalsiyum, demir ve fosfor ihtiyacı sonraki yıllara göre daha yüksektir (More, 2013:2; Yiğit, 2012:74-75).

Büyüme ve gelişme hızlı seyrettiğinden, bebeğin büyüme için harcadığı enerji diğer yaşlara göre daha yüksektir. İlk 3 ayda büyüme için harcanan enerji toplam enerji harcamasının %35'iyken, sonraki 3 ayda bu %17.5'e düşmekte, devam eden altı ay boyunca ise yaklaşık üçte biri kadar olmaktadır (%6'dan daha az). Bebeklik döneminin sonunda ise bebeğin toplam harcadığı enerjinin %3'ü büyüme için harcanmaktadır (FAO/WHO, 2001:13).

Büyüme için ihtiyaç duyulan enerji iki bileşenden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi büyüyen dokuların sentezlenmesi için kullanılan enerji, ikincisi ise bu dokularda yağ ve protein olarak depolanan enerjidir. Bu nedenle bebeklerde toplam enerji ihtiyacının hesaplanması, büyüyen dokulardaki enerji depolarının toplam harcanan enerjiye eklenmesiyle belirlenir (FAO/WHO, 2001:15). Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organization of the United Nations- FAO) ve Dünya Sağlık Örgütü'nün 0-12 aylık anne sütü ile beslenen ve formüla ile beslenen bebekler için belirlediği enerji gereksinimi (kkal/kg/gün) Tablo 1'de sunulmuştur. Anne sütü ile beslenen bebeklerin enerji gereksinimi formüla ile beslenenlere göre daha düşüktür.

Tablo 1. Anne sütü ve formüla ile beslenen 1-12 aylık bebeklerde enerji gereksinimi*

Yaş (ay)	Anne sütü ile beslenen			Formüla ile beslenen			Toplam (anne sütü ve formüla)		
	Erkek	Kız	Ortalama	Erkek	Kız	Ortalama	Erkek	Kız	Ortalama
1	106	99	102	122	117	120	113	107	110
2	98	95	97	110	108	109	104	101	102
3	91	90	90	100	101	100	95	94	95
4	79	80	79	86	89	87	82	84	83
5	79	79	79	85	87	86	81	82	82
6	78	79	78	83	85	84	81	81	81
7	76	76	76	81	81	81	79	78	79
8	77	76	76	81	81	81	79	78	79
9	77	76	77	81	81	81	79	78	79
10	79	77	78	82	81	81	80	79	80
11	79	77	78	82	81	81	81	79	80
12	79	77	78	82	81	81	81	79	80

*Sayılar yuvarlanmıştır (kcal: kilokalori) (FAO/WHO, 2001:15)

Anne sütü ve önemi

Bebeklik ve erken çocukluk döneminde yeterli beslenme, büyüme ve gelişmenin optimal düzeyde devam edebilmesi ve sağlıklı kalınması açısından büyük öneme sahiptir. Bebekler için anne sütü en iyi besindir ve bebeklerin ilk altı ay boyunca yalnızca anne sütü ile beslenmesi şiddetle önerilmektedir (FAO/WHO, 2001:15; WHO, 2009:3). Eğer anne sütü ile beslenme tatmin ediciyse, ilk 6 ay boyunca yalnızca anne sütü ile beslenmek, bebeğin ihtiyacı olan enerji ve besin ögesi miktarının büyük çoğunluğunu karşılamaktadır ve ekstra bir besine ihtiyaç duyulmaz (WHO, 2009:3-4).

Anne sütü ile beslenme hem anne hem de çocuğun sağlığı açısından oldukça önemlidir. Anne sütü, çocuğu akut ve kronik hastalıklara karşı korurken, aynı zamanda bebeğin bedensel ve zekâ gelişimine katkı sağlar (Karaağaoğlu ve Eroğlu Samur, 2015:53; Fewtrell, 2004). Diğer yandan anne sütü, anne ile bebek arasındaki bağı güçlendirmekte ve sağlık harcamalarını azaltmaktadır (Karaağaoğlu ve Eroğlu Samur, 2015:53). Anne sütü alımının sonraki çocukluk döneminde obeziteye karşı küçük, ancak devamlı bir koruyucu etkisinin olduğu belirtilmektedir

(Arenz vd., 2004:1247). Bebeği anne sütü ile beslemenin anne için de yararları bulunmaktadır. Emzirmenin yumurtalık ve meme kanserine karşı koruyucu etkisi bulunmaktadır ve emzirmek hamilelik öncesinde alınan kiloların verilmesine ve doğum sonrası depresyonun azaltılmasına katkı sağlamaktadır (More, 2013:82).

Annenin ilk yedi gün içerisinde ürettiği süt kolostrum adını alır ve protein, mineral ve vitamin açısından zengindir. Bu süt, çocuğu hastalıklara karşı korur ve bağırsak epitelyum direncini artırır. Annenin bir haftanın sonunda vereceği süt, geçiş sütü olarak isimlendirilir ve bu sütün laktoz, yağ ve kalori içeriği yüksektir. Doğumdan sonraki 2. Haftadan itibaren ise anne sütü olgun süt özelliği taşır (Saner, 2002:183-184).

İlk 6 ay anne sütünün yanında bebeğe başka sütlerin de verilmesi karışık beslenme olarak tanımlanır ve ülkemizde yaygın olarak uygulanmaktadır. Ancak çoğunlukla gereksiz ve hatalı bir uygulama olarak anne sütüne ek başka sütler de vermek, anne sütünün azalmasına ve bebekte sağlık problemlerine neden olabilmektedir (Saner, 2002:183).

Tamamlayıcı beslenme

İlk 6 aydan sonra bebeğin enerji ihtiyacı artmaya başlar ve anne sütü bu ihtiyacı karşılayamaz hale gelir. Bu dönemden sonra tamamlayıcı gıdalara gerek duyulur. Bu dönem tamamlayıcı beslenme olarak adlandırılmaktadır (Tayar vd., 2015:236; Karaağaoğlu ve Eroğlu Samur, 2015:65). Gerekli olduğu durumda bebeğin beslenmesi ilk altı ay içerisinde de tamamlayıcı besinlerle desteklenebilir.

Bebeklik döneminde enerjinin %40-50'sinin yağdan, %7-11'inin proteinden, diğer kısmının ise karbonhidratlardan sağlanması önerilmektedir (Şanlıer, 2016:55). Bu dönemde bebeğin protein ihtiyacı ise diğer dönemlerden daha yüksektir.

Tamamlayıcı beslenme bebeklerin yiyecekleri çiğnemeye başlamasına katkı sağlar. 7-8. aylarda püre kıvamında ve sıvı besinler bebeğe verilmelidir. Bebeğin gelişimi devam ettikçe ilerleyen aylarda püre kıvamında verilecek besinler kademeli olarak artırılmalıdır. Tamamlayıcı beslenmede öğün sayısı ve miktarı bebeğin gelişimine ve anne sütünden ne kadar yararlandığına dikkat edilerek düzenlenmelidir (Karaağaoğlu ve Eroğlu Samur, 2015:73).

Oyun çocukluğu ve okul öncesi dönemde beslenme

1-3 yaş arası dönem oyun çocukluğu dönemidir. Bu dönem çocuklarının beslenmesi daha büyük çocuklara göre daha farklıdır. Bu dönemde büyüme ve gelişme bebeklik dönemine göre daha yavaş olsa da, oyun çocuğu daha aktif olduğundan ihtiyacı olan enerjiyi yeterli düzeyde almalıdır. Büyüme ve gelişmenin sağlıklı olarak devam etmesi için bu dönemdeki çocuk dört besin grubundan (süt ve süt ürünleri grubu, et grubu, sebze ve meyve grubu, ekmek ve tahıl grubu) yeteri düzeyde ve çeşitli olarak tüketmelidir (Benelam, Gibson-Moore, Stanner, 2015:108).

Oyun çocukluğu döneminde, çocuğun besin gereksinimi yetişkinlerden farklılık gösterir. Bu farklılığı yaratan üç temel neden vardır, bunlar;

- Enerji harcaması yetişkinlerden fazladır.
- Yeni dokuların yapılması için protein, mineral ve vitaminlere olan ihtiyaç yüksektir.
- Bu dönemde çocuğun yemek yeme yeteneğinin kısıtlı olması, çocuğun yiyebileceği besinlerin de kısıtlı olmasına neden olur ve bunun için özel besin hazırlanmasını gerektirir (Tayar vd., 2015:240-241).

Oyun çocukları iştahlarına bağlı olarak günden güne değişen miktarlarda yemek yerler. Bu aileler için endişe verici olabilir. Bu davranışlar oyun çocukluğu için normaldir. Eğer çocuk yeni bir yiyeceği reddederse, ısrar etmemek ve daha sonra yeniden denemek yararlı olacaktır. Ayrıca bu dönemde çocuk kendi kendine yemek yeme yeteneğini de geliştirir (Köksal, 2016:73; Benelam vd., 2015:112; Bartolo, 2014:15-16).

Okul öncesi dönem ise 3-6 yaş arası olarak tanımlanır. Okul öncesi dönem çocuklarının enerji ve besin ögesi gereksinimi, büyüme ve gelişme döneminde olan diğer yaş grupları gibi yetişkinlerden farklılık gösterir. Büyüme ve gelişme döneminde olan bireyin vücudu büyüme için ayrıca enerjiye ihtiyaç duyacaktır. Oyun çocukluğu döneminde olduğu gibi okul öncesi çocukların da yeterli ve mümkün olduğunda çeşitli besin içerecek şekilde beslenmesini sağlamak ve sağlıklı beslenme alışkanlığı kazandırmak önemlidir. Bu dönemde çocuğun yiyecek seçimini de göz ardı etmemek gerekir (Baysal, 2013:151).

Oyun çocukluğu ve okul öncesi dönemlerinde çocukları yeterli ve dengeli beslemek kadar, ailelerin fiziksel ve duygusal açıdan çocuğa olumlu bir beslenme çevresi yaratması da önemlidir (Köksal, 2016:73).

Yapılan araştırmalar, sağlıklı yeme alışkanlıklarının ve diyet örüntüsünün yaşamın erken dönemlerinde çocukluk ya da adölesan dönemde yerleştiği ve yetişkinlik döneminde de devam ettiğini göstermektedir (Mikkila vd., 2013). Bu nedenle ailelerin çocuklarına sağlıklı davranışlar ve beslenme alışkanlıkları kazandırmaları oldukça önemlidir.

Okul çocuklarının beslenmesi

Bu dönemde çocuk okula başladığı için fiziksel olarak oldukça aktiftir. Beslenme alışkanlıkları konusunda ebeveynlerini rol model olarak alsa da, okula başlaması çocuğun beslenme alışkanlıklarını değiştirebilir. Okuldaki arkadaş çevresi ya da okul yöneticilerinin beslenme konusunda kontrolsüz davranması bunların nedenleri arasında sayılabilir (Tayar vd., 2015:242-243).

Sağlıklı beslenme çocuğun öğrenme yeteneğini geliştirir, akademik başarısını yükseltir, kişinin özgüveninin ve beden algısının yükselmesine katkı sağlar (WHO, 2006a:1). Öncelikle ailede başlayan beslenme eğitiminde çocuk beslenme ile sağlık arasındaki ilişkiyi, özellikle kahvaltı öğününü atlamaması gerektiğini öğrenmelidir. Bunun için de çocuğa zaman planlaması yapmayı öğretmek yararlı olabilir (Baysal, 2015:498).

Özellikle okul kantinlerinde satılan yiyecek ve içeceklerin düzenlenmesi olumsuz sağlık sonuçlarının ortaya çıkmasını ve mevcut beslenme alışkanlıklarında meydana gelebilecek düzensizlikleri gidermek açısından önemlidir. Aynı zamanda öğretmenlerin çocukların sağlıklı beslenmesine yönelik program hazırlaması ve çocukları doğru ve sağlıklı beslenmeye teşvik etmesi, yeterli ve dengeli beslenme konusunda yardımcı olacaktır (Baysal, 2015:499).

Okulun öğle yemeği verme imkânı varsa, bu öğün çocuğun enerji ve besin ögesi gereksiniminin asgari beşte ikisini karşılayacak şekilde olmalıdır. Diğer yandan, okullarda verilecek öğünler temizlik koşulları sağlanarak hazırlanmalıdır (Baysal, 2013:154).

Adölesan dönem beslenmesi

Dünya Sağlık Örgütü, adölesan dönemi 10-19 yaş arası olarak tanımlamaktadır. Bu dönem, bebeklik döneminden sonra fiziksel büyümenin en hızlı olduğu ikinci dönemdir. Fiziksel büyümenin yanında bilişsel gelişim de devam etmekte ve bu dönemde adölesanda psikolojik, davranışsal ve sosyal değişimler görülmektedir (Akçan vd., 2012:13; Stonge ve Keller, 2012:734; WHO, 2022a).

Adölesan dönemle birlikte, vücut ağırlığı ve boy uzunluğundaki önemli artış ve vücut kompozisyonunda meydana gelen değişim, enerji ve protein ihtiyacını artırır. Bunun yanı sıra, bu dönemde vitamin ve mineral ihtiyacı da yüksektir (WHO, 2006b; Stonge ve Keller, 2012:736). Yetersiz besin alımı ya da besinlerin aşırı tüketimi beslenme patolojilerine neden olabilir. Enerji ve besin öğelerinin yetersiz tüketimi durumunda büyüme ve puberte gecikebilir, büyüme ve gelişme olumsuz etkilenebilir (Saner, 2002:204; Story ve Stang, 2005).

Adölesanlar, akranları arasında kabul görme isteği duyabilir, bedeninden memnun olmayabilir ve kendi kimliğini arayabilir. Bu dönemde sağlıksız beslenme alışkanlıkları kazanabilir, öğün atlayabilir (özellikle sabah ve öğle öğünleri), ev dışında yemek yeme alışkanlığı edinebilirler (Baxter, 2008:325). Adölesanda görülen bu değişimlerin sağlığı üzerinde olumsuz etkisi bulunmaktadır, çünkü öğün atlamanın ve düşük yeme sıklığının obezite ile ilişkisi vardır (Moreno vd., 2010:107).

Bu dönemde özellikle kızlarda anoreksiya nervoza, bulimia nervoza gibi yeme bozuklukları görülebilir. Bu yeme bozukluklarının görülmesinde düşük özgüven, aile ve arkadaşlar ile problemler, akran baskısı, kendini kilolu hissetme, cinsel ya da duygusal istismar gibi faktörler rol oynamaktadır (More, 2013:179).

Bebeklik döneminden sonraki büyüme ve gelişme döneminde çocuk ve adölesanların ihtiyaç duyduğu enerji ve besin öğelerinin yeterli alım düzeyi yaş ve cinsiyetlere göre Tablo 2 ve 3'de sunulmuştur.

Tablo 2. Yaş ve cinsiyetlere göre enerji gereksinimi (Türkiye beslenme rehberi (TÜBER), 2016:164-165)

Yaş (yıl)	Az aktif (PAL= 1.4)	Orta aktif (PAL= 1.6)	Aktif (PAL= 1.8)	Çok aktif (PAL= 2.0)
Erkek				
2	1017	-	-	-
3	1160	-	-	-
4	1235	1410	-	-
5	1307	1492	1677	-
6	1380	1576	1772	-
7	1456	1663	1870	-
8	1534	1752	1970	-
9	1615	1844	2073	-
10	1621	1851	2081	2311

11	1716	1959	2203	2446
12	1832	2092	2352	2612
13	1976	2257	2537	2818
14	2142	2446	2750	3053
15	2294	2619	2945	3270
16	2412	2755	3097	3439
17	2498	2852	3206	3560
18	2556	2919	3282	3644
Kız				
Yaş (yıl)	Az aktif (PAL= 1.4)	Orta aktif (PAL= 1.6)	Aktif (PAL= 1.8)	Çok aktif (PAL= 2.0)
2	937	-	-	-
3	1085	-	-	-
4	1157	1321	-	-
5	1224	1398	1571	-
6	1286	1468	1651	-
7	1352	1544	1736	-
8	1428	1630	1833	-
9	1517	1732	1947	-
10	1559	1780	2001	2222
11	1638	1870	2102	2334
12	1725	1970	2215	2460
13	1808	2064	2320	2577
14	1873	2139	2405	2671
15	1917	2189	2460	2732
16	1944	2220	2495	2771
17	1959	2237	2515	2793
18	1972	2252	2532	2812

*10-17 yaş arası bireylerin toplam enerji harcamasının en az 1.6 PAL değerlerinde olması önerilmektedir.

Tablo 3. Bazı besin öğelerinin yaş ve cinsiyetlere göre yeterli alım düzeyleri
(Türkiye beslenme rehberi (TÜBER), 2016:171-172)

Yaş (yıl)	Kar-bon-hidrat (g)	Protein ¹ (g/gün)	Diyet posası (g)	A vit. (mcg)	D vit. (mcg)	E vit. (mg)	K vit. (mcg)	Kalsiyum (mg)	Fosfor (mg)	Su (ml/gün)
2	130	E-11.8, K-11.2	10	250	15	6	30	450	250	1300
3	130	E-12.9, K-12.5	10	250	15	9	30	450	250	1300
4	130	E-14.0, K-13.8	14	300	15	9	55	800	440	1600
Erkek										
5	130	15.6	14	300	15	9	55	800	440	1600
6	130	18.2	14	300	15	9	55	800	440	1600
7	130	20.8	16	400	15	9	55	800	440	1600
8	130	23.4	16	400	15	9	55	800	440	1600
9	130	25.9	16	400	15	9	60	800	440	2100
10	130	28.4	16	400	15	13	60	800	440	2100
11	130	31.5	19	600	15	13	60	1150	640	2100
12	130	35.0	19	600	15	13	60	1150	640	2100
13	130	39.9	19	600	15	13	60	1150	640	2100
14	130	45.0	19	600	15	13	75	1150	640	2500
15	130	49.8	21	750	15	13	75	1150	640	2500
16	130	53.3	21	750	15	13	75	1150	640	2500
17	130	55.7	21	750	15	13	75	1150	640	2500
18	130	53.0	25	750	15	13	75	1000	550	2500
Kız										
5	130	15.5	14	300	15	9	55	800	440	1600
6	130	18.0	14	300	15	9	55	800	440	1600
7	130	20.4	16	400	15	9	55	800	440	1600
8	130	23.0	16	400	15	9	55	800	440	1600
9	130	25.9	16	400	15	9	60	800	440	1900
10	130	29.0	16	400	15	11	60	800	440	1900
11	130	32.5	19	600	15	11	60	1150	640	1900
12	130	36.6	19	600	15	11	60	1150	640	1900
13	130	40.5	19	600	15	11	60	1150	640	1900
14	130	43.5	19	600	15	11	75	1150	640	2000
15	130	44.9	21	650	15	11	75	1150	640	2000
16	130	45.9	21	650	15	11	75	1150	640	2000
17	130	46.3	21	650	15	11	75	1150	640	2000
18	130	47.3	25	650	15	11	75	1000	550	2000

1Diyetle Alınması Öngörülen Miktar

Tablo 3 devamı. Bazı besin öğelerinin yaş ve cinsiyetlere göre yeterli alım düzeyleri (Türkiye beslenme rehberi (TÜBER), 2016:171-172)

Yaş (yıl)	Demir (mg/gün)	Çinko (mg)	Magnezyum (mg/gün)	C vit. (mg)	Tiamin (mg)	Riboflavin (mg)	B ₆ vit. (mg)	B ₁₂ vit. (mcg)	Folat (mcg)
2	7	4.3	170	20	0.5	0.5	0.5	1.5	120
3	7	4.3	230	20	0.5	0.5	0.5	1.5	120
4	7	5.5	230	30	0.6	0.6	0.6	1.5	140
Erkek									
5	7	5.5	230	30	0.6	0.6	0.6	1.5	140
6	7	5.5	230	30	0.6	0.6	0.6	1.5	140
7	11	7.4	230	45	0.6	0.6	0.6	2.5	200
8	11	7.4	230	45	0.6	0.6	0.6	2.5	200
9	11	7.4	230	45	0.9	0.9	1	2.5	200
10	11	7.4	300	45	0.9	0.9	1	2.5	200
11	11	10.7	300	70	0.9	0.9	1	3.5	270
12	11	10.7	300	70	0.9	0.9	1	3.5	270
13	11	10.7	300	70	0.9	0.9	1	3.5	270
14	11	10.7	300	70	1.2	1.3	1.3	3.5	270
15	11	14.2	300	100	1.2	1.3	1.3	4	330
16	11	14.2	300	100	1.2	1.3	1.3	4	330
17	11	14.2	300	100	1.2	1.3	1.3	4	330
18	11	9.4-16.3 ²	350	110	1.2	1.3	1.3	4	330
Kız									
5	7	5.5	230	30	0.6	0.6	0.6	1.5	140
6	7	5.5	230	30	0.6	0.6	0.6	1.5	140
7	11	7.4	230	45	0.6	0.6	0.6	2.5	200
8	11	7.4	230	45	0.6	0.6	0.6	2.5	200
9	11	7.4	230	45	0.9	0.9	1	2.5	200
10	11	7.4	250	45	0.9	0.9	1	2.5	200
11	11	10.7	250	70	0.9	0.9	1	3.5	270
12	13	10.7	250	70	0.9	0.9	1	3.5	270
13	13	10.7	250	70	0.9	0.9	1	3.5	270
14	13	10.7	250	70	1	1	1.2	3.5	270
15	13	11.9	250	90	1	1	1.2	4	330
16	13	11.9	250	90	1	1	1.2	4	330
17	13	11.9	250	90	1	1	1.2	4	330
18	11-16 ¹	7.5-12.7 ³	300	95	1	1	1.2	4	330

¹Premenopoz dönemde 16 mg, postmenopoz döneminde 11 mg

MALNÜTRİSYON VE OBEZİTE

Malnütrisyon (Yetersiz Beslenme)

Günümüzde özellikle gelişmekte olan ülkeleri etkileyen malnütrisyon (yetersiz beslenme) hala çocuk sağlığı için ciddi bir risk oluşturmaktadır. Malnütrisyon kavramı yetersiz ve fazla beslenmeyi içerse de, yaygın olarak yetersiz beslenme olarak kullanılmaktadır (Blössner ve de Onis, 2005:1). Malnütrisyon 3 ana grupta toplanabilir. Bunlardan ilki yetersiz beslenme, bir diğeri mikro besin öğelerine bağlı olarak görülen malnütrisyon ve sonuncusu da fazla kiloluluk, obezite ve kalp hastalıkları, diyabet gibi bulaşıcı olmayan diyetle ilgili hastalıklardır (WHO, 2020b). Yetersiz beslenme, çocukları hastalıklara karşı daha hassas hale getirmektedir. Yetersiz beslenmede, ilk olarak vücudun esansiyel dokuları etkilenir ve adipoz doku hücreleri yağ kaybeder. Protein ve mikro besin öğeleri de aynı anda tükenir. Proteinin tükenmesi ise kaslar ve vücudun genel protein kaybı ile karaciğer, pankreas ve bağırsaktan protein kaybı ile gerçekleşir. Deri protein kaybettiğinden enfeksiyon oluşabilir. Kalp ve böbrekler ağırlık kaybeder. Bütün bu kayıplar meydana gelirken, eğer kilo kaybı fazla değilse organlar işlevlerini yerine getirmeye devam ederler. Ancak şiddetli derecede yetersiz beslenmede ciddi ishal görülebilir ve ölümcül dehidrasyona neden olabilir (Schenker, 2003:91).

Yetersiz Beslenmeye Neden Olan Faktörler

Yetersiz beslenme, enerji ve besin öğelerinin yetersiz alımı sonucu, vücudun ihtiyaç duyduğu enerjiyi karşılayamaması ve vücudun gereksiniminin artmasıyla birlikte besin öğelerinin absorpsiyonu ve kullanımının bozulmasıyla ortaya çıkar. Malnütrisyonun oluşumu haftalar ya da aylar sürse de, yüksek besin öğesi ihtiyacının olduğu metabolik stres koşullarında, vücuttaki besinlerin tükenmesi çok daha hızlı ve ciddi bir şekilde gerçekleşebilir (Schenker, 2003:92). Yetersiz beslenme, genellikle hamilelik döneminde gebenin artan besin öğesi ihtiyacına karşılık, bu besin öğelerini yetersiz tüketmesi sonucunda meydana gelmektedir (Ramirez-Zea ve Cabellero, 2012:895).

Malnütrisyon, yoksulluk, düşük sosyoekonomik düzey, kötü çevre koşulları gibi sebeplerle oluşmaktadır. Bu faktörlerin yanında, yetersiz anne sütü alımı ve enfeksiyonların da malnütrisyonu tetiklediği belirtilmektedir (WHO, 2022b). Bunlara ek olarak diyet alımını bozan diğer etmenler şunlardır;

- Çeşitli hastalıklar, depresyon ve anksiyeteden kaynaklı olarak iştahın azalması,
- Öğün atlamanın yarattığı problemler,
- Yeme, çiğneme ve yutmada meydana gelen sorunlar,
- İştahı kapatan ve uygun olmayan yiyecekler,
- Bilincin kapalı olması, koma hali (Schenker, 2003:92).

Protein enerji malnütrisyonu (PEM)

Protein enerji malnütrisyonu, vücuttaki enerji depolarının ve dokulardaki proteinin tükenmesiyle beraber genellikle mikro besin ögesi eksikliğinin de görüldüğü ciddi bir sağlık problemidir. Yetersiz beslenme sonucunda meydana gelebildiği gibi, tekrarlayan hastalıklar da protein enerji malnütrisyonuna neden olabilir (Ramirez-Zea ve Cabellero, 2012:897).

Klinik bulgular

Protein enerji malnütrisyonunun ağır bir şekilde seyrettiği durumlarda marasmus, kwarshiorkor ve marasmus-kwarshiorkor klinik tipleri görülmektedir.

Marasmus: Kronik açlık durumlarında yalnızca bir besin ögesinin eksikliğinin görülmediği enerji yetersizliğinin baskın olduğu bir tablodur. Bu durumda boy ve ağırlık ölçüleri çocuğun yaşına göre belirgin olarak düşüktür. Çocukta aşırı zayıflık görülür ve büyüme durmuştur (Resim 1). Marasmus başlangıcında, çocuğun kas ve protein rezervi korunur, ancak ilerlemesiyle birlikte vücuttaki yağ depoları tükenir ve protein kullanılmaya başlar, bu durum da kas dokusunu etkiler. Enfeksiyon ve dolaşım yetersizliğinin görülmesi ise daha ciddi sonuçları olan bir durumdur. Genellikle anne sütü alamayan çocuklarda geliştiği görülmektedir (Saner, 2002:215; WHO, 1963:23; Narayan, John, Ramadas, 2018:129).

Resim 1. Marasmus (CDC, 2022a)

Kwarshiorkor: Protein açısından fakir beslenen çocuklarda görülen bir diğer klinik tablo kwarshiorkordur. Bu çocuklarda enerji alımı normale yakın olsa da protein alımı yetersizdir. Sıklıkla 18 ay-3 yaş arasında görülmektedir. Bu protein enerji malnütrisyonu tipinin ağır tablosunda çocuklarda vücut sıcaklığının düşüklüğü, sarılık, anemi, enfeksiyonlar gibi klinik bulgular görülebilir (Saner, 2002:216) (Resim 2).

Resim 2. Kwarshiorkor (CDC, 2022b)

Marasmus-Kwarshiorkor: Marasmus ve kwarshiorkor özelliklerinin birlikte görüldüğü durumlardır.

Yetersiz beslenmenin değerlendirilmesi

Yetersiz beslenmenin 3 alt formu bulunmaktadır. Bunlar bodurluk (stunting), zayıflık (wasting), düşük kiloluluk (underweight) olan yetersiz beslenme, vitamin, mineral eksikliği ve fazla kilo ile obezitedir (WHO, 2022b). Bodurluk, zayıflık ve düşük kiloluluk, boy ve ağırlık antropometrik ölçülerinin yaşına göre değerlendirilmesiyle elde edilir. Bu değerlendirme persentiller ve z-skorları aracılığıyla yapılabilmektedir.

Yetersiz beslenmenin değerlendirilmesinde sıklıkla Dünya Sağlık Örgütü'nün referans kesim noktaları kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra araştırmacılar, Amerika Birleşik Devletleri Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri (CDC)'nin referanslarını dikkate alarak çalışmalar yapmaktadır.

Yaşa göre boy: Referans değerler dikkate alınarak, çocuğun yaşına göre boyu değerlendirilir. Belirtilen referansın altında olması durumunda kısa boydan (bodurluk-stunted) bahsedilir. Kronik ya da tekrarlanan yetersiz beslenmenin bir sonucudur. Referans -2 standart sapmanın (SD)'nin altında olması kısa boyluluk (bodurluk-stunted) olarak değerlendirilir.

Yaşa göre ağırlık: Çocuğun yaşına göre ağırlığının belirlenmesinde kullanılır. Referans değerlerin (-2SD) altında olması düşük kiloluluğun (underweight) olduğunu gösterir.

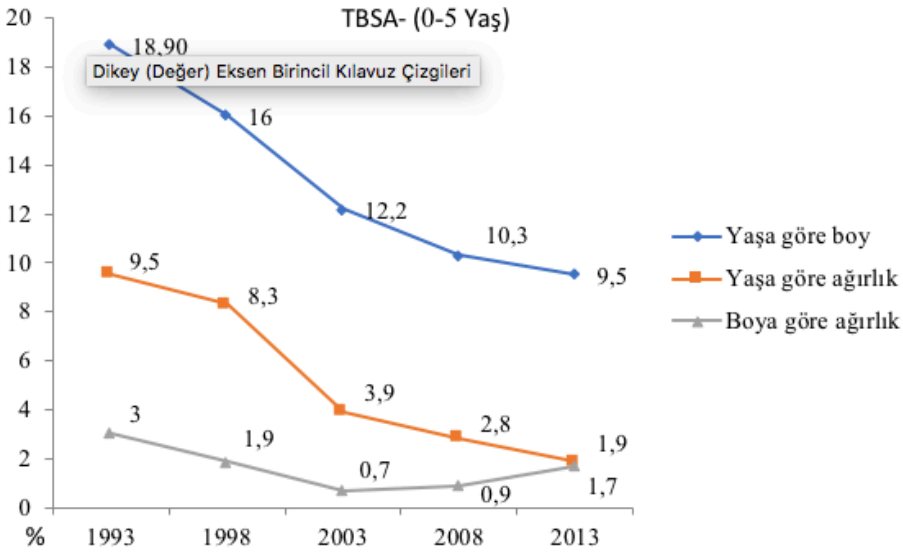
Boya göre ağırlık: Çocuğun boyuna göre ağırlığının değerlendirilmesinde kullanılır. Referansın altında olması durumunda, çocuğun son zamanlarda ve ciddi derecede kilo kaybettiğini gösterir. Boya göre ağırlığın -2SD'nin altında olması çocuğun zayıf (wasted) olduğunun göstergesidir (WHO, 2022b; Waterlow, 1972; TNSA, 2014:164-165).

Dünyada beş yaş altı çocuk ölümlerinin neredeyse yarısı yetersiz beslenmeden kaynaklanmaktadır ve yetersiz beslenmenin çoğunlukla düşük ve orta gelirli ülkelerdeki çocukları etkilediği belirtilmektedir (WHO, 2020b). Tüm dünyadaki bodur çocukların 4'te 3ü Sahra Altı Afrika ve Güney Asya'da bulunmaktadır. Bodur çocukların cinsiyetlere göre dağılımı neredeyse eşittir ancak Sahra Altı Afrika'da erkeklerde kız çocuklarına göre sıklık biraz daha fazladır (Unicef, 2013:8-10).

Bodurluk oranı 1990 yılından 2019 kadar sürekli bir azalma göstermişse de, Unicef 2017 verilerine göre global olarak hala beş yaş altı 144 milyon çocuk bodurdur. Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre ise 2019 yılında 14.3 milyon çocuk ciddi derecede zayıftır (WHO, 2022c). UNICEF, WHO ve World Bank Group 2016 verilerine göre global olarak bodur çocukların %66'sı düşük ve orta gelirli ülkelerde yaşamaktadır (UNICEF, WHO ve World Bank Group, 2017:11).

Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA), 5 yılda bir gerçekleştirilen nüfus ve toplum sağlığını değerlendirmeye yönelik yapılan ulusal bir araştırmadır. Çocuk sağlığının da belirlenmeye çalışıldığı TNSA 2013 verilerine göre orta ya da şiddetli bodurluk ve düşük kiloluluk oranınının 10 yıl içerisinde düzenli bir düşüş gösterdiği görülmektedir. Orta ya da şiddetli zayıflık ise 2003 yılına kadar azalmış bu yıldan itibaren hafif artış göstermiştir (TNSA, 2014:345) (Grafik 1).

Mikro besin öğeleri, enzimler ve hormonların üretilmesi ve vücudun normal işlevini yerine getirmesi için oldukça önemlidir. Mikro besin öğelerinin yetersizliğinde de sağlık olumsuz etkilenmektedir (WHO, 2020b).

Grafik 1. Türkiye nüfus ve sağlık araştırması 1993-2013 yılları arasında bodurluk, zayıflık ve düşük kiloluluk oranlarının değişimi (TNSA)

Dünya Sağlık Örgütü'nün 2025 hedefleri, 5 yaş altı bodur (stunted) çocuk sayısını %40 oranında azaltmak, zayıflık (wasted) oranını %5'in altına indirmek ve obezite oranlarının yükselmemesini sağlamaktır (WHO, 2022d).

Obezite

Malnütrisyonun diğer bir formu da fazla kiloluluk ve obezitedir. Obezite, anormal bir şekilde vücut yağının artması olarak tanımlanabilir (WHO, 2000:6). Obezite, günümüzde hem yüksek, hem de düşük ve orta gelirli ülkelerde sağlığı tehdit eden bir problemdir. Bu sağlık problemi, enerji harcaması ve enerji alımı arasında bir dengesizliğin olması durumunda meydana gelir.

Fazla kiloluluk ve obezitenin değerlendirilmesinde Beden Kitle Endisi (BKE) sıklıkla kullanılan ve uygulaması kolay bir yöntemdir. Temel olarak ağırlığın (kg) boyun karesine (m²) bölünmesi (kg/m²) ile elde edilir. Yetişkinlerde BKE değerinin 25'in üzerinde olması fazla kiloluluğu belirtirken, bu değer 30'un üzerine çıkması ise obezite göstergesidir. Beden kitle endisi değerlerinin artması, felç, kalp hastalıkları ve diyabet riskini artırmaktadır. Diğer taraftan, artan beden kitle endisi göğüs, kolon, böbrek, prostat gibi kanser türlerine yakalanma riskini de yükseltmektedir. Fazla kiloluluk ve obezite, kan basıncı, insülin direnci, kolesterol ve trigliserit üzerinde olumsuz etkiye neden olmaktadır (WHO, 2002:24; WHO, 2022e; WHO, 2010:3-4).

Obeziteye neden olan faktörler

Obezite enerji alımı ve tüketimi arasındaki dengesizlik sonucu ortaya çıktığı için temel olarak yüksek enerjili yiyecek tüketimi, inaktif yaşam gibi faktörler obezite oluşumuna katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda genetik gibi birçok faktör de obezite oluşumunu tetikleyen risk faktörleridir. Cushing sendromu, hipotroidizm, polikistikover sendromu gibi hastalıklar da obezitenin meydana gelmesine neden olabilir. Diğer yandan sigarayı bırakmak, vücuttan nikotin çekilmesinden dolayı meydana geldiği düşünülen kilo alımına neden olabilir (Karam ve McFarlane, 2007). Bunların yanı sıra obezite oluşumu riskini artıran ve azaltan bazı faktörler Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Obezite riskini azaltan ve artıran faktörlerden bazıları

	Azalan risk	İlişki yok	Artan risk
İnandırıcı	Düzenli yapılan fiziksel aktivite Yüksek miktarda nişasta olmayan polisakarit alımı (diyet lifi)		Sedanter yaşam tarzı Yoğun enerji içerikli ve mikro besin ögesi bakımından fakir yiyeceklerin yüksek düzeyde alımı
Muhtemel	Çocukların sağlıklı yiyecek seçimini destekleyen ev ve okul koşulları Emzirme		Yüksek enerji içeriğine sahip gıdaların ve hazır hızlı (fast-food) yiyeceklerin fazla pazarlanması Yüksek miktarda şeker-tatlandırıcı içeren alkolsüz içecekler ve meyve sularının tüketilmesi Olumsuz sosyo-ekonomik koşullara sahip olmak (gelişmiş ülkelerde-özellikle kadınlar için)
Mümkün	Düşük glisemik indeksli yiyecekleri tüketmek	Diyetin protein içeriği	Büyük porsiyon yiyecekler Ev dışında hazırlanan yiyeceklerin fazla miktarda tüketmek (gelişmiş ülkeler) Periyodik disinhibisyon yeme düzenleri
Yetersiz	Yeme sıklığının artması		Alkol

Kaynak: (WHO, 2003:63)

Yetersiz beslenme ve obezite, büyüme ve gelişme dönemlerinde yaş ve cinsiyetler göz önüne alınarak saptanmaktadır. Cole ve arkadaşları 2000 yılında Brezilya, Büyük Britanya, Hong Kong, Hollanda, Singapur, ve Amerika Birleşik Devletleri popülasyonlarından oluşturduğu veriyle yaş ve cinsiyet özgü uluslararası BKE kesim noktalarını belirlemişlerdir (Cole vd., 2000). Ancak bu kesim noktaları, batılı olmayan, özellikle Afrika ve Asya’da yaşayan popülasyonları yeterince kapsamamaktadır. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) dışında Amerika Hastalık Koruma ve Korunma Merkezi (CDC)’nin de büyüme standartları araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır (Kuczmarski vd., 2002). CDC ve WHO standartları arasında farklılıklar bulunmaktadır. CDC sağlık ya da beslenme durumunu ayırmadan bütün çocukları içeren büyüme standartları oluşturmuştur. Ancak WHO,

çocuğun büyüme ve gelişimini etkileyecek durumların olmadığı optimal bir büyüme için gerekli kriterleri (sağlıklı, annesi sigara içmeyen ve emzirilen) dikkate alarak standartlarını oluşturmuştur (de onis ve ark., 2007; WHO, 2006c; Zemel, Maqbool ve Olsenve, 2016:49). WHO standartlarına göre değerlendirildiğinde Amerika çocuklarının daha kilolu olarak belirlendiği ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra yaşa göre beden kitle endisi eğrilerinin iki standart arasında ciddi derecede değişiklik gösterdiği belirtilmektedir (de onis vd., 2007). Bu farklılıklar dolayısıyla 2 yaşına kadar olan çocukların büyümelerinin değerlendirilmesinde WHO, 2 yaşından sonrakiler için ise CDC standartlarının dikkate alınması önerilmektedir (Zemel vd., 2016:50).

Ayrıca kendi ulusal verilerini oluşturan ve beslenme durumun belirlenmesinde kullanan birçok ülke bulunmaktadır. Yaşa göre beden kitle endisinin değerlendirilmesinde Fransa, Danimarka, İsveç gibi birçok ülke kendilerine özgü referans değerler oluşturmuş ve çocuk ve adölesanlarda beden kitle endisinin değerlendirilmesinde bu değerleri kullanmaktadır (Lobstein, Baur ve Uauy, 2004:13). Ülkemizde ulusal standartlar bulunmamasına karşın Neyzi ve arkadaşlarının 2008 yılında yayınladığı standartlar bilim insanları tarafından kullanılmaktadır (Neyzi vd., 2008).

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki durum

1975'ten 2016 yılına kadar bütün dünyada obezite prevalansında yaklaşık 3 kat artış meydana gelmiştir. 2016 yılında tüm dünyada 18 yaş ve üzeri 1.9 milyon fazla kilolu, 650 milyon ise obez bulunmaktadır. Yani 2016 yılında yetişkinlerin %39'unun fazla kilolu, %13'ünün ise obez olduğu belirtilmektedir. Kadınlarda obezite daha yaygın olarak görülmektedir (WHO, 2020a).

Düşük ve orta gelirli ülkelerde yetersiz beslenme ve obezite birlikte görülmektedir. Bazı gelişmiş ülkelerde ise obezitenin plato konumuna geldiği belirtilse de, obez olan bireylerin sayısı yinede oldukça fazladır (Lobstein vd., 2004:4).

Amerika'da fazla kiloluluk ve obezite oranlarının oldukça yüksek olduğu bilinmektedir. 2020 yılında Amerika'da yapılan bir araştırmada 1999-2016 yılları arasında yetişkinlerde fazla kiloluluk ve obezite değerlendirmesi yapılmıştır. Araştırmada elde edilen verilere göre 2009-2012 yılları arasında obezitenin geçici olarak durakladığı ancak hala artışını sürdürdüğü ifade edilmektedir. Ayrıca araştırmada 2030 yılına kadar Amerikalı yetişkin nüfusun %78'inin fazla kilolu ya da obez olacağı tahmin edildiği belirtilmektedir (Wang vd., 2020:811). Çin'de

çocuk ve adölesanlar ile yapılan bir araştırma 1991-2015 yılları arasında fazla kiloluluk ve obezitenin belirlenmesi üzerinedir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre fazla kiloluluk ve obezite oranlarının genel olarak artma eğiliminde olduğu, ancak 2011-2015 yılları arasında hafif bir düşüş gösterdiği belirtilmiştir (Guo vd., 2019). Çinli yetişkinler ile 2010 yılında yapılan bir çalışmada ise fazla kiloluluk oranı %30.6, obezite oranı ise %12 olarak belirlenmiştir (Li ve ark., 2010:683). Suudi Arabistan'da yetişkinler üzerinde yapılan çalışmada fazla kiloluluk oranı %35.1 obezite ise %34.8 olarak saptanmıştır (Al-Raddadi vd., 2019:1).

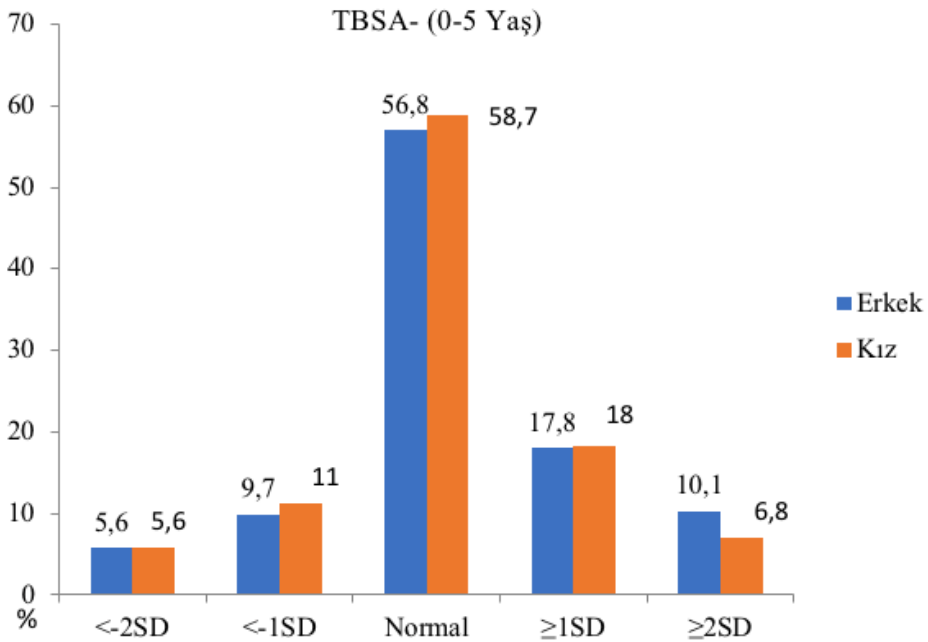
Çocuk ve adölesanlardaki fazla kiloluluk ve obezite oranlarının İtalya'da %21, İngiltere'de (10-11 yaş) %20 olduğu belirtilmektedir (Azzolini ve Ricciardi, 2019:17; van, May, Middleton, 2019:11). 2015-2017 yılları arasında 22 ülkedeki (Bulgaristan, Çekya, Danimarka, Gürcistan, İrlanda, Letonya, Litvanya, Malta, Karadağ, Portekiz, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Türkmenistan, Kazakistan, Arnavutluk, Hırvatistan, Polonya ve Romanya, İtalya, Fransa, San Marino, İspanya) 6-9 yaş arası çocuklarda obezitenin belirlenmesi için gerçekleştirilen araştırma sonuçlarına göre, en yüksek obezite oranı sırasıyla İspanya (%17.7), Malta (%17.2), İtalya (%16.8) olarak belirlenmiştir (Rito vd., 2019:227).

Emre ve Öner (2018:177) 94 kadın ile bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada kadınların %38,3'ü fazla kilolu, %38,3'ü obez olarak belirlenmiştir. Meşe vd., (2017:1), Sivas ve Ankara ilinde öğrenim gören 17-30 yaş arası 617 öğrenci ile yaptıkları çalışmada fazla kiloluluk oranını %23.2, obezite oranını ise %8.1 olarak saptamıştır. Kayseri'de 1600 yetişkinin fazla kilolu olma oranı %46.1, obezite ise %10.8'dir (Aykut ve Horoz, 2011:213). Trabzon'da yapılan diğer bir çalışmaya göre de yetişkinlerde fazla kiloluluk %19.2 oranındadır (Erem vd., 2001:203). İzmir'de yetişkinler ile gerçekleştirilen bir çalışmada ise fazla kiloluluk oranı erkekler %48.7, kadınlarda %31.4, obezite ise erkeklerde %29.4, kadınlarda %44.2 olarak belirlenmiştir (Ünal vd., 2012:9).

Ülkemizdeki çocuk ve adölesanlardaki fazla kiloluluk obezite oranlarına baktığımızda, Şimşek vd., (2005:164), Ankara'da yaptıkları çalışmada 6-17 yaş arasındaki 1510 çocuk ve adölesanın fazla kiloluluk ve obezite oranlarını değerlendirmişlerdir. Çalışmada obezite 6-12 yaş arası çocuklarda %4.4, 12-17 yaş arasında ise %5.4 olarak saptanmıştır. Yine Ankara'da 2015 yılında gerçekleştirilen bir çalışmada 6-11 yaş arası çocuklarda obezite oranı %7.5, fazla kiloluluk oranı ise %11.1 olarak bulunmuştur (Savaşhan vd., 2015:14). Meşe Yavuz ve Koca Özer tarafından 2019 yılında yapılan çalışmada ise Ankara'da 10-16 yaş

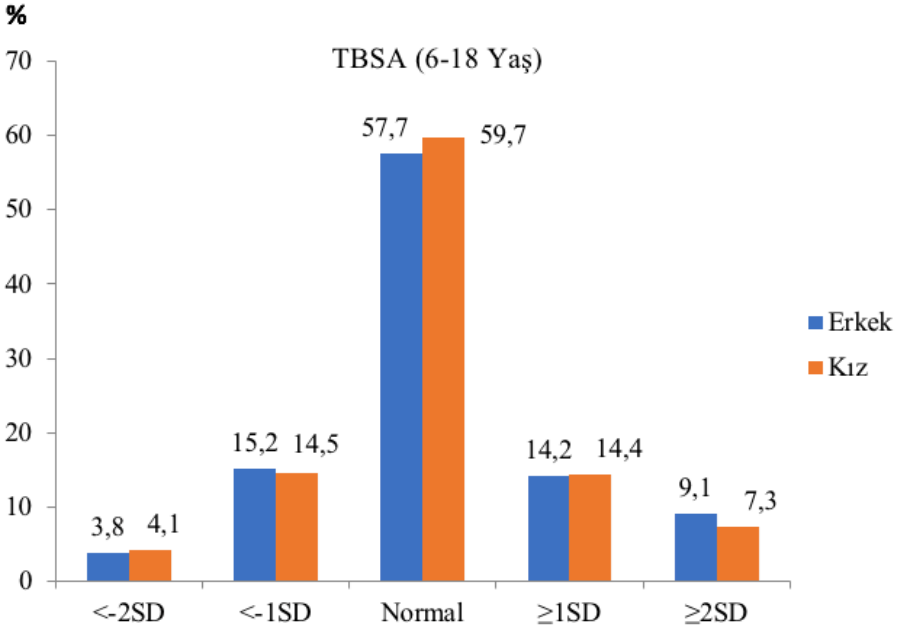
arası adölesanlarda fazla kiloluluk oranı %19.3, obezite oranı ise %10.5 olarak belirlenmiştir (Meşe Yavuz ve Koca Özer, 2019:225). Uçar ve ark. (2009:101), İzmir’de çocuk ve adölesanlarda fazla kiloluğu %9.90, obeziteyi ise %6.29 oranında bulmuştur. İstanbul’da gerçekleştirilen bir diğer araştırmada ise fazla kiloluluk oranı %16.1 obezite ise %5.4 olarak belirlenmiştir (Kayıran vd., 2011:13). Görüldüğü gibi ülkemizde yapılan araştırmaların şehirlere göre farklılık gösterdiği görülmektedir.

Türkiye Beslenme ve Sağlık Araştırması-2010, bireylerin beslenme ve sağlık durumunun değerlendirildiği Türkiye genelini yansıtan bir araştırmadır. Çalışmada 0-5 ve 6-18 yaş arası çocuk ve adölesanlarda yaşa göre beden kitle endisi z-skorlarına göre düşük kiloluluk, fazla kiloluluk ve obezite sıklığı belirlenmiştir. Buna göre çok zayıflık (<-2SD) kızlarda erkeklere göre yüksek iken (%4.1), zayıflık oranı erkeklerde (%15.2) kızlara göre daha yüksek olarak saptanmıştır. Fazla kiloluluk ($\geq 1SD$) kızlarda hafif yüksektir. Obezite ($\geq 2SD$) ise erkeklerde %9.1, kızlarda ise %7.3 oranında belirlenmiştir (TBSA, 2014:472) (Grafik 2-3).

Grafik 2. 0-5 yaş arası çocuklarda cinsiyetlere göre zayıflık, fazla kiloluluk ve obezite oranları (TBSA, 2014)

Grafik 3. 6-18 yaş arası çocuk ve adölesanlarda cinsiyetlere göre zayıflık, fazla kiloluluk ve obezite oranları (TBSA, 2014)

Çocuk ve adölesanlarda obezite

Obezite yalnızca yetişkinlerde görülmeyen, aynı zamanda çocuk ve adölesanları da etkileyen bir sağlık problemidir ve birçok bulaşıcı olmayan hastalıkla ilişkisi bulunmaktadır. Çocuklukta başlayan obezitenin yetişkinlikte de devam edebileceği belirtilmektedir (Simmonds vd., 2016:95). Obezite kardiyovasküler hastalıklar, diyabete yakalanma olasılığını artırır, nörolojik ve ortopedik rahatsızlıklara neden olabilir. Aynı zamanda yetişkinlik mortalitesi ile ilişkisi bulunmaktadır. Diğer yandan, çocukluk ve adölesan dönemdeki obezite, çocuğun benlik saygısı ve beden imgesini de olumsuz etkileyebilir (Must ve Strauss, 1999:2; Park vd., 2012:985). Çocuklarda obezitenin oluşmasında etken olan risk faktörleri doğum ağırlığı, kişinin diyeti, sosyoekonomik koşullar, gün içerisinde çok fazla televizyon izlenmesi, bazı endokrin hastalıkları gibi etkenlerdir (Han, Lawlor ve Kimm, 2010:1738).

Yetişkinlerde beden kitle endisi kesim noktaları ile kolaylıkla belirlenebilmektedir. Ancak çocuklarda beden kitle endisi yaş, cinsiyet, puberte ve büyüme üzerindeki etnisitenin etkisi gibi farklı faktörlerden etkilenmektedir (Han vd.,

2010:1737; Wang and Chen, 2012). Çocuk ve adölesanlarda beden kitle endisi yaş ve cinsiyete göre değiştiği için büyüme ve gelişme dönemlerinde fazla kiloluluk ve obezite z skorları ya da persentiller yardımıyla değerlendirilmektedir (Wang ve Chen, 2012; Lobstein vd., 2004:13).

Çocuk ve adölesanlardaki duruma bakıldığında dünya genelinde 1975'te %4 olan obezite sıklığının 2016 yılına gelindiğinde %18'e yükseldiği görülmektedir. 2016 yılında 5-19 yaş arasında ise bu sayı 340 milyon olarak saptanmıştır (WHO, 2022e). Hem yüksek hem de düşük ve orta gelirli ülkelerde görülen obezite, gelişmekte olan ülkelerde malnütrisyonla birlikte görülmektedir. Gelişmekte olan ülkeler hızlı bir şekilde sosyoekonomik düzeylerinde değişim gösterirler aynı zamanda bu değişim beslenme durumlarını da etkilemektedir. Bu nedenle düşük ve orta gelirli bu gelişmekte olan ülkelerde obezitenin artış hızının daha yüksek olduğu belirtilmektedir (Lobstein vd., 2004:18; Khodae ve Saeidi, 2016:1591).

Obeziteyi önlemek

Sedanter yaşam tarzının yerini daha aktif, hareketli bir yaşamla değiştirmek yalnızca fazla kiloluluk ve obeziteyi önlemeye yardımcı olmaz, aynı zamanda kalp damar hastalıkları gibi bazı hastalıklara yakalanma olasılığını azaltır. Fazla kiloluluk ve obezite ile mücadele etmek açısından Dünya Sağlık Örgütü gibi kuruluşlar önerilerde bulunmakta, daha düşük yağ ve şeker içerikli yiyecek tüketimi ve daha hareketli bir yaşam sürdürmenin (örn: işe ya da okula gidip gelirken bisiklet kullanmak) obeziteyi önlemek adına yararlı olabileceğini belirtmektedirler (WHO, 2003:67-68). Daha önce belirtildiği gibi yağlı ve enerji içeriği yüksek yiyecekleri tüketmek ve bunun yanında hareketli olmamak alınan enerji ve harcanan enerji arasındaki dengesizliğe ve bu dengesizlik de vücutta kilo artışına neden olacaktır. Bu nedenle öncelikle diyetin enerji içeriğinin yoğun olmadığı ancak yaşa ve cinsiyete uygun yeterli enerji içerikli yiyecek tüketimi ile beraber aktif bir yaşam sürdürmek obezitenin önlenmesi açısından faydalı olabilir. Aynı zamanda yüksek besin içerikli ve düşük mikro besin ögesi içeriği düşük olan yiyeceklerin yüksek miktarda tüketilmesinin de obeziteyi artıran bir faktör olduğu ifade edilmektedir.

Aynı zamanda aile yemeklerine önem verilmesinin de sağlıklı beslenmeye ve diyet kalitesine olumlu etkisi olduğu ve aile ile birlikte yenen akşam yemeği sıklığının fazla kiloluluk ile ters yönde ilişkisi olduğu yapılan araştırmalarda gösterilmiştir (Gillman vd., 2000:235; Taveras vd., 2005:900). TV izleme süresinin ve TV karşısında bir şeyler yiyip içmenin kısıtlanması gibi önlemler de obeziteyi

engellemeye yardımcı olabilir (Robinson, 1999:1561; Vik vd., 2013:9). Ayrıca annelerin bebeklerini emzirmesinin de obezite oluşum riskini azalttığı muhtemeldir (WHO, 2003:63). Obeziteyi önlemek için yardımcı olabilecek bazı öneriler Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Obeziteyi engellemek için öneriler

Obezitenin engellenmesi için öneriler
Diyet
Şeker ve tuz tüketimini azaltmak
Yüksek enerji ve yağ içerikli gıdaları kısıtlamak
Bol sebze ve meyve tüketmek
Porsiyon boyutlarını azaltmak
Fiziksel aktivite
Aktif bir yaşam tarzı kazanmak
İşe, okula mümkünse yürüyerek ya da bisikletle gitmek
Eğitim
Okul programlarında çocukların daha hareketli olmaları için tevik etmek ve uygun koşulları sağlamak
Okullarda çocukların daha sağlıklı beslenmeleri konusunda eğitim vermek
Okullarda yemek veriliyorsa, beslenme kalitesini yükseltmek
Öğrencilere sağlıklı yemek pişirme dersleri vermek
Medya
Özellikle çocukların etkilenebileceği fazla tüketimi teşvik eden reklamların azaltılması
Sağlıklı yaşam tarzının televizyonlar aracılığıyla bireylere anlatılması
Ev ortamı
Aile yemeklerine önem vermek
Televizyon önünde yemek yemeyi kısıtlamak
Aile bireylerini fiziksel aktivite yapmaya teşvik etmek

Kaynak: (Kumanyika vd., 2002:433; WHO, 2003:61-70)

Tüm dünyada artan fazla kiloluluk ve obezite oranları dikkate alındığında ülkemizde de obeziteyi önlemek adına etkili stratejiler geliştirilmelidir. Beslenmenin yaşamamızda oldukça önemli olduğu bilinci ile geleceğimiz olan çocuk ve gençlerimiz sağlıklı beslenmeleri konusunda eğitilmeli ve teşvik edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akçan-Parlaz, E., Tekgül, N., Karademirci, E. ve Öngel, K. (2012). Ergenlik dönemi: fiziksel büyüme, psikolojik ve sosyal gelişim süreci. *Turkish Family Physician*, 3(2), 10-16.
- Al-Raddadi, R., Bahijri, S. M., Jambi, H. A., Ferns, G., ve Tuomilehto, J. (2019). The prevalence of obesity and overweight, associated demographic and lifestyle factors, and health status in the adult population of Jeddah, Saudi Arabia. *Therapeutic Advances in Chronic Disease*, 10, 204062231987899. doi:10.1177/2040622319878997.
- Arenz, S., Ruckerl, R., Koletzko, B. ve von Kries, R. (2004). Breast-feeding and childhood obesity—a systematic review. *Int J Obes Relat Metab Disord*, 28,1247-1256.
- Aykut, M. ve Horoz, D., (2011). Kayseri İl Merkezinde Görev Yapan Öğretmenlerde Şişmanlık Prevalansı Prevalence of Obesity Among Teachers Employed Within City, *Town of Kayseri Province Erciyes Medical Journal*, 33(3):213-218.
- Azzolini, E. ve Ricciardi, W. (2019). European Observatory on Health Systems and Policies Tackling the obesity challenge in Italy. *Eurohealth*, 25 (1), 17 - 20. World Health Organization. Regional Office for Europe.
- Bartolo, M., (2014). Nutrition in Childhood. *The journal of the Malta College of Family Doctors*, 3(1), 12-20
- Baxter, S.D., (2008). Nutrition for Healthy Children and Adolescents Aged 2 to 18 Years, Carolyn D.Berdanier, Johanna Dwyer, Elaine B. Feldman (ed.), *Handbook of Nutrition and Food*, (s.285-344), 2. Edition, Boca Raton: CRC press.
- Baysal, A. (2013). *Genel Beslenme*, Yayın no: 14, Beslenme ve Diyetetik Dizisi: 07, 15. Baskı, Ankara: Hatipoğlu Yayınları.
- Baysal, A. (2015). *Beslenme*, Hatipoğlu Yayınevi, 16. Baskı, No: 93, Beslenme ve Diyetetik Dizini No: 10. Ankara: Hatipoğlu Yayınları.
- Benelam, B., Gibson-Moore, H. ve Stanner, S. (2015). Healthy eating for 1–3 year-olds: A food-based guide. *Nutrition Bulletin* 40,107–117. doi.org/10.1111/nbu.12134
- Blössner, M. ve de Onis, M., (2005). *Malnutrition*, Quantifying the Health Impact at National and Local Levels, Annette Prüss-Üstün, Diarmid Campbell-Lendrum, Carlos Corvalán, Alistair Woodward (Ed.), World Health Organization Nutrition for Health and Development Protection of the Human Environment, Environmental Burden of Disease Series, No. 12, Geneva.

- CDC, (2022a). Public Health Image Library (PHIL), Erişim Tarihi 25 Mayıs 2022a. <https://phil.cdc.gov/Details.aspx?pid=3994>
- CDC, (2022b). Public Health Image Library (PHIL), Erişim Tarihi 25 Mayıs 2022b, <https://phil.cdc.gov/details.aspx?pid=6901>
- Cole, T.J, Bellizzi, M.C, Flegal, K.M. ve Dietz, W.H. (2000). Establishing a Standard Definition for Child Overweight and Obesity: International Survey, *BMJ*, 320, 1240–1243
- de Onis M., Onyango, A.W., Borghi, E., Siyam, A., Nishida, C., Siekmann, j. (2007). Development of a WHO Growth Reference for Schoolaged Children and Adolescents, *Bull WHO*, 85, 660–667.
- Emre, N. ve Öner, M., (2018), Kırsalda yaşayan kadınlarda obezite, yaşam kalitesi ve ruhsal durum ilişkisi, *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, 22(4):176-184.
- Erem, C., Yildiz, R., Kavgaci, H., Karahan, C., Deger, O., Çan, G., ve Telatar, M. (2001). Prevalence of diabetes, obesity and hypertension in a Turkish population (Trabzon city). *Diabetes Research and Clinical Practice*, 54(3), 203–208.
- Erkan, T. (2011). Ergenlerde beslenme. *Türk Pediatri Arşivi Dergisi*, 46 Özel Sayı: 49-53.
- FAO, (2001). Human Energy Requirements, Report of a Joint FAO/WHO/UNU Expert Consultation, Rome.
- Fewtrell, M.S. (2004). The long-term benefits of having been breast-fed. *Curr. Paediatr*, 14,97–103
- Gillman, M.W., Rifas-Shiman, S.L., Frazier, A.L, Rockett, H.R.H., Camargo, C.A., Field, A.E. ... Colditz, G.A. (2000). Family dinner and diet quality among older children and adolescents. *Arch Fam Med*, 9,235-240
- Guo, Y., Yin, X., Wu, H., Chai, X., ve Yang, X. (2019). Trends in Overweight and Obesity Among Children and Adolescents in China from 1991 to 2015: A Meta-Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(23), 4656.
- Han, J.C., Lawlor, D.A., ve Kimm, S.Y. (2010). Childhood obesity. *The Lancet*, 375(9727), 1737–1748. doi:10.1016/s0140-6736(10)60171-7.
- Karaağaoğlu, N. ve Eroğlu Samur, G. (2015). *Anne ve Çocuk Beslenmesi*, Pegem Akademi (3. Baskı), Ankara
- Karam J, ve McFarlane S. (2007). Secondary causes of obesity. *Therapy*, 4(5):641–650.
- Kayıran P.G, Taymaz, T., Kayıran, S.M, Memioğlu, N., Taymaz, B., Gürakan, B. (2011).

- Türkiye'nin üç farklı bölgesinde ilköğretim okulu öğrencilerinde kilo fazlalığı obezite ve boy kısalığı sıklığı, *Şişli Etfal Hastanesi Tıp Bülteni*,45(1):13–18.
- Khodae, G.H. ve Saeidi, M. (2016). Increases of obesity and overweight in children: an alarm for parents and policymakers. *International Journal of Pediatrics*, 4(4):1591-1601.
- Köksal, E. (2016). *Bebeklik sonrası normal beslenme*, G. Samur (çev.ed.), Pediatrik beslenmenin esasları, (s.71-86), yayın no 1585, Ankara: Nobel.
- Kuczarski, R.J., Ogden, C.L. Guo, S.S. Grummer-Strawn, L.M. Flegal, K.M. Mei, Z. ...Johnson, C.L. (2002). 2000 CDC Growth Charts for the United States: Methods and Development. National Center for Health Statistics, *Vital Health Stat*, 11(246), 1-190.
- Kumanyika, S., Jeffery, R.W., Morabia, A., Ritenbaugh, C. ve Antipatis, V.J. (2002). Public health approaches to the prevention of obesity. Working Group of the International Obesity TaskForce. Obesity prevention: the case for action. *Int J Obes*, 26: 425– 436.
- Li, X.Y, Jiang, Y., Hu, N, Li, Y.C., Zhang, M., Huang, Z.J., Zhao, W.H. (2012). Prevalence and Characteristic of Overweight and Obesity Among Adults in China, 2010, *Zhonghua Yu Fang Yi Xue Za Zhi*, 46(8):683-686.
- Lobstein, T., Baur, L. ve Uauy, R. (2004). Obesity in Children and Young People: A Crisis in Public Health. The International Association for the Study of Obesity. *Obesity Reviews*, 5(1), 4–85.
- Malina, R.M., Bouchard, C., (1991). *Growth, Maturation, and Physical Activity*, Champaign, Illinois, Human Kinetics Books.
- Meşe Yavuz, C. ve Koca Özer, B. (2019). Adölesan Dönem Okul Çocuklarında Beslenme Alışkanlıkları ve Beslenme Durumunun Değerlendirilmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7 (1), 225-243.
- Mikkilä, V., Räsänen, L., Raitakari, O.T., Pietinen, P., Viikari, J. (2013). Consistent Dietary Patterns Identified from Childhood to Adulthood: The Cardiovascular Risk in Young Finns Study. *British Journal of Nutrition*, 93, 923-931.
- More, J. (2013). *Infant, Child and Adolescent Nutrition- A practical handbook*, Boca Raton: CRC press.
- Moreno, LA., Rodriguez, G., Fleta, J., Bueno- Lozano, M., Lazao, A.,Bueno, G. (2010). Trends of dietary habits in adolescents. *Crit Rev Food Sci Nutr*, 50, 106–12. doi:

10.1080/10408390903467480.

- Must, A. ve Strauss, R.S. (1999). Risks and consequences of childhood and adolescent obesity. *Int J Obes*, 23: S2–S11.
- Narayan, J., John, D. ve Ramadas, N. (2018). Malnutrition in India: status and government initiatives, *J Public Health Pol.*, 40(1), 126-141. doi: 10.1057/s41271-018-0149-5.
- Neyzi, O., Günöz, H., Furman, A., Bundak, R., Gökçay, G., Darendeliler, F., Baş, F. (2008). Türk Çocuklarında Vücut Ağırlığı, Boy Uzunluğu, Baş Çevresi ve Vücut Kitle İndeksi Referans Değerleri. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 51, 1-14.
- Park, M.H., Falconer, C., Viner, R.M. ve Kinta, S. (2012). The impact of childhood obesity on morbidity and mortality in adulthood: a systematic review. *Obes Rev*, 10.1111/j.1467-789X.2012.01015.x [doi].
- Pekcan, G., (2008). *Beslenme Durumunun Saptanması*, Sağlık Bakanlığı Yayın no: 726, Ankara: Klasmat Matbaacılık.
- Ramirez- Zea ve Caballero, B, (2012). Protein-energy malnutrition, A. Catharine Ross, Benjamin Caballero, Robert J. Cousins, Katherine L. Tucker, Thomas R. Ziegler (Ed.), *Modern Nutrition in Health and Disease*, (s.894-905), 11. Edition, Philadelphia (PA), Lippincott Williams & Wilkins.
- Rito, A.I., Buoncristiano, M., Spinelli, A., Salanave, B., Kunešová, M., Hejgaard, T.... Breda, J. (2019). Association between Characteristics at Birth, Breastfeeding and Obesity in 22 Countries: The WHO European Childhood Obesity Surveillance Initiative—COSI 2015/2017. *Obes. Facts*, 12, 226–243.
- Robinson, TN.(1999). Reducing children’s television viewing to prevent obesity: a randomized controlled trial. *JAMA*, 282, 1561–1567
- Saner, G. (2002). Besin gereksinimleri. (Edt. Olcay Neyzi, Türkan (Yüksel), Ertuğrul), *Pediatric Cilt 1*, (s.167-182), 3. Baskı, İstanbul: Nobel Tıp kitapçevleri.
- Saner, G. (2002). Sağlıklı Çocuğun Beslenmesi. (Edt. Olcay Neyzi, Türkan (Yüksel), Ertuğrul), *Pediatric Cilt 1*, (s.183-201), 3. Baskı, İstanbul: Nobel Tıp kitapçevleri.
- Saner, G. (2002).. Protein-Enerji Malnütrisyonu (Edt. Olcay Neyzi, Türkan (Yüksel), Ertuğrul), *Pediatric Cilt 1*, (s.210-220), 3. Baskı, İstanbul: Nobel Tıp kitapçevleri.
- Savaşhan Ç, Sarı O, Aydoğan Ü, Erdal M. (2015). İlkokul çağındaki çocuklarda obezite görülme sıklığı ve risk faktörleri. *TAHUD*, 19(1):14-21.

- Schenker, S. (2003). Undernutrition in the UK, British Nutrition Foundation, *Nutrition Bulletin*, 28, 87–120.
- Simmonds, M., Llewellyn, A., Owen, C.G., Woolacott, N. (2016). Predicting adult obesity from childhood obesity: a systematic review and meta-analysis. *Obesity Reviews*, 17, 95-107. doi: 10.1111/obr.12334
- Stonge, M.P., Keller, K.L., (2012), Nutrition in Adolescence, A. Catharine Ross, Benjamin Caballero, Robert J. Cousins, Katherine L. Tucker, Thomas R. Ziegler (Ed.), *Modern Nutrition in Health and Disease*, (s. 734-743), 11. Edition, Philadelphia (PA): Lippincott Williams & Wilkins,.
- Story, M., Stang, J. (2005). Nutrition needs of adolescents, Stang J, Story M, (Ed.), *Guidelines for adolescent nutrition services*. Minneapolis, MN: Center for Leadership, Education and Training in Maternal and Child Nutrition, Division of Epidemiology and Community Health, School of Public Health, University of Minnesota, 21–34.
- Şanlıer, N. (2016). Bebek beslenmesi, G. Samur (çev.ed.), *Pediyatrik beslenmenin esasları*, Yayın no 1585, .Ankara: Nobel, 55-70.
- Şimşek, F. , Ulukol, B. , Berberoğlu, M. , Başkan Gülnar, S. , Adıyaman, P. & Öcal, G. (2005). Ankara’da bir ilköğretim okulu ve lisede obezite sıklığı . Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası , 58 (4) , 163-166 . DOI: 10.1501/Tipfak_0000000166
- Taveras, E.M, Rifas-Shiman, S.L., Berkey, C.S., Rocket, H.R.H, Field, A.E, Frazier, A.L..... Gillman, M.W. (2005). Family dinner and adolescent overweight. *Obes Res*, 13(5), 900-906
- Tayar, M., Korkmaz, N.H., Özkeleş, H.E., (2015). Beslenme İlkeleri, (Genişletilmiş 3. Baskı), Bursa: Dora Yayınları
- TBSA. 2014. Türkiye Beslenme ve Sağlık Araştırması 2010: Beslenme Durumu ve Alışkanlıklarının Değerlendirilmesi Sonuç Raporu. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Beslenme ve Diyetetik Bölümü, Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi. Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayın No: 931
- TNSA, (2014). Türkiye Nüfus ve sağlık araştırması 2013. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Sağlık Bakanlığı Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı ve TÜBİTAK, Ankara, Türkiye.
- TÜBER, Türkiye’ye Özgü Besin ve Beslenme Rehberi (2016). Hacettepe Üniversitesi

Sağlık Bilimleri Fakültesi Beslenme ve Diyetetik Bölümü, Ankara.

- Ucar, S. K., Dizdärer, C., Darcan, S., Korkmaz, S., Ergudenler, Y., Asilsoy, S., ... Coker, M. (2009). Prevalence of obesity and overweight among children in İzmir, Turkey: effects of nutritional and socio-economic factors. *Obesity and Metabolism*, 5(3/4), 99-106.
- Unal, B., Sozmen, K., Ucku, R., Ergor, G., Soysal, A., Baydur, H. .... Tuncel, P. (2012). High prevalence of cardiovascular risk factors in a Western urban Turkish population: a community-based study. *Anadolu Kardiyoloji Dergisi/The Anatolian Journal of Cardiology*. 13(1):9-17.
- UNICEF, (2013). Improving Child Nutrition, The achievable imperative for global progress, April 2013, New York, USA.
- UNICEF, WHO, World Bank Group, (2017). *Levels and trends in child malnutrition*, UNICEF-WHO-World Bank Group joint child malnutrition estimates, https://www.who.int/nutgrowthdb/jme_brochure2017.pdf, Erişim Tarihi 22 Ocak 2022.
- van S, May CI ve Middleton, J. (2019). European Observatory on Health Systems and Policies Obesity in England: a big issue requiring bold solutions. *Eurohealth*, 25 (1), 11 - 14. World Health Organization. Regional Office for Europe.
- Vik, F.N., Bjornara, H.B., Overby, N.C., Lien, N., Androustos, O., Maes, L., Jan, N., Kovacs, E., Moreno, N.A., Dössegger, A., Manios, Y., Brug J., Bere, E. (2013). Associations between eating meals, watching TV while eating meals and weight status among children, ages 10–12 years in eight European countries: the ENERGY cross-sectional study. *Int J Behav Nutr Phys Act*. 10:58
- Wang, Y., Beydoun, M. A., Min, J., Xue, H., Kaminsky, L. A., Cheskin, L. J. (2020). Has the prevalence of overweight, obesity and central obesity levelled off in the United States? Trends, patterns, disparities, and future projections for the obesity epidemic. *International Journal of Epidemiology*. doi:10.1093/ije/dyz273
- Wang, Y., Chen, H. (2012). Use of Percentiles and Z-Scores in Anthropometry. Victor R. Preedy (Ed.), *Handbook of Anthropometry Physical Measures of Human Form in Health and Disease*, (s. 29-50). New York: Springer.
- Waterlow, J.C. (1972), Classification and definition of protein-calorie malnutrition, *BMJ*, 3, 566-569
- WHO (2022) Malnutrition, https://www.who.int/health-topics/malnutrition#tab=tab_1 erişim tarihi nisan 2022.

- WHO, (1963). Malnutrition and Disease, No:12, World Health Organization, Geneva.
- WHO, (2002). Reducing Risks, Promoting Healthy Life, The World Health Report 2002, Geneva, Switzerland.
- WHO, (2006a). Food and nutrition policy for schools: a tool for the development of school nutrition programmes in the European Region. World Health Organization
- WHO, (2006c). WHO Multicentre Growth Reference Study Group. WHO Child Growth Standards: Length/height-for-age, weight-for-age, weight-for-length, weight-for-height and body mass index-for-age: Methods and development. Geneva: World Health Organization, 2006 (312 pages).
- WHO, (2009). Infant and young child feeding (IYCF) Model Chapter for textbooks for medical students and allied health professionals. Switzerland: World Health Organization
- WHO, (2010). Nutrition Landscape Information System (NLIS) Country Profile Indicators Interpretation Guide, Geneva, Switzerland.
- WHO, (2022a). Recognizing Adolescence, <http://apps.who.int/adolescent/second-decade/section2/page1/recognizing-adolescence.html> Erişim Tarihi 20 Ocak 2022.
- WHO, (2022b). Malnutrition, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/malnutrition>, Erişim Tarihi, 16 Ocak 2022.
- WHO, (2022c). Global overview child malnutrition, <http://apps.who.int/gho/tableau-public/tpc-frame.jsp?id=402>, Erişim Tarihi 27 Ocak 2022
- WHO, (2022d). Nutrition, global targets 2025, <https://www.who.int/nutrition/global-target-2025/en/>, Erişim Tarihi 25 Mayıs 2022
- WHO, (2022e). Obesity and overweight, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight>, Erişim Tarihi 27 Mayıs 2022.
- WHO. (2000). Obesity: Preventing and Managing the Global Epidemic Report of a WHO Consultation on Obesity, World Health Organ Tech Rep Ser. 894. Geneva.
- WHO. (2003). Diet, Nutrition and the Prevention of Chronic Diseases, Report of a Joint WHO/FAO Expert Consultation, WHO Technical Report Series 916, Geneva.
- WHO. (2006b). Adolescent Nutrition: A Review of the Situation of Selected South-East Asian Countries, March 2006, Regional Office for South East Asia New Delhi. World Health Organization
- Yiğit, R., (2012). Çocukluk Dönemlerinde Büyüme ve Gelişme. Ankara: Sistem ofset.

Zemel, B.S., Maqbool, A., Olsen, I.E., 2016, Clinical Assessment of Nutritional Status, İçinde Nutrition in pediatrics : basic science, clinical applications (EDT: Christopher Duggan, John B. Watkins, Berthold Koletzko, W. Allan Walker), Fifth Edition, 38-70, People's Medical Publishing House—USA Shelton, Connecticut.

9. BÖLÜM

KORONAFOBİNİN ÇALIŞANLARIN İŞ STRESİ VE YAŞAM DOYUMU ALGILARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

- Dr. Ertuğrul KÖSE

Nişantaşı Üniversitesi,

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

ertugrul.kose@nisantasi.edu.tr

Orcid Id: 0000-0002-8416-9414

GİRİŞ

Koronavirüs, diğer bir isimlendirme ile COVID-19, 2019 yılının Aralık ayı sonunda Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkmış ve dünya genelinde hızla yayılarak milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Koronavirüsün hızla birçok ülkeye yayılması ve dünya genelinde çok sayıda insanı etkilemesi nedeniyle Dünya Sağlık Örgütü 2020 yılının Mart ayında salgını pandemi olarak ilan etmiştir. Dünya Sağlık Örgütünün verilerine göre, 31 Mart 2022 tarihi itibarıyla dünya genelinde vaka sayısı 488 milyonu geçerken, hayatını kaybeden insanların sayısı da 6 milyon 149 bine ulaşmıştır (WHO, 2022). Koronavirüs salgını küresel bağlamda sağlık sorunlarının yanı sıra ekonomik ve toplumsal sorunlara da neden olmuştur. Vaka sayılarında yaşanan artışlar nedeniyle birçok ülkede kapanma kararları alınmış ve sokağa çıkma yasağı gibi uygulamalara gidilmiştir. Bu uygulamalar da, bazı alanlarda üretime ara verilmesi, tedarik zincirinde ak-

saklık, emtia fiyatlarında artış, işsizlik ve toplumsal huzursuzluk gibi sorunları beraberinde getirmiştir. Aşının geliştirilmesi ve aşılama sürecine geçişle birlikte salgın kısmen kontrol altına alınmış ve koronavirüs kaynaklı vefat sayılarında gerileme görülmüştür.

İki yılı aşkın süredir devam eden koronavirüs salgını sürecinde bazı bireylerde COVID-19 kaynaklı korku, endişe ve kaygıya dayalı fobi geliştiği görülmüştür. Koronafobinin gelişiminde bireysel yaklaşımların yanı sıra çevresel faktörler ve medya organlarında paylaşılan bilgilerin de etkisi olmuştur. Kişilik özellikleri, risk algılaması, belirsizlikler, basın yayın organlarında paylaşılan ümitsizlik ve çaresizlik algısını tetikleyebilecek haberler bireylerde koronafobinin oluşumuna neden olmuştur. Koronafobi bireylerin günlük yaşamını zorlaştırırken ruh sağlığı üzerinde de olumsuz etkilerde bulunmaktadır.

İş stresi çalışanların iş yaşamında sıklıkla karşılaştığı sorunlardan biridir. İş yeri koşulları, rol belirsizliği, rol çatışması, organizasyonel değişiklikler, işin zorluğu, işe duyulan güvensizlik ve bireysel özellikler gibi çok sayıda faktör iş stresine neden olmaktadır. Gerek örgütsel verimliliğin artırılabilmesi, gerekse çalışanların iş stresinden olumsuz etkilenmemesi için strese neden olan faktörlerin belirlenerek çözüm üretilmesi gerekir.

Yaşam doyumu bireyin kendi belirlediği standartları ve yaşamında elde ettiklerini göz önünde bulundurarak yaşamına ilişkin öznel değerlendirmesini ifade eder. Yaşam doyumu bireyin yaşamından duyduğu memnuniyetin bir göstergesidir. Yargı içeren bir kavram olan yaşam doyumu, öznel iyi oluş halinin bilişsel boyutunu oluşturur. Yaşam doyumu üzerinde bireysel özelliklerin yanı sıra ekonomik koşullar, sosyal statü, sağlık durumu, aile yaşantısı ve çevresel etkenler etkili olmaktadır. Beklentilerini karşılayan ve hedeflerine ulaşan bireyin yaşam doyumu yüksektir.

Koronafobi, iş stresi ve yaşam doyumu arasındaki ilişkilerin yakın dönemde bazı araştırmacılar tarafından ele alındığı, ancak bu araştırmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bu çalışmada koronafobinin çalışanların iş stresi ve yaşam doyumu algıları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Araştırma Türkiye genelinde gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma ile alanyazındaki bilgi birikimine katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Koronafobi

Bireyler farklı uyarıcılar ya da etkenler nedeniyle rasyonel olmayan ve aşırı düzeyde hissedilen korku hissine neden olan fobi durumu ile karşılaşabilirler. Fobi, bir nesne, hayvan, eylem veya duruma yönelik sürekli ve gerçekçi olmayan korkudan kaynaklanan endişe düzensizliği şeklinde tanımlanabilir. Fobi bireyde endişe ve strese neden olur. Amerikan Psikiyatri Birliği tarafından yayınlanan Mental Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı'na (DSM-V) göre fobiler özgül, sosyal ve agorafobi olmak üzere üç grupta ele alınmaktadır. Özgül fobi, belirli nesne veya durumlara karşı duyulan aşırı korku ve endişe durumudur. Hayvanlar, doğal çevre, kan enjeksiyonu, yaralanma, durumsal ve diğer faktörler özgül fobiler üzerinde etkili olmaktadır. Sosyal fobi, bireyin diğerleri tarafından dikkatle izlenmesine fırsat tanıyan bir ya da daha fazla sosyal durum hakkında anlamlı korku veya endişe yaşamasıdır. Tanıdık olmayan kişilerle bir araya gelme, yemek yeme ve topluluk önünde konuşmaktan çekinme birer sosyal fobi örneğidir. Agorafobi ise, kişinin yardım alamayabileceğini düşünerek kaçmanın güç olabileceğini düşündüğü yerlerden uzak durması ile ilişkilidir. Agorafobi sahibi olan bireyler toplu taşımayı kullanmak, açık/kapalı alanlarda bulunmak veya kalabalık ortamlarda bulunmaktan kaçınırlar (American Psychiatric Association, 2013: 189-190). Koronafobi, COVID-19 virüsüne enfekte olup, olumsuz sonuçları ile karşılaşmaktan duyulan kaygı bozukluğu şeklinde tanımlanabilir. Koronafobi DSM-V kapsamında özgül fobi grubunda değerlendirilmektedir (Arpaci, Karataş, & Baloğlu, 2020: 1). Koronafobi, virüse enfekte olma korkusundan kaynaklanan fizyolojik, bilişsel ve davranışsal değişiklikler nedeniyle, stres, güvenlik arayışı, halka açık yerlerden kaçınma ve günlük yaşam rutininde değişiklik gibi olumsuzluklarla sonuçlanan bir kaygı bozukluğudur (Arora, Jha, Alat, & Das, 2020: 2).

Koronafobiyi etkileyen çok sayıda faktör bulunmaktadır. Sonel ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada koronafobiye neden olan faktörler psikolojik, dışsal ve kişisel olmak üzere üç grupta ele alınmıştır. Psikolojik faktörler arasında sevdiklerini kaybetme korkusu, izolasyon düşüncesi, stres bozukluğu ve güvenli alanın dışında kalma endişesi yer almaktadır. Medyada yer alan negatif haberler, vaka sayıları, hayatını kaybedenlerin sayısı, belirsizlik, sağlık sektörüne olan güvensizlik, alınan önlemlerin yetersizliği, hijyen konusundaki duyarlılık ve bilinçsiz toplum koronafobiye neden olan dışsal faktörlerdir. Koronafobiye

neden olan kişisel faktörler arasında ise, bağımsızlık sisteminin zayıflığı ve bilgi yetersizliği yer almaktadır (Sonel, Gür, & Eren, 2021: 363-364). Arora ve arkadaşlarına göre ise, koronafobi üzerinde dışsal risk faktörleri ve psiko-sosyal süreçler etkili olmaktadır. Öngörülemez gerçeklik, sona ermeyen belirsizlikler, kaçınma davranışı, sağlık altyapısına olan güvensizlik, önde gelen kişilerin enfekte olması, uluslararası kuruluşların açıklamaları ve basın/yayın kuruluşları tarafından yapılan paylaşımlar koronafobiyi destekleyen dışsal risk unsurlarıdır. Bireyin günlük yaşamını sürdürememesi, yaşananları felaket olarak yorumlama ve risk algılamasının güçlenmesi koronafobiyi etkileyen psiko-sosyal süreçlerdir (Arora, Jha, Alat, & Das, 2020: 2-4).

Koronafobinin bireylerin zihinsel, psikolojik ve fiziksel sağlıkları üzerinde olumsuz etkileri olduğu görülmektedir. Yapılan bazı araştırmalarda koronafobinin endişe, kaygı, anksiyete, depresyon ve uyku bozukluğu gibi olumsuzlukları pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir (Duong, 2021: 7-8; Satici, Gocet-Tekin, Deniz, & Satici, 2021: 1986-1987; Günlü, Asıcı, & Çetinkaya, 2021: 106-108; Vilca, Chávez, Fernández, CaychoRodríguez, & White, 2022: 3-4).

2.2. İş Stresi

Bireyler günlük yaşamda bireysel, örgütsel ve çevresel faktörlerin etkisiyle stres durumu ile karşılaşır. Stres, içsel ya da dışsal stres unsurlarına maruz kalan bireyin tepki olarak sergilediği psikolojik veya fizyolojik gerginlik durumunu ifade eder. Bireyin iş yerinde bireysel, örgütsel veya işin doğasından kaynaklanan unsurlar nedeniyle karşı karşıya kaldığı ve gerginlik yaşadığı strese ise, iş stresi denilmektedir. İş stresi, iş ile ilgili faktörlerin çalışanın psikolojik ve/veya fizyolojik durumu üzerinde etkide bulunarak iş görenin normal fonksiyonlarını yerine getirmesinden sapmaya neden olan koşulları ifade eder (Beehr & Newman, 1978: 670).

İş stresi kavramını açıklamak amacıyla araştırmacılar tarafından farklı kuramsal yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlardan öne çıkanlar arasında kişi-çevre uyumu, iş talep-kontrol modeli, iş talepleri-kaynakları kuramı, kaynakların korunması yaklaşımı ve örgütsel model bulunmaktadır.

İş stresi ile ilişkili yaklaşımlardan biri olan kişi-çevre uyumu modeli French ve arkadaşları (1982) tarafından geliştirilmiştir. Kişi-çevre uyumu yaklaşımı çalışan rol taleplerini vurgulamaktadır. Uyum olması için işin gerekleri ile bireyin beceri ve yetenekleri örtüşmelidir. Kişi-çevre uyumunun olduğu yerde iş doyumu

ve olumlu performans gibi pozitif çıktılar elde edilirken, uyumsuzluğun olduğu koşullarda ise tatminsizlik, stres ve tükenmişlik gibi psikolojik, fizyolojik ve davranışsal olumsuzluklar görülür (Andela & van der Doef, 2019: 568).

İş stresi ile ilgili kuramsal yaklaşımlardan bir diğeri Karasek (1979) tarafından geliştirilen iş talep-kontrol kuramıdır. İş-talep kontrol kuramında iş ile ilgili talepler ve çalışanın kontrolü arasındaki etkileşim incelenmiştir. İş-talep kontrol modeli iş talebi, stres, stresle ilişkili negatif sonuçlar ve kontrol olmak üzere dört temel unsur üzerine kurulmuştur. İş talepleri bilişsel, fiziksel ve duygusal stres kaynaklarından oluşmaktadır. İş kontrolü ise, çalışana işyerinde tanınan karar verme yetkisi ve becerilerini kullanma özgürlüğüdür. İş ile ilgili taleplerin fazla, çalışanın iş kontrolünün ise düşük olduğu noktada iş stres ortaya çıkmaktadır (Tams, Ahuja, Thatcher, & Grover, 2020: 4).

İş talepleri-kaynakları kuramına göre her işin doğasından kaynaklanan stresle ilişkili spesifik risk faktörleri bulunmaktadır. Bu faktörler iş talepleri ve iş kaynakları olmak üzere iki grupta ele alınmaktadır. İş talepleri işin fiziksel, psikolojik, sosyal veya örgütsel boyutları ile ilişkili olup, karşılanabilmesi için fiziksel veya psikolojik çaba gerektirir. İş kaynakları ise, hedefleri gerçekleştirme için kolaylaştıran, iş taleplerinin maliyetini azaltan öğrenme ve kişisel gelişim ile ilgili faktörlerdir (Demerouti & Bakker, 2011: 2). Çalışanın iş stresi sahip olduğu kaynaklar ile günlük iş taleplerine bağlıdır. İş taleplerinin fazla ve çalışanın sahip olduğu kaynakların yetersiz olduğu noktada iş stresi artmakta ve bu da tükenmişliğe neden olmaktadır. Bu nedenle, işin özellikleri gözden geçirilmeli ve çalışana yeterli kaynaklar sağlanarak iş talepleri makul bir seviyede tutulmalıdır (Bakker & de Vries, 2021: 5).

Kaynakların korunması teorisi iş stresi konusunda öne çıkan kuramsal yaklaşımlardan biridir. Kaynaklarla stres arasındaki ilişkiyi ele alan bu kurama göre bireyler değer verdikleri kaynakları elde etmek, korumak ve artırmak için çaba sarfederler. Kaynaklar, bireylerin amaçlarına ulaşmasına yardımcı olan unsurlardır. Kaynakların kaybedilmesine yönelik tehdit oluştuğunda, kaynaklar kaybedildiğinde veya kaynakların yerine konulamaması koşullarından bir veya birkaçının gerçekleşmesi halinde çalışan iş stresi ile karşılaşır (Hobfoll, Halbesleben, Neveu, & Westman, 2018: 104). Çalışanlar iş stresi karşısında kayıplarını telafi etme veya yeni kaynaklar elde etmek için kalan kaynakları kullanma ya da kaynakları koruma çabalarından vazgeçme yönünde yaklaşım sergileyebilirler (Montani, Dagenais-Desmarais, Giorgi, & Grégoire, 2018: 125).

İş stresi kavramına açıklama getiren kuramsal yaklaşımlardan biri de Parker ve Decotiis (1983) tarafından geliştirilen örgütsel modeldir. Parker ve Decotiis bu modelde iş stresinin örgütsel belirleyicilerini ele almışlardır. İş stresi zaman baskısı ve endişe olmak üzere iki boyutta değerlendirilmiştir. Araştırmacılar iş stresinin örgütsel belirleyicilerini işin özellikleri, örgütsel faktörler, örgüt bünyesinde alınan rol, ilişkiler, kariyer gelişim fırsatları, dış yükümlülük ve sorumluluklar boyutlarında incelemişlerdir. Araştırmacılar zaman baskısı kaynaklı iş stresi üzerinde otonomi, ücret-performans ilişkisi, iletişimdeki açıklık, yönetici desteği ve bağlılığın etkili olduğunu belirlemişlerdir. İş stresinin diğer boyutu olan endişe üzerinde ise örgütsel yapı ve koşullar ile rol çatışmasının öne çıktığı görülmüştür (Parker & DeCotiis, 1983: 166-173).

İş stresine neden olan çok sayıda faktör bulunmaktadır. İş stresine neden olan faktörler örgütsel, bireysel ve işin doğasından kaynaklanan olmak üzere üç kategoride değerlendirilebilir. Örgütsel faktörler arasında rol belirsizliği, rol çatışması, işyeri koşulları, örgüt politikaları ve organizasyon yapısı yer almaktadır. Bireysel faktörler arasında kişilik, bireysel farklılıklar, yetenek ve kişiler arası ilişkiler öne çıkmaktadır. İşin doğasından kaynaklanan faktörler arasında ise, işin özellikleri, iş yükü, uzun çalışma saatleri ve iş güvencesinin olmaması yer almaktadır (Wu, ve diğerleri, 2018, s. 2; Universari & Harsono, 2021: 50-51; Yıldırım, Taş, & Çiçek, 2021: 282).

İş stresinin çalışanlar ve örgütler açısından önemli sonuçları bulunmaktadır. Tükenmişlik, depresyon, sağlık sorunlarının yaşanması, çaresizlik hissi, kaygı, değersizlik algısı, iş tatmininde azalma, düşük motivasyon, işe yabancılaşma, devamsızlık, madde kullanımında artış, örgütsel bağlılığın zayıflaması ve işten ayrılma eğiliminde artış yaşanması iş stresinin bireysel sonuçlarından bazılarıdır. İş stresinin örgütsel sonuçları arasında ise, verimsizlik, çalışan devir oranında artış, iş kazalarında artış yaşanması ve sigorta harcamalarında artış yer almaktadır (Taş & Özkara, 2020: 480; Dima, Schmitz, & Şimon, 2021: 4 ; Adamovic, 2022: 4).

2.3. Yaşam Doyumu

Yaşam doyumu kavramı yazında ilk olarak Neugarten ve arkadaşları (1961) tarafından dile getirilmiştir. Yaşam doyumu, bireyin yaşamında sahip oldukları ile beklentilerini kıyaslaması sonucunda ulaştığı memnuniyet düzeyini ifade eder (Neugarten, Havighurst, & Tobin, 1961: 135). Diener ve arkadaşlarına göre ise, yaşam doyumu, bireyin yaşam kalitesine ilişkin genel değerlendirmesidir (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985: 71).

Yaşam doymu, pozitif psikoloji kavramlarından öznel iyi oluş halinin bir boyutu olarak değerlendirilmektedir. İyi oluş hali, bireyin yaşamına ilişkin duygusal ve bilişsel değerlendirmesini ifade eder. Pozitif duygu ve negatif duygu boyutları öznel iyi oluş halinin duygusal/duyuşsal boyutlarını oluştururken, yaşam doymu ise öznel iyi oluş kavramının bilişsel/yargısal boyutunu oluşturmaktadır. Yaşam doymu, bireyin beklentilerini ve gerçekleştirmeleri göz önünde bulundurarak yaşamını genel olarak değerlendirmesini yansıtır. Yaşam doymu bilişsel ve birey tarafından belirlenen standartlara göre karşılaştırmaya dayalı bir değerlendirme sürecidir (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985: 71). Diğer bir ifadeyle, yaşam doymu bireyin hedeflerine ve amaçlarına ne ölçüde ulaştığına dair öznel değerlendirmesidir. Beklentilerin karşılandığı noktada yaşam doymu artarken, amaç ve hedeflere ulaşılamadığı koşullarda ise, yaşam doymu azalır. Birey yaşam doymuna ilişkin değerlendirme yaparken yaşamının bir bölümünü değil, genelini göz önünde bulundurarak değerlendirir ve yargıda bulunur (Güler & Usluca, 2021: 375).

Yaşam doymu üzerinde çok sayıda faktör etkili olmaktadır. Sağlık durumu, ekonomik koşullar, gelir seviyesi, yaşam standardı, statü, kişilik, ruh hali, yaş, medeni durum, iş yaşamı, eğitim düzeyi, sosyal ilişkiler ve çevresel koşullar bireylerin yaşam doymu üzerinde etkili olan etkenlerden bazılarıdır (Dağlı & Baysal, 2016: 1251; Ngoo, Tan, & Tey, 2021: 917-919; Özdemir, 2021: 1292).

Araştırmacılar tarafından yaşam doymu ile bazı değişkenler arasındaki ilişkiler incelenmiş olup, farklı sonuçların elde edildiği görülmektedir. Pozitif duygu, iyimserlik, umut, dayanıklılık, duygusal zekâ, dindarlık, affedici olma ve sosyal destek ile yaşam doymu arasında pozitif yönlü ilişki olduğu belirlenmiştir. Yalnızlık, umutsuzluk, depresyon, negatif duygu, stres ve endişe ile yaşam doymu arasında ise negatif yönlü ilişki olduğu görülmüştür (Kong, Gong, Sajjad, Yang, & Zhao, 2019: 2739; Sevari, Pilram, & Farzadi, 2020: 93; Ayten & Karagöz, 2021: 51; Padmanabhanunni & Pretorius, 2021: 4; Ye, ve diğerleri, 2021: 8).

2.4. Koranafobi, İş Stresi ve Yaşam Doymu İlişkisi

Koranafobi, iş stresi ve yaşam doymu kavramları arasındaki ilişkilerin alan yazında bazı araştırmacılar tarafından ele alındığı ve farklı sonuçların elde edildiği görülmektedir. Bogaerts ve arkadaşları tarafından adli tıp çalışanları arasında yapılan araştırmada koravirüs fobisi semptomları ile iş kaynaklı stres faktörleri arasında pozitif yönlü ilişki olduğu belirlenmiştir (Bogaerts, ve diğerleri, 2021: 5-6). Dörttepe ve arkadaşları tarafından hastane öncesi acil sağlık hizmetleri ça-

İşanları arasında gerçekleştirilen araştırmada Covid-19 fobisi ile algılanan stres düzeyi arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Dörttepe, Hoşgör, & Sağcan, 2021: 34). Bakioğlu ve arkadaşları tarafından yapılan diğer bir araştırmada da benzer bir sonuç elde edilmiştir (Bakioğlu, Korkmaz, & Ercan, 2021: 2376).

Koronafobi ile yaşam doyumu arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilmiştir. Özmen ve arkadaşları tarafından Türkiye genelinde yapılan araştırmada Covid-19 korkusu ile yaşam doyumu arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür (Özmen, Özkan, Özer, & Yanardağ, 2021: 6). Peker ve arkadaşlarının yaptığı çalışmada da benzer bir sonuç elde edilmiştir (Peker, Cengiz, & Yıldız, 2021: 202). Karaköse ve arkadaşları tarafından Kültahya'daki okul yöneticileri arasında yapılan araştırmada ise, koronavirüs fobisi ile yaşam doyumu arasında anlamlı bir ilişki olmadığı belirlenmiştir (Karaköse, Yirci, & Papadakis, 2021: 9).

İş stresi ile yaşam doyumu arasındaki ilişkiyi ele alan bazı çalışmalarda iki kavram arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Camci ve Kavuran tarafından hemşireler arasında yapılan araştırmada iş stresi ile yaşam doyumu arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu belirlenmiştir (Camci & Kavuran, 2021: 281). Gürel ve Altunoğlu tarafından avukatlar arasında yapılan araştırmada iş stresi ile yaşam doyumu arasında negatif yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir (Gürel & Altunoğlu, 2016: 1437). Dymecka ve arkadaşları tarafından yapılan araştırmada da benzer bir sonuç elde edilmiştir (Dymecka, Gerymski, & Machnik-Czrwik, 2022: 284).

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı koronafobinin çalışanların iş stresi ve yaşam doyumu algıları üzerinde etkisi olup olmadığının belirlenmesidir. Koronafobi ile iş stresi ve yaşam doyumu arasındaki ilişki sınırlı sayıda araştırmacı tarafından ele alınmış olup, bu araştırma ile yazındaki bilgi birikimine katkı yapılması amaçlanmaktadır. Diğer taraftan, koronafobinin çalışanların iş stresi ve yaşam doyumu algıları üzerindeki etkisinin ele alındığı bu çalışma Türkiye genelinde gerçekleştirilen ilk araştırma olma özelliğine sahiptir.

3.2. Araştırmanın Hipotezleri

Koronafofinin çalışanların iş stresi ve yaşam doymu algıları üzerindeki etkisinin ele alındığı bu çalışma tanımlayıcı ve sonuç çıkarıcı bir araştırmadır. Hipotez testlerinden yararlanılarak koronafofinin çalışanların iş stresi ve yaşam doymu algıları üzerindeki etkisi belirlenmiştir.

Araştırmaya ilişkin hipotezler aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

H₁: Koronafofi çalışanların iş stresi algıları üzerinde pozitif etkide bulunmaktadır.

H₂: Koronafofi çalışanların yaşam doymu algıları üzerinde negatif etkide bulunmaktadır.

3.3. Evren ve Örneklem

Koronafofinin çalışanların iş stresi ve yaşam doymu algıları üzerinde etkisinin olup olmadığını ortaya çıkarmayı amaçlayan bu çalışma istatistiksel olarak veri toplanmasına ve elde edilen verilerin analiz edilmesine dayanmaktadır. Araştırma bağlamında, Türkiye genelinde iş hayatında aktif olarak görev yapan çalışanlardan veri toplama araçlarından biri olan “anket” yöntemi ile veri temin edilmiştir. Anket uygulaması öncesinde, Nişantaşı Üniversitesi Etik Kurulu’na başvuruda bulunmuş ve adı geçen kurul’dan etik kurul onay izni alınmıştır (Tarih: 03.02.2022, Toplantı Sayısı: 2022/2).

Araştırmada kolayda örnekleme yöntemine başvurulmuş ve örneklem sayısı belirlenirken güç analizi tekniğinden yararlanılmıştır. TÜİK verilerine göre Aralık 2021 itibarıyla Türkiye genelinde çalışan sayısı 29.927.000 kişidir. Araştırmanın örneklem büyüklüğü %95 güven aralığında, 0.05 yanılğı düzeyinde, 0.40 etki büyüklüğünde ve %95 evreni temsil gücüyle 719 kişi olarak belirlenmiştir. Bazı katılımcıların ankete cevap vermeyebilecekleri dikkate alınarak 1.200 anket formu kolayda örnekleme yöntemiyle belirlenen kişilere çevrimiçi olarak iletilmiştir.

Anket uygulaması, 2022 yılında, 5 Şubat- 20 Şubat tarihleri arasında çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir. Çevrimiçi olarak iletilen 1.200 anket formundan 1.025’i geri dönmüş olup, geridönüş oranı %85,4’dür. Örneklem evreni temsil edecek düzeydedir. İstatistiksel analizler 1.025 anket formundaki veriler esas alınarak gerçekleştirilmiştir.

3.4. Ölçüm Araçları ve Uygulaması

Araştırmada, veri toplama aracı olarak anket yönetimine başvurulmuştur. Anket formu dört bölümden oluşmaktadır. Anketin birinci bölümünde katılımcılara yönelik cinsiyet, medeni durum, yaş ve çalışma süresi gibi demografik sorular; ikinci bölümünde Arpacı ve Arkadaşlarının (2020) geliştirdiği COVID-19 Fobisi ölçeği; üçüncü bölümünde Parker ve Decotiis (1983) tarafından geliştirilen ve (Aydın, 2018) tarafından Türkçe'ye uyarlanan "İş Stresi" ölçeği; dördüncü bölümde ise, Diener ve arkadaşlarının (1985) geliştirdiği ve Dağlı ve Baysal'ın (2016) Türkçe'ye uyarladığı "Yaşam Doyumu" ölçeği yer almıştır. Ölçüm araçlarında yer verilen ifadelere 5'li likert tipi ile cevap bulunmaya çalışılmıştır.

Verilerin analizi için SPSS ve Amos istatistik paket programlarından yararlanılmıştır. Tanımlayıcı istatistikler ile hipotez testlerinin analizinde SPSS; geçerlilik analizi için ise, Amos programı kullanılmıştır.

3.5. Araştırmanın Kısıtları

Araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Araştırma sonuçlarına ilişkin değerlendirmelerin bu kısıtlar çerçevesinde dikkate alınması gerekmektedir. Araştırmada anket yönteminden yararlanıldığı için sonuçların değerlendirilmesi noktasında anket yönteminin sınırlılıklarının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Araştırma bulguları Türkiye'nin farklı illerinde görev yapan 1.025 iş görenin görüşlerini yansıtmaktadır. Araştırmada elde edilen bulguların ve yapılacak genellemelerin yukarıda dile getirilen kısıtlar çerçevesinde değerlendirmeye alınması gerekir.

4. BULGULAR

Araştırma kapsamında elde edilen bulgulara anket katılımcılarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler, normallik, boyutsallık, güvenilirlik ve geçerlilik analizi bulguları ile hipotez testlerinin sonuçları başlıkları altında yer verilmiştir.

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Katılımcılara ilişkin demografik verilerin sıklık ve yüzde dağılımları hesaplanmış olup, elde edilen bulgulara aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 1'deki bulgulara bakıldığında; katılımcıların büyük bir çoğunluğunun kadın, yönetici unvanına sahip olmayan, 18-49 yaş aralığında, lisans düzeyinde

öğrenim görmüş ve 16-21 yıl ve üzeri iş deneyimine sahip çalışanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Değişkenler	F	%	Değişkenler	F	%
Cinsiyet			Öğrenim Durumu		
Kadın	524	51,1	Lise	62	6,0
Erkek	501	48,9	Ön Lisans	75	7,4
Statü			Lisans	616	60,1
Yönetici	306	29,9	Lisansüstü	272	26,5
Yönetici Olmayan	719	70,1	İş Deneyimi		
Yaş			0-5 yıl	150	14,6
18-29	174	17,0	6-10 yıl	105	10,3
30-39	285	27,8	11-15 yıl	225	22,0
40-49	376	36,7	16-20 yıl	256	25,0
50-59	190	18,5	21 yıl ve üzeri	288	28,1

Katılımcıların ölçüm araçlarından elde ettikleri ortalama puanlara Tablo 2’de yer verilmiştir. Tablo 2’deki veriler incelendiğinde katılımcıların koronafobi algılarının orta düzeyde ($M=2,78$); iş stresi ve yaşam doymu algılarının ise orta seviyenin biraz üzerinde ($M= 3,05$; $M= 3,36$) olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Katılımcıların Ölçüm Araçlarından Elde Ettikleri Ortalama Puanlara İlişkin Bulgular

Değişkenler	$\bar{x}$	ss
Koronafofi	2,78	0,71
İş Stresi	3,05	0,85
Yaşam Doymu	3,36	0,77

4.2. Normallik, Boyutsallık, Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizleri

Nicel araştırmalarda parametrik analiz yöntemlerinin kullanılabilmesi için uygulanan test ve ölçüm araçlarından elde edilen verilerin normal dağılım özelliğini göstermesi gerekir. Çarpıklık ve basıklık değerleri -1,5 ile +1,5 arasında

yer aldığı ve anlamlılık değeri de 0,05'den büyük olduğunda verilerin normal dağılım özelliğine sahip olduğu sonucuna varılabilir. Her üç ölçüm aracı ve verilerine ilişkin normallik testleri yapılmış olup, elde edilen sonuçlara Tablo 3'te yer verilmiştir. Tablo 3'teki veriler incelendiğinde çarpıklık ve basıklık değerlerinin -0,72 ile +1,10 arasında yer aldığı ve anlamlılık değerlerinin de 0,05'den büyük olduğu ($p>0,05$) görülmektedir. Elde edilen bu sonuçlar verilerin normal dağılım gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 3. Normallik Testi Bulguları

Değişkenler	Çarpıklık	Basıklık	Kolmogorov-Smirnov (p)
Koronafobi	0,73	0,51	0,10
İş Stresi	1,10	-0,72	0,18
Yaşam Doyumu	0,97	-0,35	0,12

s

Normallik testi sonrasında boyutsallık, güvenilirlik ve geçerlilik analizleri yapılmıştır. Boyutsallık analizi öncesinde örneklemin yeterlilik ve uygunluğunu belirleyebilmek için Kaiser Meyer Olkin (KMO) ve Barlett küresellik test istatistiği hesaplanmıştır. Analiz sonucunda koronafobi ölçeğine ilişkin KMO test sonucu 0,868; Barlett istatistik test sonucu X^2 7771,3 ($df= 190$; $p= 0,00$); iş stresi ölçeğine ilişkin KMO test sonucu 0,807; Barlett istatistik test sonucu X^2 2101,4 ($df= 36$; $p= 0,00$) ve yaşam doyumu ölçeğine ilişkin KMO test sonucu 0,801; Barlett istatistik test sonucu X^2 869,7 ($df= 10$; $p= 0,00$) olarak belirlenmiştir. Elde edilen bu bulgular örneklemin faktör analizini gerçekleştirmek için yeterli ve uygun olduğunu göstermektedir.

Araştırmada kullanılan ölçüm araçlarında yer alan maddeler arasındaki ilişki ve faktöriyel yapının belirlenebilmesi için açıklayıcı faktör analizi (AFA) yönteminden yararlanılmıştır. SPSS aracılığı ile yapılan çalışmada korelasyon değerlerinin tespit edilebilmesi için Pearson korelasyon analizi yöntemine başvurulmuştur. AFA analizi sonucunda maddeler arası korelasyon değerleri Koronafobi ölçeğinde 0,11 ile 0,80; İş stresi ölçeğinde 0,15 ile 0,72 ve Yaşam Doyumu ölçeğinde ise 0,24 ile 0,66 arasında çıkmıştır. Bireysel faktör ağırlığında 0,40 sınır değeri olarak esas alınmıştır. Her üç ölçüm aracında da düşük bireysel faktör yükü nedeniyle ölçüm aracından çıkarılması gereken bir madde olmadığı görülmüştür. Koronafobi ölçeğinde dört faktörlü yapının varyansın % 69'nu; iş stresi ölçeğinde iki faktörlü yapının varyansın %73'nü ve yaşam doyumu ölçeğinde

ise, tek faktörlü yapının varyansın % 65'ni açıkladığı belirlenmiştir. Boyutsallık analizi sonrasında güvenilirlik analizi yapılmıştır.

Ölçüm araçları ve verilerin güvenilirliğini belirlemek için güvenilirlik analizi yaklaşımlarından iç tutarlılık yöntemine başvurulmuştur. Ölçüm araçlarında yer alan ifadeler 5'li likert tipinde tanımlandığından iç tutarlılık güvenilirliğinin tespitinde Cronbach alfa katsayıları dikkate alınmıştır. Ölçüm araçları ve alt boyutlarına ilişkin güvenilirlik değerleri hesaplanmış olup, elde edilen sonuçlar Tablo 4'te bir araya getirilmiştir. Cronbach alfa yöntemine göre yapılan güvenilirlik analizinde ölçüm aracı ve verilerin güvenilir olduğu sonucuna varabilmek için Cronbach alfa değerinin 0.7'nin üzerinde olması gerekir (Cortina, 1993: 103). Üç ölçüm aracı ve alt boyutlarına ilişkin Cronbach alfa değerleri ölçüm araçlarının güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 4. Ölçekler ve Alt Boyutlarına İlişkin Güvenilirlik Değerleri

	İfade sayısı	Cronbach alfa
Koronafofi Ölçeği	20	0,91
Psikolojik Faktörler	6	0,87
Psiko-somatik Faktörler	5	0,93
Ekonomik Faktörler	4	0,81
Sosyal Faktörler	5	0,77
İş Stresi Ölçeği	9	0,83
Zaman Baskısı ve İş Yükü	5	0,84
İş Ortamı	4	0,76
Yaşam Doyumu Ölçeği	5	0,81

Güvenilirlik analizi sonrasında ölçüm araçları ve verilerin geçerliliğini belirleyebilmek için geçerlilik analizi yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi yöntemi ile yapılan yapısal geçerlilik analizleri için uyum endekslerinden yararlanılmıştır. Uyum endeksi değerlerinden Ki-kare/serbestlik değeri 2,0'dan küçük, RMSEA $\leq 0,05$, CFI, GFI ve AGFI değeri 0,95'den büyük ve SRMR değeri 0,05'den küçük ise modelin iyi uyum gösterdiği kanaatine varılabilir (Schermelleh-Engel, Moosbrugger, & Müller, 2003: 35-43). Analiz sonucunda elde edilen uyum endeksi değerlerine Tablo 5'te yer verilmiştir. Veriler incelendiğinde her üç ölçüm aracına ilişkin modelin iyi uyum gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tablo 5. Ölçeklerin Uyum İyiliği Değerleri

Değişkenler	χ^2/sd	RMSEA	CFI	GFI	AGFI	SRMR
Koronafobi	1,85	0,03	0,92	0,90	0,97	0,04
İş Stresi	1,97	0,05	0,96	0,97	0,95	0,05
Yaşam Doyumu	1,77	0,02	0,94	0,96	0,92	0,05

4.3. Hipotez Testi Bulguları

Araştırmada koronafobinin çalışanların iş stresi ve yaşam doyumu algıları üzerinde etkisini belirlemek için istatistiksel analiz yöntemlerinden basit doğrusal regresyon analizinden yararlanılmıştır. Araştırma kapsamında koronafobi bağımsız değişken, iş stresi ve yaşam doyumu ise bağımlı değişken olarak dikkate alınmıştır. Koronafobinin iş stresi ve yaşam doyumunu yordama gücünü test etmek için regresyon analizi öncesinde değişkenler arasındaki ikili ilişkiler incelenmiş ve Tablo 6’da sunulmuştur. Korelasyon analizi sonuçları incelendiğinde koronafobi ile iş stresi arasında düşük düzeyde pozitif ve yaşam doyumu ile koronafobi ve iş stresi arasında ise düşük düzeyde ve negatif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir.

Tablo 6. Korelasyon Analizi Sonuçları

	1	2	3
1- Koronafobi	1		
2- İş Stresi	,445**	1	
3- Yaşam Doyumu	-,333**	-,324**	1

** . Korelasyon katsayıları $p < 0.01$ düzeyinde anlamlıdır.

Araştırmanın birinci hipotezi “Koronafobi çalışanların iş stresi algıları üzerinde pozitif etkide bulunmaktadır” şeklinde belirlenmiştir. Koronafobinin **iş stresi** üzerindeki etkisini belirlemek için hipotez testi öncesinde basit doğrusal regresyon analizinin ön koşulları olan doğrusallık, normallik, hataların bağımsızlığı ve eş varyanslılık varsayımları test edilmiş ve karşılandığı görülmüştür. Tablo 7’deki analiz sonuçları değerlendirildiğinde; koronafobinin **çalışanların** iş stresi algıları üzerinde pozitif ($\beta = .445$, $p=0,000$) etkide bulunduğu belirlenmiştir. İş stresi algısındaki değişimin %19,8’nin koronafobi tarafından açıklandığı

($R^2=.198$, $F=131,503$, $p= 0,000$) ve ilişkinin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen bu sonuç, koronafofinin çalışanların iş stresi algıları üzerinde pozitif etkide bulunduğunu gösterdiğinden H_1 kabul edilmiştir.

Tablo 7. Koronafofinin Çalışanların İş Stresi Algıları Üzerindeki Etkisi

Değişkenler	β	R^2	Düz. R^2	F	Sig.
Sabit	1,499				.000
Koronafofi	,445	,198	,196	131,503	.000
Bağımlı Değişken: İş Stresi	Durbin Watson:1,762				

Araştırmanın ikinci hipotezi “Koronafofi çalışanların yaşam doyumu algıları üzerinde negatif etkide bulunmaktadır” şeklinde belirlenmiştir. Koronafofinin çalışanların yaşam doyumu algıları üzerindeki etkisini belirlemek için hipotez testi öncesinde basit doğrusal regresyon analizinin ön koşulları olan doğrusallık, normallik, hataların bağımsızlığı ve eş varyanslılık varsayımları test edilmiş ve karşılandığı görülmüştür. Tablo 8’deki analiz sonuçları değerlendirildiğinde; koronafofinin çalışanların yaşam doyumu algıları üzerinde negatif ($\beta = -.333$, $p=0,000$) etkide bulunduğu belirlenmiştir. Yaşam doyumu algısındaki değişimin %11,1’nin koronafofi tarafından açıklandığı ($R^2=.111$, $F=66,674$, $p= 0,000$) ve ilişkinin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen bu sonuç, koronafofinin çalışanların yaşam doyumu algıları üzerinde negatif etkide bulunduğunu gösterdiğinden H_2 kabul edilmiştir.

Tablo 8. Koronafofinin Çalışanların Yaşam Doyumu Algıları Üzerindeki Etkisi

Değişkenler	β	R^2	Düz. R^2	F	Sig.
Sabit	4,416				.000
Koronafofi	-,333	,111	,109	66,674	.000
Bağımlı Değişken: Yaşam Doy	Durbin Watson:1,685				

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu araştırmada, koronafobinin çalışanların iş stresi ve yaşam doyumu algıları üzerinde etkisinin olup olmadığı ve bu etkinin ne yönde olduğu istatistikî yöntemlerle test edilerek belirlenmiştir.

Araştırma sonucunda koronafobinin çalışanların iş stresi algıları üzerinde etkide bulunduğu ve bu etkinin pozitif yönde olduğu belirlenmiştir. Koronafobi çalışanların iş stresini artırmaktadır. Araştırmacılar tarafından yapılan bazı çalışmalarda araştırma bulgularımızı teyit eden sonuçlar elde edilmiştir (Bogaerts, ve diğerleri, 2021: 5-6; Dörttepe, Hoşgör, & Sağcan, 2021: 34; Bakioğlu, Korkmaz, & Ercan, 2021: 2376). Araştırma bulgularını da dikkat aldığımızda, halihazırda devam eden koronavirüs salgını sürecinde virüse enfekte olmamak ve olumsuz etkilerinden kaçınmak için çalışanların izolasyona yönelmeleri, evden çalışma uygulamalarının iş-yaşam dengesini negatif yönde etkilemesi, sosyal ilişkilerden kaçınmaları, işi kaybetme yönünde kaygı taşımaları ve geleceğe yönelik belirsizlik gibi olumsuzların iş stresini artırıcı yönde etkide bulunduğu düşünülmektedir.

Araştırmada elde edilen diğer bir bulgu koronafobinin çalışanların yaşam doyumu algıları üzerinde etkide bulunduğu ve bu etkinin de negatif yönde olduğu şeklindedir. Koronafobi çalışanların yaşam doyumunu azaltıcı yönde etkilemektedir. Araştırmacılar tarafından yapılan bazı araştırmalarda da bulgumuzu teyit eden sonuçların elde edildiği görülmektedir (Özmen, Özkan, Özer, & Yanardağ, 2021: 6; Peker, Cengiz, & Yıldız, 2021: 202; Gündoğan, 2021: 6296). Araştırma bulgularımızdan farklı olarak Karaköse ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada ise, koronafobi ile yaşam doyumu arasında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmüştür (Karaköse, Yirci, & Papadakis, 2021: 9). Bu bulgular koronavirüse enfekte olma konusunda aşırı düzeyde ve sürekli hissedilen korku ve endişeyi ifade eden koronafobinin çalışanların yaşam doyumu üzerinde olumsuz etkide bulunduğuna işaret etmektedir.

5.1. Öneriler

Araştırmanın bulguları koronafobi ile iş stresi ve yaşam doyumu değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu ve koronafobinin çalışanların iş stresi algıları üzerinde pozitif bir etkide bulunurken, yaşam doyumu algıları üzerinde ise negatif bir etkide bulunduğunu göstermektedir. Koronafobi

ile iş stresi ve yaşam doymu arasındaki ilişkinin daha derinlemesine incelenmesine ve yazındaki bilgi birikimin artırılmasına katkıda bulunulabilmesi için ileride yapılacak çalışmalarda farklı sektörler araştırma kapsamına dâhil edilebilir. Araştırmaların örnekleme geniş tutularak sonuçların genellenebilirlik düzeyi artırılabilir. Koronafobinin ilişkili olduğu diğer kavramlarla etkileşimlerinin incelenmesi ile alanyazın zenginleştirilebilir.

Araştırma sonuçları ve diğer çalışmalardaki bulgular dikkate alındığında çalışanların koronavirüs salgını sürecini sağlıklı bir şekilde yürütebilmeleri için fobi oluşumuna neden olan irrasyonel korku ve endişelerden uzak durmaları, bunun yanı sıra da iş stresine neden olan faktörlerin farkında olarak etkisini azaltmaları ve olumlu psikolojik tutum sergileyerek yaşam doyumlarını artırmaları gerekir. Koronafobi ile başedebilmek için çalışanların virüsten korunma konusunda gerekli önlemleri almaları, basın/yayın organlarında yer alan abartılı ve endişe verici haberlere itibar etmemeleri, sosyal etkileşimde buldukları kişilerle iletişimlerini güçlendirmeleri ve gerektiğinde de bir uzmandan psikolojik destek almaları yararlı olur.

İş stresinin azaltılabilmesi için öncelikle strese neden olan faktörlerin belirlenmesi ve devamında da çözüm yolları konusunda çalışma yapılarak harekete geçilmesi gerekir. İş stresi işin doğasından, bireysel özelliklerden, iş yeri koşullarından veya diğer çevresel faktörlerden kaynaklanabilir. Bireysel iş stresini azaltabilmek için çalışanlar kişiliklerine uygun olan ve çalışmaktan keyif alacakları bir işi seçebilirler. Zaman yönetimi konusunda becerilerin geliştirilmesi, diğer çalışanlarla iletişimin artırılması, iş-yaşam dengesinin korunması ve işin yürütülmesini aksatmayacak kısa molaların verilmesi iş stresini azaltıcı yönde etkiye bulunabilir.

Bireyin yaşamından duyduğu genel memnuniyet düzeyini ifade eden yaşam doymu çok sayıda faktörden etkilenmektedir. Bireysel özelliklerin yanı sıra gelir düzeyi, iş yaşamı, özel yaşamdaki değişimler, sağlık durumu, sosyal yaşam, ekonomik-politik gelişmeler ve diğer çevresel faktörler yaşam doyumunu etkileyen unsurlardan bazılarıdır. Yaşam doyumunun artırılabilmesi için olumlu ruh halinin her koşulda korunması, hedeflere ulaşmak için çaba sarfedilmesi, olumsuzluklar karşısında psikolojik sağlamlığın muhafaza edilmesi, olumsuz duygu durumlarının sürdürülmemesi, iş tatmininin artırılması ve sosyal yaşamda etkin olunması gerekir.

Koronavirüs salgını sürecinde iş görenlerin bireysel olarak sağlıklarının ko-

runması ve örgütsel performansın olumsuz yönde etkilenmemesi için yöneticilerin bazı önlemleri almaları gerekir. İş yerinde koronavirüs yayılımını engellemek için hijyen önlemlerinin alınması, evden/uzaktan çalışma uygulamasının devreye alınması ve koronafobisi olan çalışanlara psikolojik destek verilmesi gibi yaklaşımlar geliştirilebilir. Çalışanların iş stresini azaltmak için strese neden olan faktörlerin analiz edilerek örgütsel ve bireysel çözümler geliştirilmesi yararlı olacaktır. İş yeri koşullarının gözden geçirilmesi, organizasyonel yapının ihtiyaçlar çerçevesinde yeniden dizayn edilmesi, rol çatışmalarının engellemesi ve çalışanlara stres yönetimi konusunda destek verilmesi iş stresini azaltıcı etkide bulunabilir. Çalışanların yaşam doyumlarını artırabilmek için de, iş görenlerin beklentilerinin karşılanması, kariyer yönetimi konusunda destek verilmesi, iş tatminini artırıcı çözümler geliştirilmesi, ödüllendirme uygulamalarının devreye alınması ve sosyal destek sağlanması etkili olabilir.

KAYNAKÇA

- Adamovic, M. (2022). How does employee cultural background influence the effects of telework on job stress? The roles of power distance, individualism, and beliefs about telework. *International Journal of Information Management*, 62, 1-13.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Mental Disorders (DMS-5)*. American Psychiatric Association.
- Andela, M., & van der Doef, M. (2019). A comprehensive assessment of the person–environment fit dimensions and their relationships with work-related outcomes. *Journal of Career Development*, 46(5), 567-582.
- Arora, A., Jha, A. K., Alat, P., & Das, S. S. (2020). Understanding coronaphobia. *Asian Journal of Psychiatry*, 54, 1-6.
- Arpaci, İ., Karataş, K., & Baloğlu, M. (2020). The development and initial tests for the psychometric properties of the COVID-19 Phobia Scale (C19P-S). *Personality and Individual Differences*, 164, 1-6.
- Aydın, İ. (2018). *Dağıtılmış liderliğin iş stresi kapsamında hizmet kalitesine etkileri: İzmir merkez kamu hastaneleri örneği*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ayten, A., & Karagöz, S. (2021). Religiosity, spirituality, forgiveness, religious coping as predictors of life satisfaction and generalized anxiety: A quantitative study on Turkish Muslim university students. *Spiritual Psychology and Counseling*, 6(1), 47-58.

- Bakioğlu, F., Korkmaz, O., & Ercan, H. (2021). Fear of COVID-19 and positivity: Mediating role of intolerance of uncertainty, depression, anxiety, and stress. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 19, 2369-2382.
- Bakker, A. B., & de Vries, J. D. (2021). Job demands–resources theory and self-regulation: New explanations and remedies for job burnout. *Anxiety, Stress, & Coping*, 34(1), 1-21.
- Beehr, T. A., & Newman, J. E. (1978). Job stress, employee health, and organizational effectiveness: A facet analysis, model, and literature review. *Personnel Psychology*, 31(4), 665-699.
- Bogaerts, S., van Woerkom, M., Erbaş, Y., De Caluwé, E., Garofalo, C., Frowijn, I., . . . Jankovic, M. (2021). Associations between resilience, psychological well-being, work-related stress and covid-19 fear in forensic healthcare workers using a network analysis. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 1-11.
- Camci, G. B., & Kavuran, E. (2021). Hemşirelerin iş stresi ve tükenmişlik düzeyleri ile meslek ve yaşam doymu düzeyleri arasındaki ilişkinin belirlenmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 24(2), 274-283.
- Cortina, J. M. (1993). What is coefficient alpha? An examination of theory and applications. *Journal of Applied Psychology*, 78(1), 98-104.
- Dağlı, A., & Baysal, N. (2016). Yaşam doymu ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(59), 1250-1262.
- Demerouti, E., & Bakker, A. B. (2011). The Job demands-resources model: Challenges for future research. *SA Journal of Industrial Psychology* 37.2 (2011): 01-09., 37(2), 1-9.
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71-75.
- Dima, G., Schmitz, L. M., & Şimon, M.-C. (2021). Job stress and burnout among social workers in the VUCA world of COVID-19 pandemic. *Sustainability*, 13, 1-25.
- Dörttepe, Z. Ü., Hoşgör, H., & Sağcan, H. (2021). The effect of covid-19 phobia on perceived stress: The sample of prehospital emergency care professionals. *Journal of Academic Value Studies*, 7(1), 31-40.
- Duong, C. D. (2021). The impact of fear and anxiety of covid-19 on life satisfaction: Psychological distress and sleep disturbance as mediators. *Personality and Individual Differences*, 178, 1-11.

- Dymecka, J., Gerymski, R., & Machnik-Czerwik, A. (2022). How does stress affect our life satisfaction during COVID-19 pandemic? Moderating mediation analysis of sense of coherence and fear of coronavirus. *Psychology, Health & Medicine*, 27(1), 280-288.
- Güler, K., & Usluca, M. (2021). Yetişkin bireylerde farkındalık ile yaşam doyumu arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 372-383.
- Gündoğan, S. (2021). The mediator role of the fear of COVID-19 in the relationship between psychological resilience and life satisfaction. *Current Psychology*, 40, 6291-6299.
- Günlü, A., Asıcı, E., & Çetinkaya, M. (2021). Türkiye’de COVID-19 salgınının ikinci evresinde ebeveynlerde depresyon, anksiyete, stres ve travma sonrası stres bozukluğu semptomlarını yordayan değişkenler. *Aile Psikolojik Danışmanlığı Dergisi*, 4(1), 94-124.
- Gürel, E. B., & Altunoğlu, A. E. (2016). İşkoliklik, iş stresi ve yaşam doyumu arasındaki ilişkilerin incelenmesi: Muğla ilinde bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 1431-1438.
- Hobfoll, S. E., Halbesleben, J., Neveu, J.-P., & Westman, M. (2018). Conservation of resources in the organizational context: The reality of resources and their consequences. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 5, 103-128.
- Karaköse, T., Yirci, R., & Papadakis, S. (2021). Exploring the interrelationship between COVID-19 Phobia, work–family conflict, family–work conflict, and life satisfaction among school administrators for advancing sustainable management. *Sustainability*, 13, 1-19.
- Kong, F., Gong, X., Sajjad, S., Yang, K., & Zhao, J. (2019). How is emotional intelligence linked to life satisfaction? The mediating role of social support, positive affect and negative affect. *Journal of Happiness Studies*, 20, 2733-2745.
- Montani, F., Dagenais-Desmarais, V., Giorgi, G., & Grégoire, S. (2018). A conservation of resources perspective on negative affect and innovative work behaviour: The role of affect activation and mindfulness. *Journal of Business and Psychology*, 33(1), 123-139.
- Neugarten, B. L., Havighurst, R. J., & Tobin, S. S. (1961). The measurement of life satis-

- faction. *Journal of Gerontology*, 16, 134-143.
- Ngoo, Y. T., Tan, E. C., & Tey, N. P. (2021). Determinants of life satisfaction in Asia: A quantile regression approach. *Journal of Happiness Studies*, 22, 907-926.
- Özdemir, T. (2021). Yöneticilerin yönetsel becerilerinin çalışanların yaşam doyumları üzerine etkisi: İlköğretim öğretmenleri üzerinde bir inceleme. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 1288-1305.
- Özmen, S., Özkan, O., Özer, Ö., & Yanardağ, M. Z. (2021). Investigation of COVID-19 fear, well-being and life satisfaction in Turkish society. *Social Work in Public Health*, 1-14.
- Padmanabhanunni, A., & Pretorius, T. (2021). The loneliness–life satisfaction relationship: The parallel and serial mediating role of hopelessness, depression and ego-resilience among young adults in South Africa during COVID-19. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18, 1-10.
- Parker, D. F., & DeCotiis, T. A. (1983). Organizational determinants of job stress. *Organizational Behavior and Human Performance*, 32, 160-177.
- Peker, A., Cengiz, S., & Yıldız, M. N. (2021). Yaşam doyumunu ve öznel zindeliğin COVID-19 korkusu ile problemlerle internet kullanımı arasındaki aracılık ilişkisi. *Klinik Psikiyatri Dergisi* 2021, 24, 199-206.
- Satici, B., Gocet-Tekin, E., Deniz, M. E., & Satici, S. A. (2021). Adaptation of the fear of COVID-19 scale: Its association with psychological distress and life satisfaction in Turkey. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 19, 1980-1988.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., & Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23-74.
- Sevari, K., Pilram, P., & Farzadi, F. (2020). The causal relationship between perceived social support and life satisfaction through hope, resilience and optimism. *International Journal of Psychology*, 14(1), 83-113.
- Sonel, E., Gür, Ş., & Eren, T. (2021). Analysis of factors affecting coronaphobia by analytical network process. *Celal Bayar University Journal of Science*, 17(4), 361-367.
- Tams, S., Ahuja, M., Thatcher, J., & Grover, V. (2020). Worker stress in the age of mobile technology: The combined effects of perceived interruption overload and worker control. *Journal of Strategic Information Systems*, 29, 1-17.

- Taş, A., & Özkara, Z. U. (2020). İş stresinin algılanan yönetici desteği ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide üstlendiği rol. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(21), 475-504.
- Universari, N., & Harsono, M. (2021). Antecedents and consequences of work stress behavior. *Economics & Business Solutions Journal*, 5(1), 46-63.
- Vilca, L. W., Chávez, B., Fernández, Y. S., CaychoRodríguez, T., & White, M. (2022). Impact of the fear of catching COVID19 on mental health in undergraduate students: A Predictive Model for anxiety, depression, and insomnia. *Current Psychology*, 1-8.
- WHO. (2022, March 31). *WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard*. <https://covid19.who.int/>. adresinden alındı
- Wu, X., Li, Y., Yao, Y., Luo, X., He, X., & Yin, W. (2018). Development of construction workers job stress scale to study and the relationship between job stress and safety behavior: An empirical study in Beijing. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15, 1-12.
- Ye, B., Hu, J., Xiao, G., Zhang, Y., Liu, M., Wang, X., . . . Xia, F. (2021). Access to epidemic information and life satisfaction under the period of COVID-19: The mediating role of perceived stress and the moderating role of friendship quality. *Applied Research in Quality of Life*, 1-19.
- Yıldırım, Ü. B., Taş, M. A., & Çiçek, H. (2021). İşin anlamlılığının işten ayrılma niyetiyle ilişkisinde iş stresinin aracılık rolü: Havaalanı yer hizmeti çalışanları üzerinde bir araştırma. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(51), 277-306.

10. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE KÜRESELLEŞME SÜRECİNİN HANEHALKI TÜKETİMİNE ETKİLERİ *

Dr. İhsan OLUÇ

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

ihsanoluc@mehmetakif.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-5167-1862

GİRİŞ

Günümüz dünyasında toplumun her katmanında küreselleşmenin etkileri görülmele birlikte bunun bir sonucu olarak hem akademi de hem de siyaset alanlarında küreselleşmenin anlamı, süreci, getirdiği tehdit ve fırsatlar konuşulmakta ve tartışılmaktadır. Bu tartışmalar küreselleşmenin doğasının anlaşılmasına katkıda bulunmuş, tartışmalar sonucunda kimi zaman fikir birliktelikleri ortaya çıkarken kimi zaman da anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve zamanla bu anlaşmazlıklar farklı pozisyonların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zamanla bu farklı pozisyonlar kümelenerek Aşırı Küreselleşmeciler (Hyperglobalist), Kuşkuçular (Sceptical), ve Evrimsel-Dönüşümsel (Transformationalist) olmak üzere üç farklı

* Bu çalışma İhsan OLUÇ’un Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde kabul edilen “Küreselleşmenin Türkiye’de Hanehalkı Tüketim Harcamalarına Etkilerinin Analizi” adlı doktora tezinden güncellenerek ve geliştirilerek üretilmiştir.

akımı oluşturmuşlardır (Held, McGrew, Goldblatt ve Perraton, 2000: 14-15).

Aşırı Küreselleşmeciler küreselleşme sürecinin dünyanın sadece önde gelen ekonomik bölgelerinin değil tüm dünya ekonomisinin birleşerek adeta tek bir pazar haline geldiğini ileri sürmektedirler. Bazı aşırı küreselleşmeciler daha ileri gitmekte ve dünyada sınırların olmadığı bir ekonominin gelişeceğini, bu ekonomik düzenle birlikte insanların bu sınırsızlıktan faydalanarak iletişim ve seyahatle birlikte tüketimin de küreselleşeceğini düşünmektedirler (Cebeci, 2011). Elbette bu düşünce temel olarak insanı dünya vatandaşı olarak görmekte diğer bir açıdan bakıldığında ise herhangi bir devletin insanları vatandaşlaştırmasını küreselleşme süreci ile uyumlu bulmamaktadır. Nitekim aşırı küreselleşmeciler ulus devletlerin küreselleşme sürecindeki rolü üzerine yaptıkları çıkarımlarda ulusuzlaşma (denationalizm) sürecinin başladığını, ulus devletlerin etkisinin azaldığını, yeni yapı ve kurumların ulus devletlerin yerini aldığını ileri sürmektedirler (Held et al., 2000).

Ulaşım ve iletişimde maliyetlerin azalması çok uluslu şirketlerin varlığı ve etkinliğinin artması, uluslararası piyasalarda rekabetçi fiyatların ön plana çıktığı süreçte ulus devletlerin ulusal ürünlerinden bahsetmek oldukça güçtür. Artık her şey her yerde üretilmektedir. Her şeyin her yerde üretilmesi aynı ürünün farklı ülkelerde üretilmesi değil, bir ürünün üretilmesi için her ulusun farklı katkıları sunduğu anlamındadır. Nitekim Robert B. Reich küreselleşmenin ilerlemesiyle birlikte ne ulusal şirketlerin ne de ulusal malların varlıklarının kalacağını, geriye sadece yüksek değerli ekonomilerin kalacağını iddia etmiştir (Özel, 1998:10).

Çok uluslu şirketlerin, ulusal devletlerin getirebileceği yasal sınırlamalar ve yahut mevzuat yükümlülüklerinden sıyrılma imkânlarının oldukça yüksek olması bu tür şirketlerin olası zorluklara karşı oldukça esnek olmaları, ulus devletler karşısında pazarlık yapma ve hatta bu devletleri yönlendirme imkânlarına sahip olmalarına yol açmıştır. Şirketlerin çok uluslu olması diğer bir açıdan ulusuzlaşması anlamına da gelebilmektedir. Öte yandan ulusuzlaşma veyahut kendini bir ulusa ait görmeme sadece şirketler açısından değil toplumsal sonuçları da olan bir süreçtir. Uydu yayıncılığının, internetin ve sosyal medyanın etkisi kültürel melezleşmeye yol açmakta, bunun sonucunda ise insanlar kendilerini önceki nesiller kadar bir ulusa ait hissetmemekte, farklı ülkelerin vatandaşları ortak çıkarları etrafında örgütlenerek küresel bir uygarlığın inşa edileceğine inanmaktadırlar (Hablemitoğlu, 2004: 20). Sonuç olarak Aşırı Küreselleşmeciler, küreselleşme sürecine ulus devletlerin ve uluslararası kurum ve kuruluşların ekonomik dönü-

şümde üstlendikleri rolü temel alarak yorumlamış ve buna bağlı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır.

Kuşkucular isimlerinden de anlaşılacağı üzere küreselleşme sürecine kuşku ile bakmaktadırlar. Kuşku duydukları husus ise küreselleşme sürecinden ziyade küreselleşme kavramıdır. Kuşkuculara göre küreselleşme süreci ile kastedilen şey ekonomik bir bütünleşme süreci ise 20. yüzyılda yaşanan bir sürecin tekrarıdır ibaret bir durumdur. Eğer kastedilen sosyal bir bütünleşme süreci ise 19. yüzyılda insanlar pasaport bile kullanmamaktadırlar (Kaya, 2009). Dolayısıyla bugün yeni olan hiçbir şey yoktur. Yeni olan ise eskinin bir tekrarından ibarettir.

Bazı kuşkuculara göre küreselleşme kavramı kapitalizmin “ideolojik tutumu” veyahut “emperyalizmin kendisinin” günümüzde görünür yüzüdür. Devam edegelen sürecin yeniden kavramsallaştırılması eskiyen yüzünün yerine yenisinin konarak saygınlık kazandırma maksadı taşımaktadır. Bununla birlikte bu sürecin vazgeçilmez ve engellenemez bir süreç olduğu yönündeki iddialarla devlet ve bireylerde çaresizlik duygusunun yaratılması hedeflenmektedir (Aydın, 2000:23). Bu yönüyle küreselleşme “kapitalizmin savaştığı olmayan yeni işleyiş mantığı” olarak da ele alınabilir (Bozkurt, 2000).

Kuşkucuların küreselleşmeye bu tür yaklaşımları David Held ve arkadaşlarınınca “küreselleşme karşıtları” olarak da anılmalarına da sebep olmuştur. Çünkü küreselleşmenin düşünüldüğü gibi ekonomik büyümeyi sağlamadığını, sermaye hareketlerinin ve yatırımların çoğunlukla gelişmekte olan ülkelere doğru değil gelişmiş ülkelere doğru olduğunu ve dolayısıyla bölgesel yoğunlaşmaların yaşandığını, düşünmektedirler (Hirst, Thompson, & Bromley, 2015). Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü ve IMF gibi uluslararası kurumlar ise aslında ulus üstü kurumlar değil birkaç bölge ve devletin güdümünde olan kurumlardır. Bu kurumlarca verilen kararlar hegemon ülkelerin arzu ve ihtiyaçlarını yansıtmakta geri kalan tüm ülkeler ise verilen kararlardan etkilenmektedir (Stiglitz, 2002: 43). Günümüzün hegemon ülkelerinin görünür yüzü askeri birlikler değil ulus ötesi şirketlerdir. Ulus ötesi şirketler sermayenin ileri düzeyde örgütlenmesi biçiminde kendini göstermekte örgütlenme düzeyi, sahip olduğu kaynaklar, çeşitli sivil toplum örgütlerine veyahut basın kuruluşlarına aktarılan fonlar ile örgütsüz halk kitlelerini etkilemekte ve ulus devletleri ikame etmektedir (Aydın, 2000: 23-24).

Ulus ötesi şirketler en nihayetinde önce ulus devletleri ikame etmekte sahip oldukları nüfuzla, ulus üstü kurumların aldığı kararlara etki etmekte, emeğin ör-

gütlenmesine kısmen engel olmakta veyahut örgütlü emeğin gücünü azaltarak, emek maliyetini azaltmaya çalışmaktadır. Bunun sonucu olarak da küreselleşme refah devletinin varlığını tehlikeye sokmaktadır.

Kuşkucuların küreselleşmeye karşıt olmalarının bir başka sebebi ise küreselleşmenin entegrasyonu değil, medeniyetler arası çatışmaları körükleyeceği fikridir. Dani Rodrik'e göre para ve mal piyasalarının önünden engeller kaldırılır ve mobilite sağlanırken emek piyasasında bu mobiletiryi görmek oldukça güçtür. Sınırların içinde sıkışan emek ve sınırları aşabilen gruplar arasında asimetri artmakta, refah devletinin etkinliğinin azalması, gelir dağılımında meydana gelen bozulmalar, gruplar arası gerilimlere sebep olmaktadır (Rodrik, 1997: 17-24). Söz konusu gerilimlerden beslenen radikal gruplar kendilerine faaliyet ve istismar alanları bulmakta "medeniyetler çatışması"na zemin hazırlamakta ve terörizmin küreselleşmesine neden olmaktadırlar.

Dönüşümcülerden Held ve McGrew aşırı küreselleşmeciler ve kuşkuculardan farklı olarak veya ikisini de kapsayan "Orta yol" olup olmadığını bulmak için, ortaya aşırı küreselleşmeciler ve kuşkucuların yani "Bu iki düşüncenin verimli bir sentezi mümkün müdür?" sorusunu sormuşlardır (Michael, 2003: 10). Böylece iki konumdan farklı olarak yeni bir konum ortaya koymuşlardır. Örneğin Dönüşümcüler, ne aşırı küreselleşmeciler gibi ulus devletlerin sonunun geldiğini düşünmekte, ne de kuşkucular gibi ulus devletlerin varlığını eskiden olduğu gibi koruduğunu veyahut güçlendiğini düşünmektedirler. Ulus devletlerin varlığını ve gücünü koruduğunu ve fakat küreselleşmenin devletin gücünü ve kurumsal yapısını dönüştürdüğünü ve yeniden yapılandırıldığını ileri sürmektedirler. Küreselleşmenin ülkelerin sınırlarını önemsizleştirerek tek dünya devleti haline getirmediğini veyahut ülkelerin asimetric biçimde tamamen bölünmediğini "bütünleştirirken bölündüğünü" ifade etmektedirler (Held & McGrew, 2001).

Dönüşümcüler küreselleşme sürecinin inişli çıkışlı bir süreç olduğunu zamanla neyi getireceğinin veya neyi götüreceğinin bilinemeyeceğini kendi yapısından kaynaklanan tutarsızlık ve dengesizlikten ötürü tahmin edilemez bir süreç olduğunu ifade etmektedirler (Cebeci, 2011: 372). Küreselleşmenin etkisinin aşırı küreselleşmeciler tarafından abartıldığını düşünmektedirler. Yani küreselleşme kimi zaman kontrol edilebilir ve hatta tersine bile çevrilebilir bir süreçtir. Bununla birlikte ülkelerin birbirine hiç olmadığı kadar karşılıklı bağımlılık beslediği ve bu bağımlılık neticesinde iç ve dış politika arasındaki farkın belirsizleştiği

görülebilir. Bir ülkenin iç probleminin o ülkeyle sınırlı kalmadığı zaman zaman küresel bir probleme yol açtığı gözden karıştırılmamalıdır.

Sonuç olarak Stiglitz’in de dediği gibi küreselleşmenin kendisi iyi veya kötü değildir. Küreselleşme bir süreçtir ve tüm ideolojik bakış açılarından öte bu süreç “muazzam iyilikler yapabilecek güce sahiptir. Öyleyse bu güçten faydalanmak, yönlendirmek gerekmektedir. Nitekim kimi Doğu Asya ülkeleri küreselleşme sürecinden istifade etmiş beşeri ve fiziki sermayesini etkin kullanarak, ihracat güdümlü büyüme modeliyle hızlı bir kalkınmayı ve milyonlarca insanının durumunu iyileştirerek zenginleşmeyi getirmiş, üretim faktörü sahiplerinin reel ve nominal gelirlerini arttırmıştır (Doğan ve Can, 2019). Bununla birlikte gerekli düzenlemeler ve koruyucu tedbirler alınmadan ticaretin serbestleştirilmesi dünyanın birçok yeri için büyüme değil sefalet getirmiştir. (Stiglitz, 2002). Dolayısıyla küreselleşme sürecine uyum ve fayda sağlama süreci var olan kurumsal yapıların geliştirilmesini, güncellenmesini ve güvenilir yapılara dönüştürülerek kapsayıcılığının güvence altına alınmasını gerektirmektedir. Aksi halde küreselleşmenin kalkınmayı beraberinde getiremeyeceği gibi sürekli büyüyen bir ekonomiyi getirmesi de mümkün değildir.

1. KÜRESELLEŞMENİN HANEHALKI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Küreselleşme tüm dünyada hızla yapısal değişim ve dönüşümlere neden olmakta bu durum ise kimi zaman yapısal kırılmalara yol açmaktadır. Yavaşlatılması nispeten mümkün, ama engellenmesi imkânsız olan bu küreselleşme sürecinin anahtar kavramlarından biri “Uyum sağlama yeteneği” olarak ortaya çıkmaktadır. Uyum sağlama yeteneği veyahut adapte olabilme becerisi küreselleşme sürecinden maksimum düzeyde fayda görmek veyahut zararları minimize etme olarak düşünülebilir. Nitekim nasıl ki uyum sağlama becerisi canlılara yaşamını sürdürebilme imkânını sağlıyorsa öyle de gerek toplumsal organizasyonların gerek bireylerin var olabilme sorunuyla yüz yüze gelmesine neden olmaktadır. Küreselleşme sürekli bir biçimde konjonktürün değişme süreci ve hatta değişimin yeni bir konjonktür olarak ortaya çıkmasıdır.

Hanehalkları bu yeni konjonktürde sürekli olarak “Yeni”ye adapte olmak zorunda kaldığından “kaygı”, “belirsizlik” ve “güvensizlik” gibi kavramlar hayatın temeline yerleşmiş hatta modern hastalıklar haline gelmişlerdir. Aslında bu kavramlar bir insanın hayatı boyunca birçok farklı durum ve konjonktürle karşı

karşıya gelmesinin diğer bir ifadeyle “zamanın ve mekânın sıkışması” sonucudur. Nitekim üç yüzyıl önce insanların öğrenmiş olduğu mesleği üç nesil boyunca devam ettirmesi mümkünken, günümüzde bir insan ömrü boyunca üç farklı meslek öğrenmek zorunda kalabilmektedir. Bu durum küreselleşmenin kişisel ve toplumsal sonuçlarının birçok alanda hissedildiğini ortaya koymaktadır.

Küreselleşmeye özellikle son yüzyılda teknolojik, ekonomik ve iletişim faktörleri öncülük etmektedir. Bunun ilk etkileri de hanehalkının işgücü durumunda kendini göstermeye başlamıştır. Hanehalkları tarım sektöründe yoğun bir biçimde çalışırken zamanla bu yoğunluk sanayi ve hizmetler sektörüne kaymıştır. Günümüzde hizmetler sektöründe görülen istihdam yoğunlaşması ise istihdam şartlarının zorlaşmasına neden olmaktadır. Sektörel istihdam yoğunlaşmalarının zamanla değişmesi, makinaların üretim sürecinde yoğun bir biçimde kullanılması, örneğin tarımda yaşanan teknolojik gelişmeler vasıfsız işgücünün ya yeni vasıflar edinmesini veyahut işsizlikle yüzleşmesi gibi bir problemi ortaya çıkarmıştır. Hanehalkları için “*Hem dünya ekonomisindeki, hem de ulusal ekonomilerde mikro teknolojinin öncülük ettiği yapısal değişim, iş piyasalarında yüksek vasıflı elemanlara olan talebi arttırmaktadır. Öyle ki, teknolojik yeniliklerin çok kısa bir sürede neredeyse demode olacak şekilde hızlı bir gelişme sürecinde oluşu vasıflı elemanların sürekli kendilerini yenilemelerini gerekli kılmaktadır*” (Kurtulmuş, 2001:166). Her ne kadar vasıflı hanehalklarının emekleri karşılığında aldığı ücret miktarları artmış olsa da çoğunluk için gerekli vasıfları kazanmak hem oldukça zor hem de maliyetlidir. Bu durumda işsizlik sorunu kronikleşmekte, istatistiki hesaplama yöntemlerinde yapılan değişim veyahut işsizlik tanımlarının değiştirilmesiyle örtülemeyecek bir hal almaktadır. İşsizliğin tabii bir sonucu olarak hane halklarını yoksullaştırmakta ve tüketimi, otonom tüketim miktarına doğru itmektedir.

Küreselleşme süreci dünya ticaretinden elde edilen geliri bu sürece uyum sağlayan ülkeler, toplumsal sınıflar ve bireyler lehine yükseltmekte bu durum ise gelir dağılımında artan miktarda bozulmalara neden olmaktadır. Gelir dağılımında meydana gelen bozulma ise gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler sınıflandırması fark etmeksizin küresel bir problem haline gelmekte, hatta Amerika Birleşik Devletleri gelir dağılımı en bozuk gelişmiş ülkelerden biri haline gelebilmektedir (Sapancalı, 2001:129). Gelişmişlik düzeyinden bağımsız olarak yoksulluk tüm dünyada hanehalkları açısından büyük bir problem olarak dursa da küreselleşmenin bu süreçte ne denli etkili olduğu tartışılmaktadır. Küreselleşmenin yoksulluğu azalttığını iddia edenler Dünya Bankası'nın yoksulluk tanımından hareket

etmekte iken yoksulluğun arttığını iddia edenler ise Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın insani yoksulluk tanımını temel almaktadırlar (Memiş, 2014: 156).

Küreselleşme ile yoksulluk ilişkisini inceleyenlerin de kabaca iki sınıfa ayırdığını verilen örnekten görmek mümkündür. Yoksulluğun küreselleşme süreciyle azalacağını iddia edenlerin temel varsayımının dışı açılan ekonomilerin global ekonomik ve finansal pazara entegre olma sürecinde uyum problemleri yaşasa da zamanla bu uyum problemini aşarak daha yüksek ekonomik büyüme oranlarının yakalanarak orta ve uzun vadede refahın topluma yayılacağıdır (Dollar, Kleineberg, ve Kraay, 2001; Güzel ve Oluç, 2021). Bunun aksini düşünenler ise küreselleşmenin ekonomik büyüme getirmeyeceğini değil büyümenin halka ne oranda yansıtacağından şüphe duymaktadırlar. Nitekim Bozkurt, bu durumu meselenin küreselleşme ile birlikte dünyanın bir küresel köy haline gelip gelmediği değil, herkesin bu küresel köyün vatandaşı olup olmayacağı şeklinde özetlemiştir (Bozkurt, 2000:190).

Gerçekten de küreselleşme sürecinde hanehalklarının işsizlik, yoksulluk ve gelir dağılımında meydana gelen bozulmalar ile yüz yüze kalması “küresel köyün” vatandaşı olmayı oldukça zorlaştırmıştır. Bunun birçok sebebi bulunsa da asıl mesele gerekli beşeri sermaye stokuna sahip olma ve stoku yetiştirme problemidir (Oluç ve Güzel, 2018). Zira dışı açılmak, dışarıyla etkileşime girmek farklı kültür ve inançlara sahip insanlarla ilişki kurmayı zorunlu hale getirmekte ve bu ilişkiyi kurabilenler küreselleşme sürecinden karlı çıkmaktadır. Bu durum ise küresel ilişkiler geliştirebilen profesyonellerin gelirden daha yüksek pay almasına neden olurken bir yandan da profesyonel elitlerin oluşturduğu toplumsal sınıflar oluşturmaya başlamıştır. Öte yandan düşük vasıflara sahip hanehalkları ise nispeten daha az gelir elde etmeye ve tüketmeye razı olmak zorunda kalmaktadır.

Bununla birlikte küreselleşme sürecinde doğru ve kapsayıcı kurumsal yapıları kurabilen başta eğitim reformu olmak üzere yapısal reformlara istikrarlı bir biçimde süreklilik kazandıran yani bu süreci doğru bir biçimde idare edebilen ülkelerin ise yoksulluk ile mücadelede daha başarılı olmaları mümkündür. Nitekim Şenses bu durumu şöyle ifade etmiştir: “*Öte yandan, dünyanın birçok ülkesinde giderek artan sosyal ve ekonomik kutuplaşmaya karşılık, bölüşüm sorunlarına daha duyarlı oldukları sokaklardan, çıplak gözle de anlaşılan Japonya, İsveç, Norveç ve hatta Tayvan ve G.Kore gibi ülkeler ise yoksulluk konusunun tümüyle “çözünsüz” bir sorun olmadığına işaret etmektedir*” (Şenses, 2006:14).

Nitekim 1960'lı yıllarda benzer kalkınmışlık düzeyine sahip olduğumuz Güney Kore, Japonya, Singapur gibi ülkelerin günümüzde hanehalklarının yoksulluğunu azaltmada, kalkınmışlık düzeyinin yükselmesinde bizden oldukça öne geçmelerinin sebebi küreselleşme sürecine uyum sağlayabilen beşeri sermayeye sahip olmalarıdır (Keskin, 2011). Bu uyum problemi veyahut uyum sağlama fırsatı hane halklarına hiç olmadığı kadar büyük kazançlar elde etme imkanı sunmaktadır. Örneklendirmek gerekirse, son yıllarda yeni bir meslek dalı haline gelen ve youtuber olarak adlandırılan sosyal medya fenomenliği bir meslek haline gelmiş ve bir çok meslek dalını da etkilemiştir.

Gazeteci youtuberlar, öğretmen youtuberlar, akademisyen youtuberlar ve daha birçok alanda çok farklı konuları işleyen ve içerikler üreten youtuberlar artık günümüz gerçeği haline gelmiştir. Bu durum toplumsal hayatı, iş yapma biçimlerini ve meslek tanımlarını da dönüştürmektedir. Sosyal medyada yapılan gazetecilik bugün birçok geleneksel medya kanallarından daha çok izlenilir durumdadır. Özellikle son yıllarda azalan gazete tirajları ve kapanan gazeteler ise bu durumu doğrular niteliktedir. Bununla birlikte youtube üzerinden yapılan bir yayının milyonlarca kez izlenmesine karşın çok düşük maliyetlere katlanılmak zorunda kalınırken, geleneksel medyada izlenme oranından bağımsız olarak yayınlar için çok büyük maliyetler olmakta ve çok büyük işgücü gerekmektedir. Büyük bir sektör olan medya birkaç kişinin içerik ürettiği YouTube kanallarına göre gerilemesi ve zayıflaması teknolojik gelişimin beraberinde getirdiği toplu işten çıkarmalara ve kronik işsizliğe neden olabilecektir.

Küreselleşmenin işsizliğe büyük oranda etkisi olabileceği gibi yeni iş alanları ve yeni iş edinimlerinde de etkili olabilmektedir. Her gün bir yenisi ortaya çıkan dijital platformlar işverenle iş arayanları çeşitli proje gereklilikleri üzerinden eşleştirmekte dünyanın herhangi bir ülkesine iş yapma imkânı sunabilmektedir. Herhangi bir şirket, yönetici veyahut otoriteye bağlı olmaksızın, matematik, yazılım, yabancı dil gibi birçok alanda hem eğitim alma hem de yeteneklerinize göre küresel pazardan pay alma imkânı gittikçe kolaylaşmaktadır. Ayrıca dünyanın en prestijli kabul edilen üniversitelerinin ve akademisyenlerinin çevrimiçi olarak derslerine girmek pazarlamadan fotoğrafçılığa, yazılım geliştirmeden müzik eğitimine ulaşmak hiç olmadığı kadar kolay hale gelmiştir.

Dolayısıyla bir yarış ve mücadele halini almakta olan iş sahibi olma durumu ancak ve ancak izlenilebilir, dinlenilebilir, ihtiyaç duyulan bilgiye, birikime ve beceriye sahip olmaktan geçmektedir. Aksi durumda küreselleşmenin beraberinde

de getirdiği dijital dönüşümle birlikte hanehalklarının iş bulma imkânları azalacak, yoksullaşma oranlarında yükselme meydana gelecek, yaşam memnuniyeti ve tüketim harcamaları ise azalacaktır.

1.1. KOF Endeksi

KOF küreselleşme endeksi ilk olarak 2002 yılında İsviçre Federal Teknoloji Enstitüsü ve İsviçre Ekonomi Enstitüsü’nde Axel Dreher ve takımı tarafından geliştirilmiştir. 2002 yılı KOF endeksi 123 ülkeyi ve 23 değişkeni içinde barındırmaktadır (Dreher, Gaston, & Martens, 2008). 1970 yılından bu yana verilerin kesiksiz bir biçimde hesaplanması küreselleşme endeksleri içinde bu endeksi öne çıkaran özelliklerden biridir.

Endeks 2008 yılında yapılan güncelleme ile kapsamına aldığı ülke sayısını 209’a çıkarmıştır. 2018 yılında endeks bir daha güncellenmiş ve değişken sayısı 43’e yükseltilmiştir. Endeks küreselleşmeyi ekonomik küreselleşme, politik küreselleşme ve sosyal küreselleşme olmak üzere 3 ana başlıkta incelemektedir. Küreselleşme düzeyini 3 ana başlık için ayrı ayrı hesaplayabildiği gibi bir bütün olarak da toplam küreselleşme düzeyini ölçebilmektedir. 2018 yılında yapılan güncellenmenin temeli ise değişkenlerin “De Facto” ve “De Jure” olarak ayrılmasına dayanmaktadır. Yapılan çalışmada ise de facto küreselleşmenin etkileri incelenmektedir. Bu doğrultuda de facto küreselleşme endeksi ve muhteviyatı bir tablo halinde hazırlanarak sunulmuştur.

Tablo 1: Kof De Facto Küreselleşme Endeksi

Ekonomik Küreselleşme	Sosyal Küreselleşme	Politik Küreselleşme
<ul style="list-style-type: none"> • Mal Ticareti • Hizmet Ticareti • Ticari Partner Çeşitlendirmesi • Doğrudan Yabancı Yatırımlar • Portfolyo Yatırımı • Uluslararası Borç • Uluslararası Rezerv • Uluslararası Gelirler	<ul style="list-style-type: none"> • Uluslararası ses trafiği • Transferler • Uluslararası Turizm • Uluslararası Öğrenciler • Göçmenlik • İnternet Bant Genişliği • Uluslararası Patentler • İleri teknoloji İhracatı • Kültürel Mal Ticareti • Uluslararası Markalar • Kişisel hizmetlerde ticaret • McDonalds Restoran Sayısı • İkea Mağaza Sayısı	<ul style="list-style-type: none"> • Elçilikler • BM Barış Misyonları • Uluslararası STK’lar

KAYNAK: Endeks içeriği Gygli vd., (2019)'dan alınmış olup yazar tarafından tablolastırılmıştır.

Tablodan da görüleceği gibi KOF De Facto küreselleşme endeksinde küreselleşmenin 3 farklı açıdan incelendiği bunların da Ekonomik, Sosyal ve Kültürel olduğu görülmektedir. Bu üç başlık aynı oranda ağırlıklandırılmış ve toplamda 24 değişkenden oluşmaktadır.

1.2 Hanehalkı Tüketimi Küreselleşme Endeksi İlişkisi

Hanehalkı tüketim harcamalarını etkileyen demografik, ekonomik ve davranışsal faktörler her ne kadar birçok çalışma da incelenmiş olsa da bu üç faktörü toplu bir biçimde etkileyen küreselleşme faktörlerine ayrıca dikkat edilmelidir. Küreselleşmenin hanehalkı tüketim harcamalarını neden etkilemekte olduğu, hangi kanallarla etkilemekte olduğu, küreselleşmenin ölçümünde kullanılan değişkenler yoluyla daha anlaşılabilir kılınabilir.

Bu çalışmada hanehalkı tüketim harcamaları ile küreselleşme arasındaki ilişki KOF küreselleşme endeksi baz alınarak yapıldığından tüketim harcamalarını etkileyen faktörlerin bu endeks dikkate alınarak yapılması çalışmanın bütünlüğü açısından önem taşımaktadır. Zira küreselleşmeyi ölçmekte kullanılan kimi endeksler sadece ekonomik değişkenler olarak veyahut küreselleşmeyi en çok etkilediği düşünülen birkaç değişkenle kullanılabilir. Bu durum yapılan analizlerin eksik bilgi içermesine neden olabilmektedir.

KOF küreselleşme endeksinin başlıca alt kırılımlarından olan Ekonomik Küreselleşme alt endeksi bulunmakta ve bu endeks Ticari ve Finansal Küreselleşme olarak ikiye ayrılmaktadır. Ticari küreselleşme başlığının ölçümünde mal ve hizmet ticareti, ticari ortak çeşitlendirmesi bulunmaktadır. Mal ve hizmet ticaretinde yaşanan artışlar öncelikle ekonomide faaliyet gösteren birimlerin kapasite kullanım oranlarını yükseltecek, kapasite kullanım oranında meydana gelen artışın ticareti sürdürmekte yeterli gelmediği durumlarda ise yeni yatırımlar ile bu kapasite arttırılmaya çalışılacaktır. Kapasite artırımı için yapılan yatırımlar, beraberinde hanehalkları için yeni iş olanaklarını, yeni iş olanakları ise daha iyi gelir fırsatları sunabilmektedir.

Burada önemli olan husus ülkelerin sahip olduğu potansiyeli yeterince iyi değerlendirmesinin yolunun açılmasıdır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin sahip olduğu beşeri sermayenin, emek gücünün diğer bir ifadeyle hanehalkının

üretim faaliyetleri içerisinde yer alması ulusal ve sektörel alanlarda ülkede refah seviyesinin yükselmesine, hanehalkı gelirlerinin yükselmesine ve sürekli büyümeye neden olabilecektir. Türkiye gibi ülkelerde hızlı bir şekilde gerçekleşen küreselleşme beraberinde yeni istihdam alan ve olanaklarının yanı sıra daha yüksek ücret anlamına gelmektedir (Ayhan, 2016; 70-71).

Genel itibariyle gelişmekte olan ülkelerin dış ticarete konu olan mal ve hizmetleri emek yoğun ürünler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum dışa açılmada uygulanacak doğru politikalarla Türkiye gibi ülkelerin dış ticarete daha çok üretim ile var olabileceği anlamına gelmektedir. Artan üretim sonucunda oluşan emek talebinin, istihdamı arttıracığı ise bu tür durumlarda açıkça görülmektedir. Küreselleşme göstergelerinden bir diğeri olan ticari ortak çeşitlendirmesi ise üretimi yapılan mal ve hizmetlerin talebinin kesintisiz bir biçimde sürmesi için önem arz etmektedir. Her ülkenin kendine has ekonomik dokusu yaşanan savaşlar, ekonomik kriz veyahut demografik değişimler nedeniyle zamanla meydana gelen mal ve hizmetlere olan talep azalışının sınırlandırılmasında ticari ortak çeşitlendirmesi oldukça önemlidir. Ticari ortak çeşitlendirmesi ekonomik kırılma riskini azaltmakta istihdam piyasasında istikrar meydana getirilebilecektir.

Dolayısıyla, ekonomik küreselleşme göstergeleri ekonomik büyümeye katkı sağladığı ölçüde, ihracatı arttırmakta, talep yaratarak yeni iş ve daha iyi gelir imkânı sunmakta ve ekonomilerin nihai göstergesi olarak kabul edilen hanehalkı gelir ve tüketimini arttırmaktadır.

Küresel ticaret ağlarından dışlanmak hiçbir ülke için arzu edilebilir olmadığı gibi bu tür ağlara dahil olmak veyahut yeni ağlar oluşturmak için ülkeler bir yarış halindedir. Benzer bir ilişki biçimi Finansal Küreselleşme kapsamında da yaşanmaktadır (Oluç ve Güzel, 2022). Finansal Küreselleşme başlığı altında Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Portfolyo Yatırımı, Uluslararası Borç, Uluslararası Rezerv Uluslararası Gelirler bulunmaktadır.

Finansal Küreselleşmenin, hanehalkı üzerinde iki yönlü bir etki yapıldığı düşünülebilir. Bunlardan ilki Finansal Küreselleşme ile Türkiye’de tasarruf açığının kapatılması yoluyla olmaktadır. Türkiye’de tasarrufların, OECD ülkelerinin ve aynı gelir düzeyine sahip ülkelerin ortalamasından daha düşük olduğu ortadadır (Özlele ve Karakurt, 2012:1). Türkiye artan hanehalkı, genç nüfusu ve dinamik demografisi nedeniyle yeni yatırımlar yaparak istihdam sağlamak zorunda bir ülkedir. Türkiye’nin 1923 yılından bugüne büyüme oranları dikka-

te alınarak yapılan hesaplamalarda doğal büyüme oranının %5 olarak hesaplanmaktadır (Eğilmez, 2014). Bu büyüme oranlarının altında gerçekleşen büyüme oranlarının ise reel olarak küçülme olduğunu ve toplumsal refahı ve geliri azalttığı düşünülebilir. Dolayısıyla Türkiye finansal küreselleşme ile kendi tasarruf açığını kapatarak yani dışarıdan kaynak bularak yatırım yapma, istihdam sağlama, yüksek ve sürdürülebilir büyüme sağlama imkânına kavuşabilmektedir.

Finansal küreselleşmenin hanehalkı üzerindeki ikinci etkisi ise bankalar yoluyla sağlanan kredi imkânları ve faiz oranları ile sağlanmaktadır. Daha önce de belirtildiği ve oranları verildiği üzere Türkiye’de ekonomik büyümeyi etkileyen en önemli faktör hanehalkı tüketim harcamalarıdır. Hanehalkı tüketim harcamaları yurtiçi talebin büyük kısmını oluşturmakta ve bu talebi oluştururken de kredi kullanmaktadır. Konut, araba ve bunun gibi dayanaklı tüketim mallarının alınmasında bankaların sağlamış olduğu kısa ve uzun vadeli krediler önemli rol oynamaktadır. Faiz oranlarında meydana gelen düşüş hane halkına düşük maliyetle borçlanma imkânı sunmaktayken, yüksek faiz oranları tüketimi frenleyen bir rol üstlenmektedir. Öte yandan hanehalklarının tüketimini etkileyen birincil faktör her ne kadar “gelir” ise de krediye erişim olanaklarının arttığı dönemlerde tüketimin gelire olan duyarlılığı azalmaktadır (Yıldırım, 2015: 247). Görüldüğü üzere Finansal Küreselleşme ile ülkeye girmekte olan yabancı sermaye krediye erişimi kolaylaştırmak suretiyle, toplam tüketimi arttırmakta, bireysel ve makro-ekonomik refahı arttırmaktadır (Eroğlu & Kılıç, 2018).

Kişiler arası küreselleşmenin de tıpkı Ekonomik Küreselleşme gibi hanehalkı tüketimini üç farklı biçimde etkileyeceği düşünülebilir. Bunlardan ilki Uluslararası ses trafiği, Transferler, Uluslararası Turizm, Uluslararası Öğrenciler ve göçmenlik gibi değişkenler, insanların birbiriyle temasını arttırmakta, ülkelerin ve kültürlerin bilinirliğini arttırmaktadır. Ayrıca uluslararası kurum ve kuruluşlarca tanınan ve bilinen bölge ve ülkelerde yatırım fırsatları daha iyi takip edilebilmekte ve daha az bilinen coğrafyalara oranla daha pozitif etkilerin oluşmasına katkı sunmaktadır. Dolayısıyla birbiriyle daha sık karşı karşıya gelen farklı ülke vatandaşlarının etkileşimi beraberinde iş yapma kolaylığı getirmekte ve ticaret ağları kurmayı kolaylaştırmaktadır. İkinci olarak, farklı ülke vatandaşlarının geçici olarak Türkiye’de bulunması veyahut transit geçişte kullanılması doğrudan tüketimi etkilemekte ülke içerisinde mal ve hizmetlere talebi arttırmakta ve ekonomik büyümeye katkı sunmanın yanı sıra ülkeye döviz girmesine de neden olmaktadır. Üçüncü olarak, farklı kültür, din ve alışkanlıklara sahip insanların etkileşiminin artması toplam hanehalkı tüketimini arttırmaya

da farklı mal ve hizmetlere talep oluşturabilmekte böylece talep esnekliklerinin değişmesine neden olabilmekte kısaca tüketim harcamalarının kompozisyonunu değiştirebilmektedir.

Nitekim Kültürel Mal Ticareti, Uluslararası Markalar, Kişisel hizmetlerde ticaret, McDonalds Restoran Sayısı, İkea Mağaza Sayısı gibi değişkenlerin kullanılması da insan toplulukların etkileşimi sonucu birbirine benzeşmesi ve benzer ürünler talep etmelerinin sonucu olarak görülebilir.

Diğer taraftan bilginin küreselleşmesinin hane halklarını hangi yönde etkileyeceği konusunda literatürde bir mutabakat bulunmadığı gibi bu konuda öngöründe de bulunmak oldukça güçtür. Uluslararası patentlerin alınması, internet bant genişliği ve ileri teknoloji ihracatı gibi bilginin küreselleşmesine katkıda bulunan değişkenler elbette ülkelerin büyümesine katkı sunmaktadır. Ve fakat bu büyümenin hane halklarına ne ölçüde ve nasıl yansıtacağı oldukça şüphelidir. Yüksek teknolojinin her geçen zaman diliminde daha dar bir kitle tarafından üretilmesi ve kontrol edilmesi, üretimde yapay zekâların ve insansız fabrikaların kullanılması, gelirin hiç olmadığı kadar dar bir kadronun elinde tekelleşmeye yol açabileceği gibi beşeri sermayeye ve hanehalklarının emeğine olan ihtiyacı da azaltarak toplam tüketimi düşürecek riskler barındırmaktadır.

KOF Küreselleşme Endeksinde yer alan ve Ekonomik ve Sosyal Küreselleşme ile aynı oranda ağırlığa sahip olan son başlık Politik Küreselleşme endeksidir. Bu endeks Elçilikler, BM Barış Misyonları, Uluslararası STK’lardan oluşmaktadır. Diğer endekslere nazarla en az değişkenin yer aldığı bu endeksin diğer endekslerle aynı ağırlığa sahip olması Küreselleşmenin politik ve kurumsal iskeletini oluşturuyor olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bununla birlikte “politikanın ekonominin yoğunlaşmış hali” (Ertem ve Esayan, 2013: 24) olduğu düşünüldüğünde politik iç içe geçmişlik halinin ekonomik bütünleşmeyi de beraberinde getireceği öngörülebilir.

Sonuç olarak küreselleşmeyi hanehalkı tüketim harcamalarını üç farklı biçimde etkilediğini ifade etmek mümkündür. Bunlar hanehalkının gelirini doğrudan arttıracak etkileri bulunan istihdam ve ekonomik büyümede artışa neden olabilecek değişkenlerdir. Diğer bir kısım değişkenler ise doğrudan geliri arttırmayan ve fakat istihdam ve büyümenin önünü açan, buna zemin hazırlayan değişkenlerdir. Son kısım değişkenler ise Hanehalkının gelir veya tüketimini arttırmayan ama tüketim alışkanlıklarının ve harcama yapılarının değişmesine katkı sunarak gelirin tüketilecek mal ve hizmetler arasında paylaşım oranlarını değiştiren değişkenlerdir.

2. AMPİRİK ANALİZ

Yapılan çalışmada de facto küreselleşme (Gldf) ile hanehalkı tüketim harcamaları (HC) arasındaki ilişki araştırılmıştır. Veri setinin seçiminde hanehalkı tüketim harcamaları Dünya Bankası'ndan, küreselleşme verileri ise KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsü veri tabanından elde edilmiştir. Veri seti 1987-2019 dönemini kapsamaktadır. Tüm veriler logaritmaları alındıktan sonra analize dahil edilmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkinin araştırılması için öncelikle birim kök testi yapılmıştır. Birim kök testi ardından eşbütünlük testi yapılmış ve uzun dönem katsayısı tahmin edilmiştir.

ADF Birim Kök Testi

Seriler ve birim kökler hakkında kısaca bilgi verildikten sonra serilerin durağanlıkları Augmented Dickey Fuller(ADF) testi kullanılarak incelenmiştir. ADF testi durağanlık analizini serinin sabit terimli, sabit terimli ve trend içermesi ve yahut yalın hali ile test etmektedir. Yapılan birim kök testinde serilere düzeyde sabit terimli ve trendli, birinci farkı alındıktan sonra ise sadece sabit terimli birim kök testi yapılmış ve sonuçlar tablo halinde aşağıda sunulmuştur.

Tablo 2: ADF Test Sonuçları

Değişkenler	Düzye Değerleri			Sonuç
	ADF İstatistiği	Mac Kinnon %1 Anlamlılıkta Kritik Değeri	İstatistik Değeri	
HC	-2.75	-4.28	0.223	I(1)
Gldf	-4.404	-4.273	0.007	I(0)
1. FARKLARI				
Δ HC	-5.75	-3.66	0.000	I(1)
Δ Gldf	-6.97	-3.66	0.000	I(0)

Δ sembolü, değişkenlerin birinci farkının alındığını belirtmekte olup; birim kök testlerine göre Hanehalkı tüketim harcamaları birinci farkta küreselleşme değişkeni ise düzeyde durağandır.

Eşbütünleşme Analizi

Bu kısımda HC ve GLDF arasındaki Eşbütünleşme ilişkisi tahmin edilecektir. Analizde ARDL yönteminin kullanılmasında diğer yöntemlerin aksine serilerin aynı düzeyde durağan olma gibi bir kısıtın bulunmamasıdır (Pesaran, Shin ve Smith, 2001:299). Eşbütünleşme ilişkisini tahmin etmeye çalıştığımız değişkenlerden HC birinci farkta durağan hale gelmekte iken GLDF ise düzeyde durağandır. Bağımlı değişkenin gecikmelerinin de bağımsız değişkenin gecikmeleri gibi modele dahil eden kısıtlanmamış hata düzeltme modelinin denklemini aşağıda verildiği şekliyledir.

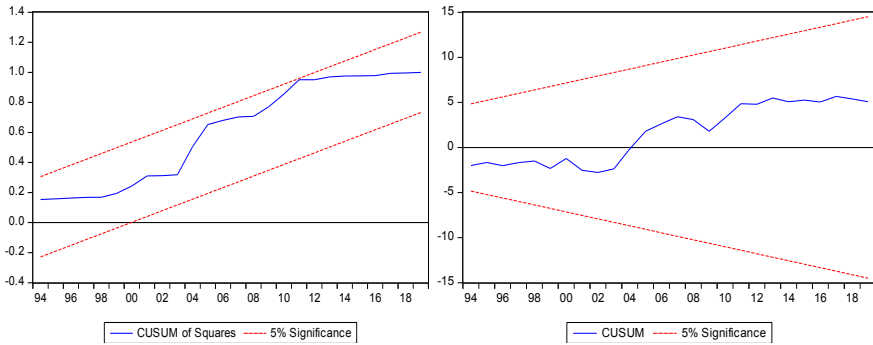
$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \alpha_{2i} \Delta X_{t-i} + \beta_1 Y_{t-1} + \beta_2 X_{t-1} + u_t$$

Model denkleminde görüleceği üzere fark operatörü ise uygun gecikme uzunluğunu vermektedir. Model kurulumu hakkında verilen bilgiler sonrasında model tahminine geçilebilir. Model tahmininde bağımlı ve bağımsız değişken için dört gecikmeye kadar imkan tanınmış, Akaike Bilgi kriterine göre en uygun gecikmeyle kurulacak modelin ARDL(1,2) modeli olduğuna karar verilmiştir. Uygun gecikme seçimi sonrası seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi F-İstatistiği değeri ile araştırılmıştır.

Tablo 3: Sınır Testi Eşbütünleşme F testi Sonuçları

Bağımsız Değişken Sayısı	F İstatistik Değeri	Kritik Değerler					
		%1		%5		%10	
		I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
k=1	11.95	4.94	5.58	3.62	4.16	3.02	3.51

Yapılan testte F-İstatistik değeri 11.95 ile %1 anlamlılık düzeyinde belirlenen değerlerin üzerindedir. Dolayısıyla eşbütünleşmenin olmadığı yönündeki temel hipotezi reddetmek mümkündür. Bu bulgu değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği diğer bir ifadeyle eşbütünleşik olduğu anlamına gelmektedir. Eşbütünleşik olduğu görülen serilerin uzun ve kısa dönem ilişkilerinin araştırılması için gecikmesi dağıtılmış otoregresif modellerin tahmin edilmesi sürecine geçilmiştir. Tahmin edilen modelde regresyon katsayılarının istikrarlı olduğunu göstermek için tanısıl testler yapılmış, Cusum ve Cusum Q grafikleri çizilmiştir.

Grafik 1: Cusum Grafiği

Cusum ve Cusum Q grafikleri kurulan modelin istikrarlı olduğunu göstermektedir. Modelin istikrarlı olduğu görüldüğünden katsayı tahminine geçilmesinde herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.

Tablo 4: Katsayı ve Tanısal Test Sonuçları

Uzun Dönem Katsayıları			
Değişkenler	Katsayılar	t-istatistik Değerleri	Olasılık Değerleri
GIDF	2.966	4.36	0.000
C	14.966	5.21	0.000
Kısa Dönem Hata Düzeltme Katsayısı			
ECT(-1)	-0.103	6.21	0.0000
Tanısal Testler			
$R^2 = 0.98$, $F_{ist} = 567$, $DW = 2.05$, $X^2_{SC} = 0.98$, $X^2_{BPG} = 0.30$, $X^2_{Ramsey} = 0.39$, $X^2_{JBN} = 0.40$			

Not: Burada X^2_{SC} , X^2_{BPG} , X^2_{JBN} , X^2_{Ramsey} sırasıyla Breusch-Godfrey ardışık bağımlılık, Breusch-Pagan-Godfrey değişen varyans, Jarque-Bera normallik testi, Ramsey istatistikleridir.

Tablodan görüleceği üzere uzun ve kısa dönem katsayıları olasılık değerleri %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bununla birlikte ECT hata düzelt-

me teriminin katsayısının negatif ve anlamlı olması kısa dönemde meydana gelen şokların uzun dönemde etkilerinin giderildiğini yani her dönemde meydana gelen sapmaların ortalamaya nasıl yaklaştığını göstermektedir. ARDL sınır testi uzun dönem katsayıları yorumlanmadan önce elde edilen katsayılarının tutarlılığının ortaya konması amacıyla uzun dönem eşbütünleşme katsayıları bir de FMOLS, DOLS ve CCR ile tahmin edilmiştir.

Tablo 5: Uzun Dönem Katsayı Sonuçları

	FMOLS		DOLS		CCR	
	Katsayı	Olasılık Değeri	Katsayı	Olasılık Değeri	Katsayı	Olasılık Değeri
GIDF	3.204	0.000	3.129	0.000	3.166	0.000
C	13.518	0.000	13.817	0.000	13.676	0.000

ARDL sınır testi dahil olmak üzere dört farklı yöntemle uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Tüm modellerde istatistiki olarak anlamlı ve benzer katsayılarla ulaşılmıştır. Uzun dönem katsayı sonuçlarına göre de facto küreselleşmede meydana gelen %1 düzeyinde bir değişimin hanehalkı tüketimini yaklaşık %3 düzeyinde pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tüketim harcamaları tüm dünyada milli gelirin önemli bir yüzdesini oluşturmaktadır. Politika yapıcılar için oldukça önem arz eden bu oran ulusal ve OECD gibi uluslararası kurumlar tarafından hesaplanmakta ve tahmin edilmektedir. Hanehalkı tüketim harcamaları ile devlet harcamaları birlikte değerlendirildiğinde ise tüketim harcamalarının toplamının ekonomilerin çok büyük bir miktarını oluşturduğu görülmektedir. 1980 yılında Türkiye’de hanehalkı tüketiminin GS-YH’nin %75,59’u gibi oldukça yüksek bir oranına ulaştığı OECD tarafından tahmin edilmiştir (OECD, 2016).

Ekonominin dörtte üçünden daha fazla olan hanehalkı tüketimi oranı zamanla düşme eğilimi göstermiş ve 2018 yılında TÜİK verilerine göre %58,86 oranına düşmüştür. Dolayısıyla tüketim harcamaları analizi politikacılar, üreticiler, tüketiciler, iktisatçılar ve sosyologlar gibi toplumun her kesimini yakından ilgilendiren bir konudur.

Tüketiciler sınırlı gelirleriyle mal ve hizmet almakta ve gelirini ihtiyaçla-

rı doğrultusunda bölüştürmektedir. Bu bölüğüme devlet uygulamış olduğu para ve maliye politikaları ile müdahale etmekte kimi mal ve hizmetlere ulaşımı kolaylaştırırken kimilerinin ise maliyetini yükselterek erişimini zorlaştırmaktadır. Ve fakat tüketicilerin taleplerini salt iktisadi nedenlerle açıklamak da mümkün değildir. Tüketici talepleri günden güne değişmekte, teknolojinin gelişmesi ve ulaşılabilir olması, mal ve hizmetlerin serbest dolaşım hızının artması, iletişim ve ulaşımın hiç olmadığı kadar kolaylaşması tüm dünyada tüketicilerin birbirine benzemesine neden olmaktadır. Farklı kültür yapılarına sahip insanlar gibi farklı coğrafyada yaşayan insanlar da benzer tüketim kalıplarına sahip olmakta benzer taleplerde bulunmakta ve benzer olumsuzluklara karşı eylem yapabilmektedir. Bu durum küreselleşme sürecinin bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Küreselleşme sadece bireylerin tüketim taleplerinin benzeşmesine yol açmıştır, bunun ötesinde benzer tüketim kalıpları gösteren tüketiciler aynı zamanda benzer gelir kalıpları da göstermek istemişlerdir. Bu durum gelir adaletsizliği, yoksulluk gibi sorunların giderilmesi yönünde taleplerin artmasına yol açmıştır. Küreselleşmenin getirdiği iddia edilen birçok problemin yine küreselleşmenin getirmiş olduğu imkânlar dolayısıyla tüm dünyaya duyurulması ve protesto edilmesi ise bu sürecin ayrı bir ironisini oluşturmaktadır. Küresel olarak hanehalkı tüketimi sadece ekonomik büyümenin veyahut ekonomik bütünlüğün değil, ekonomik refahın ve kalkınmışlığın da temel belirleyicisi sayılmaktadır (Gerstberger & Yaneva, 2013; Stiglitz, Sen, & Fitoussi, 2017). Bu durum hanehalkı tüketim harcamaları ile küreselleşme ilişkisini incelemeyi ve araştırmayı zorunlu hale getirmektedir. Yapılan çalışmada hanehalkı tüketim harcamaları ile de facto küreselleşmenin eşbütünleşik olduğu yani uzun dönemde serilerin birlikte hareket ettiği görülmektedir. Öte yandan yapılan uzun dönem katsayı tahmininde küreselleşmenin hanehalkı tüketim harcamalarını arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum aynı zamanda hanehalkı refahının küreselleşme sürecinden pozitif olarak etkilendiği sonucunu ortaya koymaktadır.

Küreselleşme ise dalgalar halinde hareket eden bir süreçtir. Zaman zaman dalga boyutu azalmakta ise de bu süreç devam eden bir süreçtir. Dolayısıyla küreselleşme sürecinin getirdiği problemlerden kaçmak için küreselleşme sürecine karşı durmak oldukça zor belki de imkansızdır. Ayrıca küreselleşmenin karşısında yer almak dünyanın birçok yerinde meydana gelen ve Sanayi 4.0 olarak adlandırılan insansız araçlar, çalışansız fabrikalar, öğrenen makinalar gibi teknolojik gelişmelerden mahrum kalmak gibi büyük problemlere de yol açabilir. Ülkelerin küreselleşme gerçeğiyle yüzleşmemek adına içe kapanarak dünyadan kopuk bir

rejim inşası kısa vadede küçük başarılar elde edilmesine imkân verse de orta ve uzun vadede o ülkenin fakirleşmişine, yoksulluğun daha çok artmasına ve hanehalkı tüketim harcamalarının ise düşmesine sebep olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aydın, M. K. (2000). Neoliberal Dalga ya da Küreselleşme. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 13–26.
- Ayhan, F. (2016). Döviz kuru oynaklığı, dış ticaret ve istihdam ilişkisi: Türkiye uygulaması. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bozkurt, V. (2000). KÜRESELLEŞMENİN TOPLUMSAL SONUÇLARI. *PROF. DR. NUSRET EKİN'E ARMAĞAN*.
- BOZKURT, V. (2000). Küreselleşme: Kavram - Gelişim ve Yaklaşımlar. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 2(1).
- Cebeci, İ. (2011). Küreselleşme Yaklaşımları Kapsamında Küreselleşme Sürecinin Tarihsel Değerlendirmesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*.
- Doğan, B., & Can, M. (2019). The Relationship Between Globalization and Income Distribution: An Empirical Analysis in the Context of South Korea. In *Emerging Economic Models for Global Sustainability and Social Development* (pp. 20–45). IGI Global.
- Dollar, D., Kleineberg, T., & Kraay, A. (2001). *Growth is good for the poor*. Policy Research working paper ; no. WPS 2587. Washington, DC: World Bank.
- Dreher, A., Gaston, N., & Martens, P. (2008). *Measuring Globalisation*. New York, NY: Springer New York. <https://doi.org/10.1007/978-0-387-74069-0>
- Eğilmez, M. (n.d.). KENDİME YAZILAR - Mahfi Eğilmez yazıları: Türkiye Ekonomisi Göstergeleri ve İdeal Ölçüler. Retrieved January 14, 2020, from <http://www.mahfiegilmez.com/2014/12/turkiye-ekonomisi-gostergeleri-ve-ideal.html>
- Eroğlu, E., & Kılıç, Y. (2018). Merkezin Güncesi - Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. Retrieved January 14, 2020, from <https://tcmbblog.org/wps/wcm/connect/blog/tr/main+menu/analizler/hanehalki-borcluluk-seviyesine-karsilastirmali-bir-bakis>
- Ertem, C., & Esayan, M. (2013). *Dünyayı Durduran 60 Gün*. Nesil Basım Yayın Gıda Ticaret ve Sanayi A. Ş.
- Gerstberger, C., & Yaneva, D. (2013). Analysis of EU-27 household final consumption

- ex- penditure — Baltic countries and Greece still suffering most from the economic and financial crisis. *Eurostat*, 1–8.
- Güzel, İ., & Oluç, İ. (2021). EKONOMİK BÜYÜME-FİNANSAL GELİŞME İLİŞKİSİNİN EK DEĞİŞKENLERLE ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 12(1), 57–73.
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., & Sturm, J. E. (2019). The KOF Globalisation Index – revisited. *Review of International Organizations*, 14(3), 543–574. <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>
- Hablemitoğlu, Ş. (2004). Küreselleşme: Düşlerden Gerçeklere, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Held, D., & McGrew, A. (2001). *The Oxford companion to politics of the world*. (J. Krieger & M. E. Crahan, Eds.). Oxford; New York: Oxford University Press.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., & Perraton, J. (2000). Global Transformations: Politics, Economics and Culture. In *Politics at the Edge* (pp. 14–28). London: Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1057/9780333981689_2
- Hirst, P., Thompson, G., & Bromley, S. (2015). *Globalization in question*. John Wiley & Sons.
- KAYA, M. (2009). KÜRESELLEŞME YAKLAŞIMLARI. *Dicle University Journal of Ziya Gokalp Education Faculty*, 13.
- Keskin, A. (2011). EKONOMİK KALKINMADA BEŞERİ SERMAYENİN ROLÜ VE TÜRKİYE. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3–4), 125–153.
- Kurtulmuş, N. (2001). Sanayi ötesi dönüşüm: küreselleşme ve insan kaynakları boyutuyla.
- Memiş, H. (2014). Küreselleşme ve yoksulluk ilişkisi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 5(1), 144–161.
- Michael, B. (2003). Theorising the Politics of Globalisation: A Critique of Held et al.’s” Transformationalism”. *Journal of Economic & Social Research*, 5(1).
- OECD. (2016). Household Disposable Income Germany/Italy. <https://doi.org/10.1787/dd50eddd-en>
- Oluç, İ., & Güzel, İ. (2018). BEŞERİ SERMAYENİN TÜRKİYE’DE EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ROLÜ. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 67(67), 493–

503. <https://doi.org/10.16992/ASOS.13461>

- OLUÇ, İ., & GÜZEL, İ. (2022). FİNANSAL KÜRESELLEŞME VE ÇEVRE İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, (50), 127–143. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1056235>
- Özel, M. (1998). Kapitalizm ve Küresel Rekabet. *Küresel Rekabet*, Çev. Mustafa Özel, 2.
- Özlale, Ü., & Karakurt, A. (2012). Türkiye’de tasarruf açığının nedenleri ve kapatılması için politika önerileri. *Bankacılar Dergisi*, 83, 1–33.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.
- Rodrik, D., Ünsal, F., & Akyol, İ. (1997). *Küreselleşme sınırı aştı mı?* Kızılelma Yayıncılık.
- SAPANCALI, F. (2001). Yeni dünya düzeni ve küresel yoksulluk. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2).
- Şenses, F. (2006). *Küreselleşmenin öteki yüzü: yoksulluk*. İletişim Yayınları.
- Stiglitz, J. E. (2002). Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı, (Çeviren: Arzu Taşçıoğlu ve Deniz Vural), Plan B, 2. Baskı, İstanbul.
- Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J.-P. (2017). Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress.
- Yıldırım, Z. (2015). Krediye Erisim ve Toplam Tüketim Fonksiyonu/Access to Credit and Aggregate Consumption Function. *Ege Akademik Bakis*, 15(2), 239.